

प्राथमिक शिक्षण हा लोकशाहीच्या यशाचा मूलाधार. पण आपल्या देशात अजूनही आपण लोकशाहीचा हा पाया पक्का केलेला नाही. हे काम आपण किती केले आहे, आणि किती करावयाचे राहिले आहे त्याची चर्चा सुविख्यात शिक्षणशास्त्रज्ञ श्री. जे. पी. नाईक ह्यांनी या पुस्तकात अधिकारवाणीने केली आहे.

जे. पी. नाईक यांचा शिक्षणक्षेत्रातील अधिकार फार मोठा आहे. कोठारी शिक्षण आयोगाचे (१९६४-६६) ते चिटणीस होते. सध्या ते भारताच्या केंद्रीय शिक्षा मंत्रालयात सहाय्यार म्हणून काम करतात.

म
ग
मि
नी
गु
गु
ने
ग
गो
गो
ग
गः

भारतातील प्राथमिक शिक्षण

त
ता
नि
नी
गु
गु
ने
ग
गो
गो
ग
गः

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९
२ ४ ६ ८ १० १२ १४ १६ १८

जे. पी. नाईक

५ १० १५ २० २५ ३० ३५ ४० ४५

भापांतर / ग. वि. अकोलकर

७ १४ २१ २८ ३५ ४२ ४९ ५६ ६३
८ १६ २४ ३२ ४० ४८ ५६ ६४ ७२
९ १८ २७ ३६ ४५ ५४ ६३ ७२ ८१

भारतातील प्राथमिक शिक्षण

जे. पी. नाईक

अनुवाद : ग. वि. अकोलकर

समाज प्रबोधन संस्था, पुणे

प्रकाशक :

शंकरराव देव

अध्यक्ष, समाज प्रबोधन संस्था

४३०-३१ शनिवार पेठ,

पुणे २.

प्रथमावृत्ती

मे १९६९

भाषांतरित आवृत्तीचे

सर्व हक्क प्रकाशकाधीन

मूळ इंग्रजी आवृत्ती

Asia Publishing House, Bombay

© 1966, Dadabhai Naoroji Memorial Fund

किंमत चार रुपये

मुद्रक :

ह. म. गव्रे, साधना प्रेस,

४३०-३१ शनिवार, पुणे २.

या पुस्तकाच्या प्रकाशनासाठी

महाराष्ट्र राज्य साहित्य-संस्कृति मंडळाच्या

अनुदानाचे सहाय्य झाले आहे.

निवेदन

सुप्रसिद्ध शिक्षणतज्ज्ञ श्री. जे. पी. नार्झक यांच्या 'Elementary Education in India : An Unfinished Business' या पुस्तकाचा 'भारतातील प्राथमिक शिक्षण' हा अनुवाद प्रसिद्ध करताना समाज प्रबोधन संस्थेला आनंद होत आहे. शैक्षणिक परिवर्तनाच्या आजच्या काळात या पुस्तकाचा विशेष उपयोग होईल, असा संस्थेला विश्वास वाटतो.

श्री. जे. पी. नार्झक यांनी ही व्याख्याने १९६३ साली दादामाई नौरोजी स्मारक पारितोषिकाचे मानकरी या नात्याने दिली होती. एशिया पब्लिशिंग हाउस, मुंबई, यांनी ती इंग्रजीत प्रसिद्ध केली आहेत.

व्याख्यानांचा मराठी अनुवाद प्रा. ग. वि. अकोलकर यांनी केला आहे. डॉ. सौ. चित्राताई नार्झक यांनी तो नजरेखालून घातला आहे. प्रा. ग. शं. डोंगरे यांनीही अनुवाद वाचून काही सूचना केल्या. या सर्वांची संस्था आभारी आहे.

छपाईचे काम सुबक रीतीने करून दिल्याबद्दल श्री. प्रभाकर सिद्ध व साधना प्रेसचे कामगार यांना धन्यवाद. श्री. रा. चिं. टेरे यांनी मुद्रिते तपासण्याचे काम अत्यंत आपुलकीने केले. त्याबद्दल त्यांचे आम्ही ऋणी आहोत.

प्रकाशक

अनुक्रमणिका

व्याख्याने

१ ले	प्रभावी उपाय-योजना व अभ्यक्रम	१
२ रे	संख्यात्मक वाढ आणि गुणवत्ता	२४
३ रे	प्रशासन आणि आर्थिक तरतूद	४६

परिशिष्टे

१.	ग्रामपंचायती आणि प्राथमिक शिक्षण	६३
२.	भारतातील प्राथमिक शिक्षणाची विकासदर्शी योजना	७३
३.	भारतातील प्राथमिक शिक्षणासाठी आर्थिक तरतूद	१०९
सूची		१४५

व्याख्यान पहिले

प्रभावी उपाय आणि अभ्यक्रम

आपल्या देशात सार्वत्रिक प्राथमिक शिक्षण देण्याची सोय करण्यात यावी, हे ध्येय गेल्या ८० वर्षांहून अधिक काळ भारतीय जनतेने उराशी बाळगले आहे. इंग्लंडमध्ये स. १८७० ते १८८० च्या दरम्यान प्राथमिक शिक्षणविषयक जे कायदे झाले, त्यामुळे त्या तऱ्हेची तरतूद आपल्याही देशात असावी, अशी प्रेरणा काही सुविद्य भारतीयांच्या मनात जागृत झाली हे उघड आहे; व ती इच्छा त्यांनी सन १८८२ च्या शिक्षण आयोगा-समोर प्रथम मांडली. भारताचे 'पितामह' म्हणून ओळखले जाणारे दादाभाई नौरोजी हे त्या सुविद्य व्यक्तींपैकी एक होते. त्यांनी प्राथमिक शिक्षणविषयीचे इंग्लंडमधील 'ब्रिटिश' धोरण आणि भारतातील 'अ-ब्रिटिश' धोरण यांतील विरोध स्पष्ट करून दाखविला. इंग्लंडमध्ये पार्लमेंटने स. १८३३ मध्ये शिक्षणासाठी वीस हजार पौंड रक्कम मंजूर केली होती; परंतु शिक्षणाची वाढ इतक्या झपाट्याने होत गेली की, स. १८८२ च्या सुमारास सक्तीच्या शिक्षणाबाबतचे कायदेही पास झाले होते; शाळेत नोंदविलेल्यांची संख्या ४.८५७ दशलक्षांवर गेली होती; म्हणजेच लोकसंख्येपैकी दर सात व्यक्तींपैकी एक शिक्षण घेत होती आणि शिक्षणाचा दर-डोई खर्च ४ शि. ३ पे. पर्यंत वाढत गेला. याउलट, भारतात इंग्लंडच्या आधी वीस वर्षे म्हणजे स. १८१३ मध्ये शिक्षणासाठी पहिली सरकारी मदत मंजूर होऊनही शिक्षणाचा पुढील प्रसार इतका मंद होता की, सन १८८२ मध्ये प्राथमिक शाळेत दाखल झालेल्यांची संख्या अवघी १.६३३ दशलक्ष एवढीच होती. म्हणजेच दर ११४ व्यक्तींपैकी एक जण शिकत होता आणि शिक्षणाचा खर्च माणशी ८.७१ पैसे म्हणजे दर-

डोई एक पेनीडूनही कमी होता. “जवळ जवळ पंचवीस दशलक्ष मुलांना अडाणीपणेच मोठे होऊ देण्यात येत आहे, ही अत्यंत खेदाची गोष्ट आहे,” असे त्यांनी या परिस्थितीचे वर्णन केले. पण या आरंभीच्या काळात शिक्षण आयोगाला सार्वत्रिक व सक्तीच्या शिक्षणाची कल्पनामुद्धा मान्य करावीशी वाटली नाही आणि दादाभाईंनी केलेली सारी वक्तृत्वपूर्ण वकिली वाया गेली.

त्यांच्या विचारांचे हे सूत्र मुंबईचे एक थोर नेते कै. गोपाळ कृष्ण गोखले यांनी पुनः पुढे चालू केले. प्रथम स. १९१० मध्ये मध्यवर्ती कायदेमंडळात याबाबतचा एक ठराव त्यांनी मांडला व स. १९११ मध्ये स्थानिक स्वराज्य संस्थांना हलके हलके सक्तीचे प्राथमिक शिक्षण सुरू करावयास परवानगी द्यावी, अशा आशयाचे विधेयक मांडले. पण त्यांना आपला ठराव मागे घ्यावा लागला आणि विधेयक नामंजूर झाले. कारण ‘निर्णायक स्वरूपाच्या प्रशासकीय व आर्थिक धोरणामुळे’ सक्तीच्या शिक्षणाच्या कल्पनेचा स्वीकार करणे अव्यवहार्य आहे, असे तत्कालीन सरकारचे मत पडले; परंतु भारतीय नेत्यांनी आपला वेगळा आग्रह व विचारसरणी सोडली नाही. ‘शिक्षण-तज्ज्ञांचा राजा आणि राजमंडळातला शिक्षणतज्ज्ञ’ म्हणून ज्यांचा यथार्थ गौरव करण्यात येतो, त्या महाराज सयाजीराव गायकवाडांनी स. १८९३ मध्ये बडोदे संस्थानच्या अमरेली महाल या भागात सक्तीच्या शिक्षणाचा धाडसी प्रयोग सुरू केला व स. १९०६ मध्ये सर्व संस्थानात सक्तीचे प्राथमिक शिक्षण सुरू केले. पुढे स. १९१८ ते १९३० च्या काळात ब्रिटिश हिंदुस्थानातील राज्यांनी सक्तीच्या शिक्षणाबाबत कायदे पास केले. अशा रीतीने सक्तीच्या प्राथमिक शिक्षणाची कल्पना तत्त्वतः सर्वत्र मान्य झाली आणि स. १९२१ पासून लोकप्रतिनिधींकडे शिक्षणखाते आल्यानंतर देशाच्या कायदेकानूत तिचा समावेश झाला.

कायदा मंजूर करून एखाद्या कार्यप्रणालीचा तत्त्वतः केलेला स्वीकार आणि तो कार्यक्रम प्रत्यक्षात उतरविताना करावा लागणारा विचार यांत महदंतर आहे. विशेषतः जेथे ‘सिद्धान्त’ आणि ‘व्यवहार’ यांत फार मोठी दरी असते, अशा आपल्यासारख्या देशात तर हे अंतर फार जाणवते. सर्व समाजसेवांच्या बाबींपैकी सार्वत्रिक सक्तीच्या शिक्षणाची योजना ही अत्यंत महागडी बाब आहे. या विचाराच्या अंमलबजावणीच्या मार्गात भारतात दोन महत्त्वाचे अडथळे होते. जननसंख्येचे प्रचंड प्रमाण ही पहिली अडचण. वाढत्या लोकसंख्येमुळे प्राथमिक शिक्षणाच्या समस्येचे स्वरूप सतत विशालतर होत होते व तिचा विकटपणा वाढत होता. दुसरा अडथळा म्हणजे येथील जनतेचे भयानक दारिद्र्य. या दारिद्र्यामुळे प्राथमिक शिक्षणासाठी लागणारा पैसा उभा करणे सरकारला अशक्य होऊन बसले होते आणि दुसऱ्या बाजूने मुलांचा घरी वा शेतावर कामासाठी उपयोग होत असल्याने व ती अर्थोपार्जनाला हातभार लावीत असल्याने आपल्या मुलांना संपूर्ण वेळ शाळेत पाठवायला जनता तयार नव्हती. बेसुमार लोकसंख्येच्या वाढीची समस्या अजूनही नीटशी हाताळण्यात आली नाही. कुटुंबनियोजन व

लोकसंख्येस आळा घालणे या प्रश्नांकडे आताच कोठे गंभीरपणे लक्ष द्यावयास सुरुवात झाली आहे; परंतु राज्याच्या व जनतेच्या दारिद्र्याच्या समस्येची उकल करण्याचा प्रयत्न मात्र दोन थोर व्यक्तींनी केला. त्यांपैकी पहिली व्यक्ती म्हणजे कै. रा. वि. पळ्हेकर. त्यांनी असे सुचविले की, शाळेत दुवक्त पद्धतीचा अवलंब करावा; त्यामुळे प्रत्येक मुलामागे शिक्षणासाठी करावा लागणारा खर्चही थोडा कमी होईल, आणि गरीब मुलांना घरकाम करूनही शिकता येईल. दुसरी व्यक्ती म्हणजे म. गांधी. त्यांनी आपली मूलोद्योगाची कल्पना पुढे मांडली. सामाजिक दृष्ट्या उपयुक्त नि उत्पादक उद्योगाला शिक्षणात त्यांनी स्थान दिले. ‘मूलोद्योगा’च्या पद्धतीने प्राथमिक शिक्षण दिले गेले, तर ते स्वावलंबी होईल, असे त्यांना वाटत होते — आणि हे आर्थिक स्वावलंबन ही आपल्या यशाच्या प्रयोगाची कसोटी आहे, असे त्यांचे मत होते. परंतु स. १९३९-पर्यंत या दोन्ही उपायांना मिळावी तशी संधी मिळाली नाही. त्या वर्षी दुसरे जागतिक महायुद्ध सुरू झाले आणि विकासाच्या सर्वच योजना काही काळ स्थगित झाल्या. स. १९४४ मध्ये मध्यवर्ती शिक्षण सल्लागार समितीने एक योजना आखली. भारत सरकारचे त्या वेळी शिक्षणविषयक कमिशनर सर जॉन सार्जंट हे होते. त्यामुळे ‘सार्जंट योजना’ या नावाने ती योजना ओळखली जाते. भारतातील राष्ट्रीय शिक्षणाच्या योजनेत सर्व (६-१३ वयोमर्यादेतील) मुलांना आठ वर्षांचे सक्तीचे शिक्षण देण्याची तरतूद असली पाहिजे, ही कल्पना मान्य करण्यात आली. त्या योजनाकारांना आर्थिक विवेचना करण्याची गरज नव्हती; कारण त्यांच्या योजनेचा कालावधी ४० वर्षांचा होता, आणि या अवधीत भारताची अर्थव्यवस्था संपूर्ण संकटमुक्त होईल, अशी त्यांची अपेक्षा होती; म्हणून पळ्हेकरांची दुवक्त शाळापद्धतीची कल्पना स्वीकारण्याची सार्जंट समितीला गरज भासली नाही. पळ्हेकरांची सूचना मूलतः आर्थिक अडचणीतून मार्ग काढण्यासाठी होती, आणि काही प्रमाणात तरी गुणवत्तेची पातळी खाली येण्याचा तिच्यात संभव होता; परंतु सार्जंट योजनेत गांधीजींच्या मूलोद्योगी कल्पनेचा मात्र स्वीकार करण्यात आला होता. शिक्षणाचा कस वाढविणे आणि श्रम-प्रतिष्ठेचे महत्त्व वाढविणे ही दोन्ही वैशिष्ट्ये मान्य करण्यात आली, पण ‘स्वाश्रयी-पणाची कसोटी’ — आर्थिक स्वयंपूर्णतेची कसोटी मात्र मान्य झाली नाही. मूलोद्योगातून जे उत्पादन होईल त्यातून कच्च्या मालाची किंमत बाहेर पडावी, एवढीच अपेक्षा राखण्यात आली होती. त्यामुळे या योजनेत आर्थिक अंदाजपत्रक खूपच फुले. दरसाल रु. २०० कोटी — म्हणजे शिक्षणावर एकूण खर्च व्हावयाच्या रु. ३०० कोटीपैकी ६६ टक्के खर्च केवळ प्राथमिक शिक्षणाला लागेल, असे ठरविण्यात आले. हा खर्च दर डोई स. १९३९ च्या किंमतीप्रमाणे रु. ७ होता (त्या वेळची लोकसंख्या २९ कोटी होती). खेर समितीने सार्जंट योजनेची ‘राष्ट्रीय’ दृष्टिकोणातून छाननी केली. योजनेत सुचविलेला सार्वत्रिक, सक्तीच्या व मोफत मूलोद्योगी शिक्षणाचा कार्यक्रम तिने मान्य केला; पण एकूण कालमर्यादा ४० वर्षावरून

(१९४४-८४) १६ वर्षावर (स. १९४४-६०) आणली. भारताच्या घटनाकारांनी हे मत ग्राह्य मानले आणि म्हणूनच संविधानाच्या ४५ व्या कलमान्वये घटक राज्यांना आदेश देण्यात आला की, ज्या दिवशी ही घटना स्वीकारण्यात आली, त्या २६ जानेवारी १९५० या दिवसापासून दहा वर्षांच्या आत आपआपल्या राज्यातील सर्व बालकांना वयाच्या १४ व्या वर्षापर्यंत मोफत व सक्तीचे शिक्षण देण्याचा प्रयत्न राज्यसरकारांनी करावा.

— २ —

अशा तऱ्हेने स्वातंत्र्योत्तर काळात प्राथमिक शिक्षणाचा प्रारंभ 'चांगल्या' निश्चयाने झाला; आणि माझी तर अशी समजूत आहे की, चांगले निश्चय करण्याला आपण लोक जेवढे महत्त्व देतो, तेवढे ते निश्चय पार पाडण्याला कधीच देत नाही. तेव्हा घटनेच्या ४५ व्या कलमातील आदेशाची अंमलबजावणी करून ६-१४ या वयोमर्यादेच्या गटातील सर्व मुलांना सन १९६० पर्यंत आपण शिक्षण देऊ शकलो नाही, याबद्दल आश्चर्य वाटण्याचे काहीच कारण नाही. स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर लवकरच जी पहिली पंचवार्षिक योजना (स. १९५०-५५) स्वीकारण्यात आली, तिच्यात प्राथमिक शिक्षणाला बराचसा वरचा क्रम देण्यात आला होता; पण स. १९५६ मध्ये दुसरी पंचवार्षिक योजना आखताना या बाबतीतले आपले अपयश स्पष्ट दिसून आले. स. १९६० सालाखेर ६-१० वयो-गटातील फक्त शे. ६१ मुलांना व ११-१३ या वयोगटातील शे. २३ मुलांना शाळेत आपण दाखल करून घेऊ शकू, हे दुसऱ्या योजनेने निदर्शनास आणले. म्हणून नियोजन-मंडळाच्या शिक्षण समितीने स. १९५८ मध्ये पुणे येथे भरलेल्या बैठकीत या प्रश्नाचा तपशिलाने अभ्यास केला. त्या समितीने अशी शिफारस केली की, ६-१४ वयोमर्यादेच्या मुलांना सलग, एकसंध आठ वर्षांचे शिक्षण द्यावयाची जुनी कल्पना सोडून द्यावयास हवी. या कालखंडाचे दोन भाग करून ६-१० वयाच्या मुलांसाठी पाच वर्षांचे प्राथमिक शिक्षण आणि ११-१३ वयाच्या मुलांसाठी तीन वर्षांचे 'मध्य' (मिडल) शिक्षण (उच्च प्राथमिक शिक्षण) अशा दोन टप्प्यांत विभागणी करावी. त्या समितीची आणखी एक शिफारस अशी होती की, तिसऱ्या योजनेच्या अखेर (१९६५-६६) प्राथमिक शिक्षणाचे उद्दिष्ट गाठले जावे व पाचव्या योजनेच्या अखेर (१९७५-७६) उच्च प्राथमिक शिक्षणाची तरतूद करण्याची योजना पूर्ण व्हावी. ही दुरुस्ती म्हणजे मूळच्या उद्दिष्टांचे स्वरूपच पालवून टाकण्याचा प्रकार होता. परंतु दुर्दैवाची गोष्ट अशी आहे की, हा सुधारलेला कार्यक्रमही पार पाडण्यास आपण असमर्थ आहोत. तिसऱ्या योजनेअखेर (१९६५-६६) फक्त केरळ, मद्रास व दिल्लीचा केंद्रशासित प्रदेश एवढ्याच राज्यांत ६-१० वयोगटातील मुलांना सार्वत्रिक शिक्षण देण्याचे लक्ष्य गाठले जाणार आहे; आंध्र प्रदेश, आसाम, गुजरात, महाराष्ट्र, म्हैसूर, पंजाब व प. बंगाल या सात प्रगत राज्यांत ते उद्दिष्ट चौथ्या योजनेअखेर

(१९७०-७१) गाठले जाईल; आणि बिहार, जम्मू-काश्मीर, मध्य प्रदेश, ओरिसा, राजस्थान व उत्तर प्रदेश या मागासलेल्या राज्यांत पाचव्या योजनेअखेर (१९७५-७६) ते साध्य व्हावयाचे आहे. मद्रास, केरळ व दिल्ली ही राज्ये स. १९७५-७६ अखेर सार्वत्रिक सक्तीच्या शिक्षणाचे ध्येय गाठू शकण्याची शक्यता आहे. तेच ध्येय उपर-निर्दिष्ट सात प्रगत राज्ये स. १९८०-८१ पर्यंत गाठण्याचा संभव आहे; आणि सहा मागासलेल्या राज्यांत लवकरात लवकर १९८५-८६ पर्यंत ते पुरे होईल. स. १९८४ पर्यंत ६-१३ वयोमर्यादेच्या मुलांना सक्तीचे व मोफत शिक्षण देण्याची तरतूद करण्याची सार्जंट-योजना ही एके वेळी आपल्याला 'अराष्ट्रीय' व 'कमालीची मंद' वाटली. आज आपण अशा अवस्थेप्रत येऊन पोहोचलो आहोत की, सार्जंट योजनेची कार्यवाही हेदेखील एक 'प्रगमनशील, धाडसी व महत्वाकांक्षी लक्ष्य' ठरणार आहे! मला आणखीही एक गोष्ट सांगितली पाहिजे. घटनेच्या ४५ व्या कलमातील आदेशाची अंमलबजावणी आपण करू शकलो नाही, ही एवढी दुर्दैवाची गोष्ट आहे असे मी मानीत नाही. आपली मोठी शोकांतिका ही आहे की, हे उद्दिष्ट आपण जर निश्चित गाठणार असू, तर ते केव्हा, हे सांगणारा एकही सरकारी कार्यक्रम आपल्याजवळ नाही! काही राज्ये नवव्या योजनेच्या अखेरीस (१९८९-९०) मध्ये ते लक्ष्य गाठू म्हणतात, आणि काहींचा विचार अकराव्या योजनेच्या शेवटी (१९९५-२०००) ते गाठण्याचा आहे.

तेव्हा आपल्यापुढे मुख्य प्रश्न आहे तो हा : प्राथमिक शिक्षणाची प्रगती इतकी मंद का? शिक्षणविषयासंबंधी संविधानात अमलेल्या या एकमेव राज्यधोरणविषयक आदेशाची अंमलबजावणी आपण का करू शकलो नाही? या प्रश्नाचे जे बिनचूक उत्तर आपणास सापडेल, - आपले राष्ट्रीय उद्दिष्ट साध्य करण्याच्या कामी आलेल्या अप-यशाचे जे अचूक निदान आपण करू शकू, त्यावर या प्रश्नाची उकल अवलंबून आहे, हे सांगावयास नकोच. सुदैवाने या प्रश्नाची छाननी अगदी वास्तववादी दृष्टीने अनेकवार झाली आहे; आणि प्राथमिक शिक्षणाची गती रोखून धरणाऱ्या कारणांचे निदान बरेचसे अचूक झाले आहे. ती कारणे अशी : जननसंख्येचे मोठे प्रमाण व त्यामुळे लोक-संख्येत झालेली स्फोटक वाढ; हा भरीव कार्यक्रम पार पाडण्यासाठी आवश्यक तो द्रव्य-निधी उभा करण्याच्या कामी सरकारला आलेले अपयश; निरक्षर बहुजनसमाजाची शिक्षणाविषयी अनास्था; मुलींच्या शिक्षणाला असलेला परंपरागत विरोध; मागास अनुसूचित जाती-जमाती व अस्थिर टोळ्या यांचे अस्तित्व; पालकांचे दारिद्र्य व त्यामुळे मुलांकडून घरी वा दारी काबाडकष्ट करून घेण्याची त्यांना वाटणारी आवश्यकता; लहान व विपुललेल्या वस्त्या-साधारण १०० लोकांचा समूह असणाऱ्या २,५०,००० हून अधिक वस्त्या आपल्या देशात आहेत; - विशाल जंगले व दुर्गम प्रदेश; सक्तीच्या उप-स्थितीची अंमलबजावणी करण्यासाठी आवश्यक असलेल्या यंत्रणेचा अभाव आणि ती उभारावयाची म्हटल्यास लागणारा अवाढव्य खर्च. एकंदरीत पाहता या प्राकृतिक, सामाजिक,

सांस्कृतिक, आर्थिक आणि प्रशासकीय अडचणींमुळे सार्वत्रिक प्राथमिक शिक्षणाची तरतूद करण्याचे काम अशक्यप्राय नसले, तरी मोठे दुर्घट व खर्चिक होऊन बसले आहे.

या समस्येचे हे सर्वसाधारण स्वरूप अनेकांना परिचित असले, तरी या समस्येचा आणखी एक महत्त्वाचा पैलू आहे, त्याची पुष्कळांना माहिती नाही. त्यासंबंधी जरा तपशीलवार विवेचन करण्याचा माझा मानस आहे. बिहार, जम्मू-काश्मीर, मध्यप्रदेश, ओरिसा, राजस्थान आणि उत्तर प्रदेश ही जी सहा मागास राज्ये इतर राज्यांवरोबर प्रगती करू शकत नाहीत, त्यांच्या संबंधातील ही गोष्ट आहे. त्यांचे मागासलेपण ही मनाला व्यथित करणारी बाब आहे. ही सहा राज्ये म्हणजे उत्तर भारताचा एक पूर्व-पश्चिम पट्ट्याचा पट्टाच आहे;—आर्यावर्ताचा हा गाभाच म्हणाना. ह्या प्रदेशाची लोकसंख्या (१९६१) संबंध भारतातील लोकसंख्येच्या ४५ टक्के आहे. पण दुसऱ्या पंच-वार्षिक योजनेअखेर (१९६०-६१) संबंध भारतातील ६-१० वयोगटातील शाळेत दाखल न झालेल्या मुलांच्या शे. ६० मुले या प्रदेशात आहेत. ही परिस्थिती असमाधानकारक तर आहेच; पण तिसऱ्या योजनेच्या अखेरीस ती आणखीनच वाईट होणार आहे. कारण या काळात पुढारलेली राज्ये आणखी पुढे जाणार आहेत. तिसऱ्या योजनेच्या काळात (१९६०-६१) ही मागास राज्ये प्राथमिक शिक्षणाचे (इयत्ता १-४) आपले मूल्ये उद्दिष्ट गाठू शकतील; अशी किन्हे सध्या तरी दिसत नाहीत; आणि यदाकदाचित ते ती गाठू शकली तरी देशातील ६-१० या वयोगटातील शाळेत न जाणाऱ्या एकूण मुलांपैकी शे. ६०.५ मुले या राज्यांत असणार आहेत. हे प्रमाण १९६०-६१ मध्ये ६०.१ टक्के होते, हे पूर्वी सांगितलेच आहे. त्यांपैकी केवळ उत्तर प्रदेश (शे. २९) आणि बिहार (शे. १३) या दोन राज्यांतच एकूण भारतातील शाळेत न जाणाऱ्या मुलांपैकी ४२ टक्के विद्यार्थी असतील. चौथ्या योजनेअखेर परिस्थिती अशी होणार आहे की, बहुतेक प्रगत राज्यांत ६-१० वयाच्या मुलांसाठी सार्वत्रिक प्राथमिक शिक्षणाची सोय झालेली असेल; आणि या फक्त सहा मागास राज्यांतील त्याच वयाच्या शाळेत न जाणाऱ्या मुलांचे संबंध भारतातील शाळेत न जाणाऱ्या मुलांशी प्रमाण शे. ९८ होईल! ११-१३ या वयोगटाची अवस्था तर फारच वाईट आहे. वाढत्या लोकसंख्येवरोबर शिक्षणाच्या प्रगतीचा वेग या राज्यांना ठेवता आलेला नाही. उदाहरणार्थ, तिसऱ्या योजनेच्या काळात या सहा राज्यांतील ६-११ वयाच्या मुलांची संख्या २०.१४ दशलक्षांनी वाढणार आहे.—सन् १९६०-६१ मध्ये ती १२.०७ दशलक्ष होती ती सन् १९६६ मध्ये १४.९१ दशलक्ष होईल. पण त्याच काळात इयत्ता ५-८ मध्ये दाखल होणाऱ्यांच्या संख्येत फक्त १.३७ दशलक्षांचीच भर पडणार आहे. याचा अर्थ असा की, या सहा राज्यांत सन् १९६०-६१ मध्ये ११-१३ वयोमर्यादेतील शाळेत न जाणाऱ्या विद्यार्थ्यांची संख्या जी १०.०२ दशलक्ष होती, ती सन् १९६६ मध्ये ११-६८ दशलक्ष होणार आहे.* या वयोगटातील शाळेत दाखल झालेल्या मुलींचे प्रमाण विशेषतः

* अधिक तपशिलासाठी पृष्ठ २० ते २३ वरील कोष्टक १ व २ पहा.

ग्रामीण विभागात तर अत्यंत निराशाजनक आहे. उदाहरणार्थ, उत्तर प्रदेशातील ग्रामीण विभागात ११-१३ वयोमर्यादेतील शाळेत दाखल झालेल्या मुलींचे प्रमाण सध्या शे. १ आहे, आणि तिसऱ्या योजनेअखेर ते शे. २ होण्याचा संभव आहे! यावरून एक गोष्ट स्पष्ट दिसते की, प्राथमिक शिक्षणाच्या विस्ताराच्या प्रश्नापुरते बोलावयाचे झाल्यास ती समस्या या सहा राज्यांचीच आहे.—मद्रास, केरळ नि दिल्ली या राज्यांबद्दल मला मुळीच चिंता वाटत नाही. स. १९७५-७६ पर्यंत सार्वत्रिक शिक्षणाचे लक्ष्य ती राज्ये गाठू शकतील. त्याचप्रमाणे पुढारलेल्या सात राज्यांबद्दलही मला फारशी फिकीर वाटत नाही. या सात राज्यांत लोकजागृती विलक्षण प्रमाणात झाली आहे. त्या बाबतीतल्या आपल्या जबाबदारीची जाणीवही तेथल्या शासनांना झालेली आहे. आणि केन्द्र सरकार-कडून थोडी-फार आर्थिक मदत मिळाली, तर ही राज्ये सन् १९८०-८१ च्या अखेर सार्वत्रिक शिक्षणाचे उद्दिष्ट गाठू शकतील. पण या सहा मागास राज्यांचा विचार केला, तर परिस्थिती अतिशय गंभीर व नाजूक आहे. आणि या राज्यांतील प्राथमिक शिक्षणाच्या भवितव्यावर भारतातील प्राथमिक शिक्षणाचे भवितव्य अवलंबून आहे, असा याचा स्पष्ट निष्कर्ष निघतो.

ही राज्ये प्राथमिक शिक्षणात इतकी मागासलेली का? त्याची कारणे अनेक आहेत. ती प्राकृतिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, ऐतिहासिक व आर्थिक स्वरूपाची आहेत. राजस्थानातील फार मोठा भाग वालुकामय प्रदेशाचा आहे; तेथील लोक लहान लहान वाड्या-पाड्यांतून रहातात, आणि या वाड्या इतस्ततः विखुरलेल्या आहेत. हीच परिस्थिती मूलतः पण वेगळ्या संदर्भात उत्तर प्रदेश, जम्मू-काश्मीर, ओरिसा व मध्यप्रदेश या राज्यांतील डोंगराळ मुलखात आहे. मुलींच्या शिक्षणाला जो परंपरागत विरोध आहे, तो इतर राज्यांच्या मानाने या राज्यांत अधिक आहे. शिक्षकांची संख्या मिळणे दुरापास्त आहे. या राज्यांतील मागास जातींचे प्रमाणही मोठे आहे. बिहार, ओरिसा, मध्यप्रदेश व राजस्थान या प्रदेशांत अनुसूचित जमातींचे तर केन्द्रीकरणच झाले आहे. सर्वसाधारणपणे हे प्रदेश औद्योगिक दृष्ट्या मागे आहेत; शहरांची वाढही तेथे कमी आहे, आणि तुलनात्मक दृष्ट्या ते निर्धनही आहेत. बिहार हा भारतातील अत्यंत दरिद्री प्रदेश आहे पण या सर्वांत ऐतिहासिक कारण विशेष महत्त्वाचे आहे: एक शतकभर या राज्यांची उपेक्षा झाली आहे. स. १९५०-५१ मध्ये अत्यंत विकट परिस्थितीत या राज्यांनी आपल्या शैक्षणिक प्रगतीची वाटचाल सुरू केली. त्या वेळी ६-१० वयोमर्यादेतील १०.३६ टक्के विद्यार्थी १-४ या इयत्तांत दाखल झाले होते आणि ११-१३ वयोगटातील जेमतेम ५.१२ टक्के विद्यार्थी इयत्ता ५-८ मध्ये नोंदविले गेले होते. पहिल्या तीन योजनांच्या काळात आटोकट प्रयत्न करूनही त्यांना या अडचणींवर मात करता आलेली नाही. स. १९५०-५१ मध्ये ही राज्ये प्राथमिक शिक्षणाच्या बाबतीत जशी अत्यंत मागासलेली होती, तशीच ती तिसऱ्या योजनेच्या काळाच्या अखेरीस स. १९६५-६६ मध्येही राहणार

आहेत. मात्र प्रगत राज्यांतील आणि त्याच्यातील अंतर हळूहळू कमी होऊ लागले आहे.

— ३ —

तेव्हा सध्याच्या परिस्थितीत राष्ट्रासमोर कोणती समस्या खडी असेल तर ती योग्य मार्गांची- नवीन दिशा शोधण्याची आहे. या समस्येची उकल करण्याची आजचीच पद्धती चालू राहणार असेल, तर आजवर जे यश मिळाले त्याहून अधिक काही वेगळे घडेल अशी अपेक्षा करण्याचे कारण नाही आणि मग घटनेच्या आदेशाची परिपूर्ती स. १९८५-२००० च्या काळात केव्हा तरी होईल, या विचारसरणीला आपल्याला मान तुकवून स्वस्थ बसावे लागेल. याउलट, इतका महत्त्वाचा कार्यक्रम इतक्या लांबणीवर टाकणे आपणास परवडणार नाही, अशी जर आपली पक्की खात्री असेल, तर सर्व परिस्थितीचे पुनः नव्याने आपल्याला आमूलाग्र परिशीलन करावे लागेल, आणि या प्रश्नाकडे बघण्याचा आपला पवित्राच बदलावा लागेल. आपली खरी गरज कोणती असेल, तर नवा मार्ग चोखाळण्याची, परिणामकारक व पुरोगामी डावपेच योजण्याची आहे, असे माझे निश्चित मत आहे. परिस्थितीवर मात करणारी ही युक्ती कोणती, तिचेच मी काहीशा तपशिलाने विवेचन करणार आहे.

या नव्या युक्तीतील पहिले तत्त्व हे की, प्राथमिक शिक्षणाच्या कार्यक्रमाबरोबरच बहुजनसमाजाच्या शिक्षणाचा कार्यक्रम पुढे रेटला जावा आणि बहुजनसमाजाच्या शिक्षणात प्रौढांच्या निरक्षरतेचे निर्मूलन, जीवनाच्या सर्व क्षेत्रांत वैज्ञानिक दृष्टिकोणाचा स्वीकार आणि कुटुंबनियोजनाच्या कार्यक्रमाचा लोकप्रचार या तीन गोष्टींवर भर असावा. ज्या देशात प्रचंड प्रमाणात निरक्षरता आहे, त्या देशात प्राथमिक शिक्षणाचा तडाखेबंद कार्यक्रम (आणि घटनाकारांच्या डोळ्यांसमोर कल्पना होती ती अशा वेगवान कार्यक्रमाची) कार्यवाहीत आणू शकणार नाही, ही गोष्ट आपल्या कधी लक्षातच आली नाही. तसेच, आपल्या प्राथमिक शिक्षणाच्या पद्धतीतील किती तरी दोष एकाच गोष्टीमुळे निर्माण होतात, आणि ती गोष्ट म्हणजे पालकांची निरक्षरता. उदा.- त्यांचे शिक्षणाविषयी औदासीन्य, मुलांना शाळेत पाठविण्याला विरोध, मुलांच्या शालेय प्रगतीबद्दल अनास्था, आणि तिचे विद्यार्थ्यांच्या गैरहजेरीत, गळतीत वा अवरुद्धतेत होणारे पर्यवसान. तेव्हा मुलांच्या सार्वत्रिक शिक्षणाच्या योजनेला जर प्रौढांतील निरक्षरतेच्या उच्चाटनाच्या कार्यक्रमाची जोड दिली, तर ती सार्वत्रिक शिक्षणाला मोठी उपकारक ठरेल. आणि आपण नेमके हेच केलेले नाही. शिक्षणाचे कार्य 'वाढत्या मागणीच्या कायद्या' नुसार घडत असते, हे आपल्याला ठाऊक नाही. 'वाढत्या मागणीचा कायदा' याचा अर्थ असा की, प्रत्येक सुशिक्षित पालक आपल्याला जेवढे शिक्षण मिळाले आहे त्यापेक्षा अधिक व अधिक काळ शिक्षण आपल्या मुलाबाळांना मिळावे म्हणून प्रयत्न करीत असतो. म्हणून सर्व सुधारलेल्या देशांत सक्तीच्या शिक्षणाचे कायदे केवळ कागदावरच असतात. कारण प्रत्यक्षात आईवडिलांना

मिळालेल्या शिक्षणामुळे मुलांच्या शाळेतील उपस्थितीच्या नियमाची अंमलबजावणी आपोआप होत. दुर्दैवाने आज तरी आपण एका दुष्टचक्राच्या फेऱ्यात सापडलो आहोत. बहुजनसमाज अडाणी आहे व म्हणून शिक्षणाविषयी उदासीन आहे. त्यामुळे त्यांची मुले शाळेत जात नाहीत. याचा परिणाम असा होतो की, पुढील पिढीला निरक्षर प्रौढांची संख्या फुगत जाते. हे दुष्टचक्र तोडण्याचा मार्ग म्हणजे प्रौढांच्या निरक्षरतेचे निर्मूलन करण्यासाठी सामुदायिक मोहिमा सुरू करणे हा होय. अशा मोहिमांमुळे सार्वत्रिक प्राथमिक शिक्षणाचे कार्य खात्रीने यशस्वी होईल. आर्थिक दृष्ट्याही हा मार्ग श्रेयस्कर आहे अशीच मी तरफदारी करीन. कारण गळती आणि स्थगिती यांमुळे आज सालोसाल जो प्रचंड पैसा आपण गमावत आहोत, त्या मानाने प्रौढांची निरक्षरता नष्ट करण्याला किती तरी कमी पैसा लागेल.

प्रौढांच्या निरक्षरतेचे निर्मूलन करण्याची युक्ती आपण योजली तर या समस्येच्या एका घटकाचे आपोआप निराकरण होईल;— सर्व मुलांची शाळेत झपाट्याने भरती होऊ लागेल; विद्यार्थ्यांच्या उपस्थितीचे प्रमाण सुधारेल; आणि मुले दीर्घकाळ शाळेत राहतील. पण एवढ्याने भागत नाही. माझ्या नजरेसमोर जी प्रौढ शिक्षणाची कल्पना आहे, तिचे स्वरूप साक्षरतेहून अधिक व्यापक आहे. तिच्यात 'शिक्षण-विरतार' ची कल्पना आहे. त्याची दोन उद्दिष्टे आहेत : (१) स्वतःच्या कल्याणासाठी व राष्ट्राच्या उत्कर्षासाठी एक आवश्यक बाब म्हणून कुटुंबनियोजनाचा स्वीकार करण्यास प्रौढांना उद्युक्त करणे, (२) आणि जीवनाच्या सर्वच क्षेत्रांत विज्ञाननिष्ठ दृष्टिकोणाचा अवलंब करण्यासाठी त्यांना साहाय्य करणे. या दोन अत्यावश्यक कार्यक्रमांच्या यशस्वितेवरच आपला राष्ट्रीय आर्थिक विकास अवलंबून आहे, हे सांगावयास नकोच. कुटुंबनियोजनाच्या कार्यामुळे शिक्षणव्यवस्थेवरील बोजा मोठ्या प्रमाणात कमी होईल. आजचा जननसंख्येचा वेग विचारात घेतला, तर असे दिसते की, ६-१३ वर्षांच्या वयोमर्यादेतील मुलांना सार्वत्रिक शिक्षणाची योजना लागू करावयाची असेल, तर एकूण लोकसंख्येपैकी २० टक्के व्यक्तींच्या शिक्षणाची सोय करावी लागेल. (आणि ही संख्या भलतीच मोठी आहे.) जननसंख्येचे प्रमाण जर निम्म्यावर आले, तर एकूण लोकसंख्येचा विस्तार कमी होईल, आणि मग या मर्यादित झालेल्या लोकसंख्येपैकी फक्त १२ टक्के व्यक्तींसाठीच प्राथमिक शाळांत सोय करावी लागेल. वस्तुस्थिती अशी आहे की, जननसंख्येचे प्रमाण आपण निम्म्यावर आणू शकलो असतो, तर इ. स. १९६०-६१ मध्येच घटनेतील आदेशाची पूर्तता करू शकलो असतो, असे संख्यागणनाच्या आधारे सिद्ध करून देता येईल. विज्ञाननिष्ठ दृष्टिकोण निर्माण करण्याचा कार्यक्रम कुटुंबनियोजनासाठी तर आवश्यक आहेच, पण त्याबरोबरच शेतीचे आधुनिकीकरण व औद्योगिक विकास यांसाठीही त्याची आवश्यकता आहे. त्यामुळे राष्ट्रीय नफा वाढवण्याला मदत होणार आहे आणि सार्वत्रिक व सक्तीच्या शिक्षणाची हमारत रचण्यासाठी आवश्यक असलेला आर्थिक पायाही घालता येणार आहे.

अशा तऱ्हेची प्रौढांतील निरक्षरतेचे निर्मूलन, कुटुंबनियोजनाबद्दल मतानुकूलता व वैज्ञानिक दृष्टिकोणाची निर्मिती अशी त्रिविध उद्दिष्टे असलेल्या प्रौढ शिक्षणाची मोहीम ही या नव्या डावपेचातील पहिली फळी आहे. दुसरी फळी श्री. रा. वि. परळेकर यांनी केलेल्या दोन सूचनांनी तयार होते. पण आजवर त्यांच्याकडे दुर्लक्ष करून आपण आपले नुकसान करून घेतले आहे. त्यांची पहिली सूचना अशी होती की, ज्या मुलांना कुटुंबात वा कुटुंबासाठी काम करावे लागते, अशांच्यासाठी आंशिक शिक्षणाची योजना स्वीकारण्यात यावी. ही सूचना स्वीकारली तर आज ज्या दोन तीव्र अडचणींना आपल्याला तोंड द्यावे लागते, त्यांचा आपोआपच निरास होतो. त्या दोन अडचणी म्हणजे ९ ते १४ वर्षे वयोगटातील बहुसंख्य मुलांना घरच्या गरिबीमुळे संपूर्ण वेळेच्या शाळांत जाणे अशक्य असते; (२) दुसरी अडचण अशी की, मुले मिळवण्याइतकी मोठी झाल्यावरही त्यांना शाळेतून काढून घ्यावे लागत असल्याने फार मोठ्या प्रमाणात गळती सुरू होते. आज फक्त पूर्ण वेळच्या शाळा अस्तित्वात आहेत. तेथे मुलांनी सहा तास रोज हजर असावे अशी आपली अपेक्षा असते आणि हे सहा तास मुलांची सोय-गैरसोय लक्षात घेऊन ठरवलेले नसतात; तर कुठल्या तरी तात्कालिक विचाराने आपण आधीच ठरवून ठेवलेले असतात. याचे दोन दुष्परिणाम होतात. ज्या मुलांना घरात काही काम करावे लागते, ती मुलीच शाळेत येत नाहीत. इतर जी मुले येतात, ती बहुधा प्रारंभीच्या वयाची; त्या काळात घरात त्यांची मदत होण्याऐवजी त्यांचा उपद्रवच होत असतो; पण ती ९-१० वर्षांची होऊन मदत करण्याजोगी झाली की त्यांना लगेच शाळेतून काढून घेण्यात येते, आणि त्यामुळे गळती सुरू होते. पण आंशिक शिक्षणाची योजना सुरू केली, तर या सर्व मुलांची सोय करता येईल. पण आपल्या सुधारलेल्या विचित्र कल्पनांमुळे आपण ती योजना स्वीकारू शकत नाही. त्यामुळे 'अधिक चांगले' जे असेल त्याचा 'चांगल्या' कडून विरोध होऊ लागतो; त्यामुळे 'खाईन तर तुपाशी, नाही तर राहीन उपाशी' अशी आपल्या गरिबांच्या पाल्यांच्या शिक्षणाची अवस्था होते; आणि गरिबांच्या मुलांचा शिक्षणाविनाच रहावे लागते. सार्वत्रिक शिक्षणाची तळमळ असणाऱ्या सर्व विकसनशील देशांनी आंशिक शिक्षणाची योजना स्वीकारली होती, हे आपण लक्षात घेतले पाहिजे. चीनमध्ये ८६ दशलक्ष मुलांपैकी २६ दशलक्ष मुले काही वेळच शाळेत जात असतात. शेवटी सर्व मुलांना पूर्ण वेळ शिक्षण मिळावे हे मला मान्यच आहे. परंतु तो विषय फार दूर आहे. सध्याच्या भयानक दारिद्र्याच्या परिस्थितीत वस्तुस्थितीचे यथार्थ स्वरूप जाणून घेऊन आंशिक वेळ शिक्षणाची काळजीपूर्वक योजना जर आपण आखली तर गरजू मुलांना कुटुंबात वा कुटुंबाबाहेर काम करीत असतानाही शिक्षण घेण्याची संधी मिळेल. त्यामुळे सध्या होत असलेला भयानक अपव्यय टळेल. या अपव्ययापैकी शे. ६५ टक्के अपव्यय केवळ आर्थिक कारणांमुळे होतो, असे संशोधनाने सिद्ध झाले आहे.

श्री. परळेकरांची दुसरी सूचना अशी की, वर्गाचा आकार वाढवून वा दुवस्त पद्धती स्वीकारून विद्यार्थी-शिक्षक प्रमाण उंचावणे. त्यामुळे दोन फायदे होतील.

प्रतिछात्र शिक्षणाचा खर्च कमी होईल आणि एकंदर कार्यक्रम आर्थिक दृष्ट्या व्यवहार्य होईल. त्यामुळे शिक्षकांना अधिक चांगले वेतन देता येईल. मुलांच्या सार्वत्रिक शिक्षणाचा कार्यक्रम दोन टप्प्यांत साध्य होत असतो. पहिल्या टप्प्यात शिकाऊ मुलांची संख्या मोठी असते व साधने त्या मानाने अल्प असतात. दुसऱ्या टप्प्यात बरीचशी मुले आधीपासून शाळेत असल्याने नवीन भरतीचे प्रमाण कमी होते आणि आर्थिक परिस्थिती सुधारल्यामुळे साधने भरपूर उपलब्ध होतात. तेव्हा सार्वत्रिक शिक्षणाचा कार्यक्रम पुढे रेटण्यासाठी प्रभावी उपाय हाच की, पहिल्या अवस्थेत हेतुपुरस्सर विद्यार्थी-शिक्षक प्रमाण उंच ठेवणे आणि एकदा संपूर्ण भरती झाली की, द्रव्यनिधी जसजसा उपलब्ध होईल तसतसे ते प्रमाण घटविणे. पण आपण ही युक्ती योजण्यास नाखूश आहोत आणि आरंभापासूनच विद्यार्थी-शिक्षक प्रमाण अल्प असावे असा आग्रह धरीत आहोत. त्याचा परिणाम असा होतो की, खर्च वाढतो, भरतीचे प्रमाण मंदावते आणि शिक्षकांचे वेतनही निरुद्ध राहते.

या उपायाचा जो तपशील श्री. रा. वि. परळेकर यांनी मांडून दाखवला आहे, त्याबद्दल त्यांचे आभार मानावे तेवढे थोडेच आहेत.* त्यांनी दिलेल्या सल्ल्यानेच ही समस्या लवकर सुटली असती. पण ती आपण स्वीकारली नाही; आणि सध्याची शोकांतिका ही आहे की, जे तंत्र व ज्या पद्धती केवळ आर्थिक विकासाच्या पुढच्या टप्प्यावर असणाऱ्या देशांनाच योग्य आहेत, त्यांचा स्वीकार करून ही मूळचीच कठीण समस्या सोडविणे आपण जवळ जवळ अशक्य करून टाकले आहे.

मी जी नवी दिशा सुचवीत आहे, तिच्यात तिसरा एक घटक आहे : तो म्हणजे येत्या दहा वर्षांत ६-१० वयोमर्यादेच्या विद्यार्थ्यांच्या शिक्षणाइतकाच ९-१३ वयोमर्यादेतील मुलांच्या शिक्षणावरही भर देण्यात यावा. पटेल-स्मृती व्याख्यानमालेत बोलताना डॉ. जाकिर हुसेन यांनी असे सुचविले आहे की, जर आपल्याजवळ पुरेसा द्रव्यनिधी नसेल, तर असलेला पैसा ६-१० वयाच्या मुलांच्या शिक्षणावर खर्च करण्यापेक्षा ९-१३ वयाच्या मुलांसाठी खर्च करणे अधिक फायदेशीर ठरेल. एक तर या मोठ्या वयाच्या गटातील विद्यार्थ्यांची संख्या लहान आहे. दुसरे म्हणजे, या अवस्थेत शिक्षणाचा परिणाम अधिक टिकाऊ व जलद होतो, आणि मुले मोठाली असल्याने अपव्ययाचे प्रमाणही कमी होते. उदाहरणार्थ, ११-१३ वर्षांच्या गटातील एखाद्या मुलाला अर्धवेळच्या शाळेत एक-दोन वर्षांतही प्राथमिक शिक्षण देता येईल (व त्यासाठी प्रतिवर्ष रु. २० खर्च येईल). पण तेवढेच शिक्षण ६-१० वयोगटातील विद्यार्थ्याला द्यावयाचे झाल्यास पूर्ण वेळच्या शाळेत ४-५ वर्षांचा काल लागेल (आणि त्यासाठी प्रत्येक मुलामागे दरसाल रु. ३० खर्च येईल). तेव्हा ११-१३ वयाच्या (किंवा ९-१३) दरम्यानच्या ज्या मुलांना पूर्ण वेळ शाळेत जाणे अशक्य आहे, त्यांनी अर्ध वेळ तरी रोज सरासरी १½ ते २ तास याप्रमाणे आठवड्यातून तीन दिवस तरी शाळेत गेलेच पाहिजे, अशी

* आर. व्ही. परळेकर : लिटररी इन इंडिया, मॅकमिलन अँड को., मुंबई १९३९.

सक्ती असावी. ही सूचना विचारात घेण्यासारखी आहे. सुरुवातीस या अर्ध वेळच्या शाळा तीन प्रकारच्या असतील :

- (१) ज्यांनी ६-१० वयात प्राथमिक शिक्षण घेतले असून ज्यांना पुढे शिक्षा-वयाचे आहे, परंतु जे पूर्ण वेळ शाळेत जाऊ शकत नाहीत, अशांच्यासाठी :
- (२) काही असे असतील की, ६-१० वयात जे शाळेत गेले असतील; पण शिक्षण ज्यांना पूर्ण करता आले नसेल व जे अगदीच नवशिके नाहीत, अशांच्यासाठी :
- (३) बाकीचे असे असतील की, जे ६-१० या वयात कधीच शाळेत गेले नाहीत असे नाही; पण फारच अल्प काल शाळेत गेले व पुनश्च निरक्षर बनले आहेत, अशांच्याकरिता.

या प्राथमिक शाळा आजच्याच शिक्षकांनी सध्याच्याच इमारतीत व सध्याच्या साधनसामग्रीच्या साहाय्याने चालवाव्यात; त्या कामाबद्दल त्यांना जर थोडासा भत्ता दिला तर आजच्या वाढत्या महागाईच्या काळात ते स्वागताहर्च ठरेल. चौथ्या योजनेच्या काळात हा प्रयोग मोठ्या प्रमाणात सुरू करण्यात यावा, आणि पाचव्या योजनेच्या अखेर ११-१३ वयोगटातील ज्या मुलांना पूर्ण वेळच्या शाळेत जाता येत नाही अशा सर्व मुलांना अशा शाळेत भरती करून घेण्याचे आपले उद्दिष्ट असावे. या कामी दुर्लभ्य अशा कोणत्याही आर्थिक अडचणी येण्याचे कारण नाही. कारण हा कार्यक्रम पूर्ण वेळच्या शिक्षणासाठी लागणाऱ्या खर्चाच्या निम्म्या खर्चात पार पडणार आहे. तोपर्यंत ६-१० वयोमर्यादेतील सर्व मुले मागासलेल्या राज्यांतीलही शाळेत दाखल झालेली असतील. अशा तऱ्हेने सन १९७५-७६ पर्यंत, निदान १९८०-८१ पर्यंत घटनेतील आदेशाची अंमलबजावणी करण्याची अजूनही शक्यता आहे. जसजसे ६-१० वयाच्या मुलांसाठी प्राथमिक शिक्षण सार्वत्रिक व सक्तीचे होत जाईल, तसतशा दुसऱ्या व तिसऱ्या प्रकारच्या शाळा हलके हलके नाहीशा होतील; परंतु पहिल्या प्रकारच्या शाळा ११-१३ वयाच्या अशा मुलांसाठी आहेत की, ज्यांनी ६-१० वयात शिक्षण घेतले आहे; त्यांना पुढे शिक्षावयाची इच्छा आहे; पण पूर्ण वेळ ते शाळेत जाऊ शकत नाहीत. अशा शाळा मात्र सामान्य जनतेची आर्थिक परिस्थिती बऱ्यापैकी होईपर्यंत बराच काळपर्यंत चालू ठेवाव्या लागतील.

— ४ —

हा नवीन उपाय परिणामकारक ठरावयाचा असेल, तर त्याला आवश्यक त्या द्रव्यनिधीचे पाठबळ मिळाले पाहिजे. आणि मागील तीन योजनांतल्यापेक्षा पुढील तीन योजनांत प्राथमिक शिक्षणाला वरचा क्रम मिळेल, तर हा निधी उभारणे सहज-

शक्य होईल. सध्या तरी प्राथमिक शिक्षणाला आपण अगदी खालचा क्रम दिला आहे; आणि माझ्या मते त्यामुळे आपल्या प्रगतीचा गाढा पुढे सरकेनासा झाला आहे. प्राथमिक शिक्षणाच्या बाजूने आपण जी भाषणे करतो, ती इतकी चांगली असतात, इतकी वांरवार केली जातात, आणि त्यांना इतकी प्रसिद्धी असते की, प्राथमिक शिक्षणाकडे आपण पुरेसे लक्ष देत नाही, हे माझे विधान मला प्रथम पटवून द्यावे लागेल. ब्रिटिशच्या अमदानीत आपण वरचेवर अशी टीका करीत असू की, आपल्या शिक्षणपद्धतीची स्थिती उलट्या पिरॅमिडसारखी 'खाली कळस वर पाया' अशी आहे. प्राथमिक शिक्षणावर फारच कमी खर्च केला जातो, (स. १९४७-शिक्षणावरील एकूण खर्चापैकी शे. ४० प्राथमिक शिक्षणावर प्रत्यक्षपणे खर्चिले जात) आणि एकूण खर्चाच्या निदान ५० टक्के तरी खर्च प्राथमिक शिक्षणावर व्हावा. स्वातंत्र्यपूर्वकाळातील धोरणांचा स्वातंत्र्योत्तर काळात त्याग केला जाईल, विशेषतः बालकांच्या शिक्षणाच्या प्रश्नाला संविधानात बुद्धिपुरस्सर स्थान दिले गेल्यामुळे तरी धोरणात बदल होईल, अशा गोड आशा आपण मनाशी बाळगून होतो. पण जे घडले ते नेमके याच्या उलटे. भारत सरकारने विद्यापीठीय माध्यमिक शिक्षणासाठी आयोगाची नियुक्ती केली; पण प्राथमिक शिक्षणासाठी एकही आयोग नेमला नाही; माध्यमिक व विद्यापीठीय शिक्षणाचा वेग जेवढ्या झपाट्याने वाढतो अहे तेवढ्या झपाट्याने प्राथमिक शिक्षणाचा वेग मुळीच वाढत नाही; त्यामुळे सन १९४७ पेक्षाही आज आपली शिक्षणपद्धती 'ऊर्ध्वपाद-अधःशीर' झाली आहे, आणि सन १९४७ मध्ये प्राथमिक शिक्षणावर एकूण शिक्षणखर्चाचा जो ४० टक्के भाग खर्च होत होता, ते प्रमाण आता ३५ टक्क्यांवर आले आहे. तेव्हा राज्यघटनेतील आदेशाची पूर्तता झाली नाही तर फारसे आश्चर्य वाटण्याचे कारण नाही. असली धोरणे स्वीकारूनही जर ती पूर्तता होती, तर तो एक अद्भुत चमत्कारच ठरला असता.

स्वातंत्र्यपूर्वकाळातील आपल्या सर्व भाषणांत प्राथमिक शिक्षणाला अग्रक्रम देण्याची भाषा आपण बोलत होतो, प्रत्यक्ष घटनेतही ती अग्रक्रमाची कल्पना सूचित आहे; मग स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर प्राथमिक शिक्षणाच्या कार्यक्रमाला योग्य तो अग्रक्रम का दिला जात नाही ?

थोडक्यात याला उत्तर दिले जाते ते असे की, प्राथमिक शिक्षण हे केवळ सामाजिक न्यायाला पोषक आहे; पण आमची आज सर्वात मोठी गरज कोणती असेल तर ती आर्थिक विकास ही आहे; आणि त्याला प्राथमिक शिक्षण काहीच साध्य करू शकत नाही. पण दुर्दैवाने मी आर्थिक विकासापेक्षा सामाजिक न्यायाला अधिक महत्त्व देणाऱ्या त्या जुन्या संप्रदायाला उचलून धरणारा आहे. तेव्हा माझ्या दृष्टीने प्राथमिक शिक्षणाला अग्रक्रम नाकारणाऱ्या या युक्तिवादातच तो मान्य केल्याचे गर्भित आहे; पण हा मुद्दा मी विशेष ताणू इच्छित नाही, त्याचप्रमाणे स्वातंत्र्यपूर्वकाळात दिलेल्या सर्व अभिवचनांना आपण जागलेच पाहिजे हा ऐतिहासिक मुद्दाही मी उपस्थित करू इच्छित नाही; किंवा घटनेशी एकनिष्ठ रहावयाचे असेल तर तिच्या आदेशाप्रमाणे प्राथमिक शिक्षणाच्या कार्यक्रमाला प्राधान्य दिले पाहिजे हा कायद्याचा मुद्दाही पुढे मांडित नाही. वादाकरिता मी हेही मान्य

करतो की, आर्थिक विकास ही आमची महत्त्वाची व तातडीची गरज आहे, आमचे उद्दिष्ट आहे आणि ज्या प्रमाणात या आर्थिक प्रगतीला शैक्षणिक कार्यक्रम हातभार लावील, त्या प्रमाणात त्या कार्यक्रमाला अग्रक्रम द्यावा. मात्र मी या विचाराशी संपूर्णतया सहमत होऊ शकत नाही. कारण एक तर असे काही शैक्षणिक कार्यक्रम असतात की, त्यांच्या बाबतीत केवळ आर्थिक विकासाला त्यांचा उपयोग एवढीच कसोटी लावता येत नाही आणि दुसरे म्हणजे, मनुष्य हा काही केवळ भाकरीवर जगत नाही. पण या वादात विशेष न शिरता आणि आर्थिक विकासाचा साधा मर्यादित हेतू मान्य करूनही माझा असा दावा आहे की, साक्षरता, कुटुंबनियोजन आणि विज्ञाननिष्ठ दृष्टिकोणाची जोपासना यांवर भर देणारे प्रौढ शिक्षण आणि बालकांना द्यावयाचे सार्वत्रिक प्राथमिक शिक्षण अशा बहुजनांच्या शिक्षणाच्या संयुक्त कार्यक्रमाचे महत्त्व सर्वात अधिक आहे.—त्यापेक्षा महत्त्वाच्या बाबी म्हणजे तांत्रिक शिक्षण व वैज्ञानिक संशोधन ह्याच.

मी या मुद्द्याचा थोडा अधिक विस्तार करू इच्छितो. माझ्या मते, आर्थिक विकासाला दोन गोष्टींची नितांत आवश्यकता असते. पहिली गोष्ट म्हणजे लोकसंख्येच्या वाढीवर काही तरी नियंत्रण आणि दुसरे म्हणजे परंपरागत समाजव्यवस्थेचे आधुनिकीकरण. प्रथम लोकसंख्येला आळा घालण्याचा प्रश्न घेऊ या. माझ्या मते कुटुंबनियोजनाचा कार्यक्रम हा आवश्यक ते शिक्षण देण्याचा व प्रेरणा देण्याचा कार्यक्रम असल्याने त्याला सामुदायिक शिक्षणाचा भक्कम आधार मिळाल्यावाचून तो पार पडूच शकणार नाही. कुटुंबनियोजनाची अंतिम फलसिद्धी दिलीत वा राज्यांच्या राजधानीत कोणते निर्णय घेतले जातात किंवा पंचवार्षिक योजनांत किती आर्थिक तरतूद केली आहे, यावर अवलंबून नाही; तर प्रत्येक प्रौढाला या बाबतीत काय वाटते, या प्रश्नाचा तो कसा विचार करतो, आणि अखेर काय कुती करतो, यावरच ते यश अवलंबून आहे. त्यासाठी प्रत्येक स्त्री व पुरुष या कार्यक्रमात स्वेच्छेने व अनौपचारिकपणे सामील होण्याची गरज आहे. त्याकरिता त्यांना दोन गोष्टींची जाणीव करून द्यावी लागेल. एक—स्वतःला किती अपत्ये असावीत या त्याच्या निर्णयावर त्याचे व देशाचे केवढे भवितव्य अवलंबून आहे, आणि—स्वतःला किती मुले असावीत ही बाब ज्याचा तोच निश्चित करू शकतो व तशी त्याने ती केली पाहिजे. ईश्वरी इच्छेवर, दैवावर वा पूर्वजन्मीच्या पाप-पुण्यावर ही बाब अवलंबून नाही, हे वैज्ञानिक सत्यही त्याला समजावून दिले पाहिजे. त्याचबरोबर आपल्या परिस्थितीला साजेसा योग्य तो निर्णय घेण्याची बलवत्तर इच्छा आणि धैर्य हीदेखील त्याच्या ठिकाणी असली पाहिजेत; आणि तो घेतल्यावर त्याची अंमलबजावणी कशी करावयाची, याचे अद्ययावत तंत्रज्ञान, ज्ञान व चिकाटी हीही त्याच्यात असली पाहिजेत. या गोष्टी असतील तर लोकसंख्येला आळा घालण्याचा कार्यक्रम यशस्वी होऊ शकेल; आणि त्यासाठी अगोदर बहुजनसमाजाच्या शिक्षणाचा कार्यक्रम पार पडला पाहिजे. बहुजनांच्या शिक्षणाशी मुलांच्या सार्वत्रिक प्राथमिक शिक्षणाचा प्रश्न हा अविभाज्यपणे निगडित आहेच.

आर्थिक विकासासाठी दुसरी आवश्यक अट आहे 'आधुनिकीकरण'ची आणि ती एक मूलभूत बाब आहे. आधुनिकीकरण म्हणजे केवळ बाह्य राहणीतील परिवर्तन नव्हे—जेट विमाने, दूरचित्रवाणी, पोलाद कारखाने आणि विद्युदुत्पादक धरणे म्हणजे आधुनिकता नव्हे. मनाचे—अंतरंगाचे व चारित्र्याचे आधुनिकीकरण ही खरी गरज आहे. काही व्यक्ती व वर्ग आधुनिक बनून भागत नसते. सर्वच्या सर्व समाजाचे आधुनिकीकरण आवश्यक असते. दुसऱ्या शब्दांत म्हणजे—या देशाविषयी, आणि लोकशाही, धर्मातीत राज्यव्यवस्था, सहिष्णुता, सामाजिक व आर्थिक न्याय, शैक्षणिक व व्यावसायिक संधीची समानता इत्यादी जी मूल्ये देशाने स्वीकारली आहेत त्यांबद्दल प्रत्येक व्यक्तीला तीव्र आस्था नि उत्साह वाटला पाहिजे. हे जग आणि ऐहिक जीवन यांना काही अर्थ आहे आणि ते सुधारण्यासाठी उत्साहाने धडपडण्याला काही स्वारस्य आहे, हे मानायला तिने शिकले पाहिजे. त्याचबरोबर जीवनाकडे दृष्ट्याची वैज्ञानिक दृष्टी तिने विकसित केली पाहिजे आणि आवश्यक ती उत्पादक कौशल्ये संपादून सहकार्य आणि दीर्घोद्योग हे गुणही कमावले पाहिजेत. सामाजिक पुनर्रचनेसाठी आवश्यक ते मांडवल उभे रहावे, यासाठी उपभोग्य वस्तूंचा उपयोग तिने मर्यादित केला पाहिजे. ही आवश्यक मूल्ये, दृष्टिकोण, वृत्ती आणि कौशल्ये प्रत्येक नागरिकात बाणविणारी संघटना जर आपण निर्माण करू शकलो, तरच भारतीय समाजाचे आधुनिकीकरण साध्य होणार आहे आणि मग त्यातून आर्थिक विकास हा आपो-आपच, क्रमप्राप्त निष्कर्ष म्हणून घडून येणार आहे. अशा तऱ्हेची संघटना बहुजन-समाजाच्या शैक्षणिक कार्यक्रमाच्या द्वाराच निर्माण होऊ शकते आणि सार्वत्रिक प्राथमिक शिक्षण हा त्या योजनेचाच एक अविभाज्य भाग आहे.

असे असताना स्वातंत्र्योत्तरकाळात प्राथमिक शिक्षणाची अशी हेळसांड का होत आहे? माझ्या मते या घटनेचे एक सामाजिक-मानसिक स्पष्टीकरण आहे, आणि त्याचे मूल बहुजनसमाज आणि सुशिक्षित वर्ग यांच्यात जी दरी निर्माण झाली आहे, तिच्यात आहे. सामाजिक व्यवस्थेचे आधुनिकीकरण व आर्थिक विकास घडवून आणण्याच्या कामी बुद्धिवंतांना अतिशय महत्त्वाचा वाटा उचलावयाचा आहे, यात शंकाच नाही. परंतु जर बहुजनसमाजाला ते आपल्याबरोबर नेऊ शकले नाहीत, तर त्यांना आपली कामगिरी चोख पार पाडता यावयाची नाही. भारताची एक प्राचीन, प्रदीर्घ व उज्ज्वल बौद्धिक परंपरा आहे, ही गोष्ट खरी; पण दुर्दैवाने ती परंपरा अत्यंत स्वयंकेन्द्रित आहे आणि सर्वसाधारण समाजाशी वैचारिक देवाण-घेवाण करून परिणामकारक समरसता साधण्याच्या बाबतीत ती अपेशी ठरली आहे. गेल्या १५० वर्षांत समाजात बुद्धिवंतांचा एक नवा वर्ग उदयास आला आहे आणि समाजाच्या बहुतेक सर्व थरांतील लोक त्यात समाविष्ट आहेत. एकोणिसाव्या शतकाच्या अखेरीस या नव्या वर्गाने आपण बहुजनसमाजाचे प्रतिनिधी आहोत, अशी भूमिका घेऊन सत्तेसाठी लढा सुरू केला; आणि जसजसा काळ लोटत चालला आणि ब्रिटिश साम्राज्यशाही-

विरोधी लढ्याला उग्र स्वरूप येत गेले, तसतसे या वर्गाचे बहुजनसमाजाशी संबंध जवळिकीचे होत गेले आणि त्यात भावनाही रसरसू लागल्या. पण ब्रिटिश सत्तेचा अस्त होताच हे संबंध पुनः शिथिल झाले आणि हा बुद्धिमान वर्ग केवळ आपल्याच हिताची जपणूक करण्यात व स्वतःसाठीच जगण्यात दंग आहे, त्याची सेवावृत्ती लोपून तो एक शोषक वर्ग बनत आहे, असे दिसत आहे. सध्याच्या परिस्थितीचे हे वळण मला अत्यंत धोकादायक वाटते. बहुजनसमाजाला शिक्षण देण्याची जबाबदारी ब्रिटिशांनी कधीच पत्करली नव्हती. त्यांनी जो काय प्रयत्न केला तो एक 'सुशिक्षितांचा वर्ग' निर्माण करण्याचा; आपल्या बांधवांना शिक्षण देण्याची कामगिरी या वर्गाकडे त्यांनी सोपवली होती. एक प्रकारे त्यांनी आपले काम पूर्ण केले व त्यांनी येथून पाय काढला, तेव्हा सामान्य जनांना शिक्षण देऊन त्यांचे जीवनमान सुधारण्याची जबाबदारी आता सर्वस्वी सुशिक्षितांची आहे. आता कसोटी त्यांची आहे. आपण लोकांचे सेवक आहोत, ही भूमिका पत्करून बहुजनसमाजाच्या शिक्षणासाठी व कल्याणासाठी ते धडपड करणार आहेत, की स्वतःला लाभलेल्या विशेष अधिकार-लाभाच्या स्थानांना बळकटी आणण्यासाठी उपलब्ध साधनसामग्रीचा ते जास्तीत जास्त उपयोग करून घेणार आहेत, या प्रश्नाचे उत्तर त्यांनी द्यावयाचे आहे.

माझ्या दृष्टीने निवडीचा प्रश्नच उद्भवत नाही, त्याबद्दल संशय असण्याचे कारण नाही. गांधीजी म्हणाले होते, 'प्रत्येकाच्या डोळ्यातला प्रत्येक अशुद्धिदू' मला पुसावयाचा आहे. आज या राष्ट्रपित्याच्या त्यागाची फळे उपभोगणाऱ्या व त्यांचा वारसा घेणाऱ्या सुशिक्षितांनी राष्ट्रपित्याचे ऋण फेडावयाचे आहे व स्वतःचे कर्तव्य पुरे करावयाचे आहे. त्यासाठी मार्ग म्हणजे सर्वांच्या डोळ्यांतली आसवे टिपण्याचे जे महान् कार्य त्या महात्म्याने शिरावर घेतले होते, ते त्यांनी आपले जीवितध्येय मानणे आणि या दीन-दुःखी बहुजनसमाजाला प्रेमाने जवळ करणे, हाच होय. तसे झाले तरच बहुजनसमाजात नवचैतन्य निर्माण होऊन त्यागाला व काबाडकष्टाला तो तयार होईल. त्याविना राष्ट्राचा आर्थिक विकास अशक्य आहे. माणसांना जेव्हा ज्ञानाबरोबर प्रेमही लाभते, तेव्हाच ती जीव ओतून काम करतात. मला हेही सांगावेसे वाटते की, सुशिक्षित बुद्धिवंत वर्ग बहुजनसमाजाच्या स्वास्थ-कल्याणाला स्वतःस प्रेमपूर्वक, ज्ञानपूर्वक व निष्ठापूर्वक वाहून घेईल, तरच तो आपले स्वतःचे रक्षण करू शकेल; कारण त्याचे भवितव्य बहुजनसमाजाच्या हिताशी निगडित आहे.

माझे विचारपूर्वक असे मत झाले की, स्वातंत्र्योत्तरकाळात प्राथमिक शिक्षणाला जे गौण स्थान मिळाले, ती गोष्ट एका वाढत्या भयानक प्रवृत्तीचे लक्षण आहे— ती म्हणजे बहुजनसमाजापासून अलग राहण्याची सुशिक्षितांची प्रवृत्ती. हे एक उघडे नागडे सत्य आहे; आणि उघड्या डोळ्यांनी ते विदूष सत्य आम्हांला पाहवत नसल्याने काही विद्वत्ता-प्रचुर युक्तिवादांनी ते झाकण्याचा प्रयत्न होतो. आर्थिक विकासाभिमुख कार्यक्रमात प्राथमिक शिक्षणाला अप्रक्रम का देता येत नाही, याबद्दलचे सारे युक्तिवाद त्यांपैकीच

आहेत. माझा तर असा दावा आहे की, या असल्या धोरणांनी आपला आर्थिक विकासही कुंठित होईल आणि अखेर सगळ्याच बाजूंनी विनाश ओढवेल. म्हणून माझे ठाम मत असे आहे की, वर रेखाटलेल्या बहुजनसमाजाच्या शिक्षणाला अप्रक्रम द्यावयास हवा आणि उपलब्ध साधनसामग्रीचा जास्तीत जास्त भाग त्यावर खर्च करावयास हवा. हे काम केवळ मानवतेच्या व सामाजिक न्यायाच्या दृष्टिकोणातून करावयाचे नसून आपला आर्थिक विकास जलद गतीने व्हावा या हेतूने आणि बुद्धिवंत सुशिक्षित वर्गाचेही आत्म-हित त्यात आहे म्हणून आपण ते करावयाचे आहे.

मला वाटते, या बाबतीत साम्यवादी देशांपासून आपण एक धडा शिकावयास हवा. सर्व विकासाचे मूळ आर्थिक परिस्थितीत असते, हा निरपवाद सिद्धान्त प्रामुख्याने मार्क्सच्या विचारसरणीतील आहे. पण एक विचित्र घटना अशी आहे की, निदान शैक्षणिक विकासाच्या प्रश्नाच्या बाबतीत साम्यवादी देशांनी हा विचार लथाडूनच त्याची वृज राखली आहे. त्या सर्वांनी मानवाच्या परिवर्तनावर आणि बहुजनसमाजाच्या शिक्षणावर जास्तीत जास्त भर दिला आहे. याचाच अर्थ असा की, आर्थिक 'उड्डाण अवस्थे'च्या (टेक-ऑफ) आधी शैक्षणिक 'उड्डाण अवस्था' साधावी लागते, या विचाराचा स्वीकार करूनच ती राष्ट्रे वागली आहेत. याउलट, आर्थिक घटकांना प्राधान्य देणाऱ्या मार्क्सच्या विचारसरणीवर तुटून पडणाऱ्या तथाकथित स्वतंत्र राष्ट्रांनी मात्र त्या-उलट वर्तन केले आहे. कारण शैक्षणिक कार्याला— विशेषतः बहुजनसमाजाच्या शैक्षणिक कार्यक्रमाला खालचा क्रम देऊन धरणे, रस्ते, विमाने, कारखाने अशा गोष्टींवरच त्यांनी विशेष भर दिला आहे. उदाहरणादाखल भारत व चीन या देशांच्या या बाबतीतल्या धोरणांची तुलना केल्यास त्यांतील गंमतीदार विरोध लक्षात येईल. चीनमध्ये सन १९४९ साली कम्युनिस्ट पक्ष सत्तारूढ झाला. जवळ जवळ त्याच सुमारास दहा वर्षांत सक्तीच्या शिक्षणाची अंमलबजावणी करण्याचा आपण निर्णय घेतला. सन १९४९-५० मध्ये प्रौढांची साक्षरता वा प्राथमिक शिक्षण या बाबतीत या दोन्ही राष्ट्रांतील स्थिती जवळ जवळ सारखीच होती; पण अलिकडच्या माहितीवरून असे दिसते की, बहुजन-शिक्षणाच्या बाबतीत चीनने प्रचंड प्रमाणात प्रगती केली आहे. साक्षरतेच्या प्रचंड मोहिमा काढण्यात आल्या आहेत; चिनी लिपी शिकण्याच्या कामी अनंत अडचणी असूनही— कारण चिनी वाङ्मय समजून उमजून वाचावयाला येण्यास जवळ जवळ ५००० चिन्हे शिकावी लागतात— लक्षावधी लोक दर वर्षी साक्षरतेच्या कसोट्या उक्तीत होत आहेत. आणि साक्षरतेचे प्रमाण ७० टक्क्यांपर्यंत गेले असून ज्यांना शिकणे अगदी कठिण आहे अशी म्हातारी-कोतारी माणसे वगळल्यास चीनमधला प्रत्येक माणूस आता साक्षर बनला आहे, असा दावा करण्यात येत आहे. भारतात साक्षरतेचे प्रमाण अजूनही शे. २४ आहे, आणि प्रौढांतील निरक्षरता नष्ट करण्यासाठी आपण काहीच प्रयत्नही केलेले नाहीत. प्राथमिक शिक्षणाची स्थिती अशी आहे की, शाळेत दाखल होण्यास पात्र असलेल्या बऱ्याच मुलांपैकी ९२ टक्के विद्यार्थी चीनमध्ये शाळेत जातात; भारतात ते प्रमाण ६१ टक्के आहे. माझे

असे मत आहे की, बहुजनसमाजाच्या शिक्षणाविषयीच्या साम्यवादी राष्ट्रांच्या धोरणांपासून लोकशाही राष्ट्रांनी योग्य तो बोध घ्याव्यास पाहिजे. तसा तो ते न घेतील, तर त्यांचा आत्मनाश अटळ आहे.

पुष्कळदा असे सांगण्यात येते की, सार्वत्रिक प्राथमिक शिक्षण सुरू करण्यासाठी आवश्यक लागणारे द्रव्यबळ सरकारपाशी नाही; पण हे खरे नसावे असे मला वाटते. आणि खरी गोष्ट मी पूर्वी म्हटल्याप्रमाणे ही आहे की, आपण प्राथमिक शिक्षणाला योग्य तो अप्रक्रम द्याव्यास तयार नाही. माझा मुद्दा मी एका उदाहरणाने स्पष्ट करू इच्छितो. तिसऱ्या योजनेच्या अखेरीस ६० दशलक्ष मुले प्राथमिक शिक्षण घेत असतील; याचा अर्थ र. २१०० दशलक्ष आवर्ती खर्च-म्हणजेच प्रतिविद्यार्थी र. ३५ असा खर्च आपणास करावा लागेल. चौथ्या योजनेच्या अखेरीस ६-१० वयोगटातील मुलांची संख्या ११० दशलक्ष असेल. या मधल्या काळात प्रत्येक विद्यार्थ्यांमागे कराव्या लागणाऱ्या खर्चाचे प्रमाण दरसाल र. ४० पर्यंत वाढेल असे गृहीत धरल्यास सन १९७०-७१ मध्ये या कामासाठी आपल्याला र. ४,४०० दशलक्ष एवढी रक्कम लागेल. अशा रीतीने प्राथमिक शिक्षणावर करावयाच्या आवर्ती खर्चात पुढील पाच वर्षांत दुपटीने वाढ करावी लागणार आहे. ही जादा लागणारी रक्कम उभी करणे राष्ट्राला अशक्य आहे काय ? तसे नक्कीच नाही. सन १९६१ मध्ये कदाचित हा आर्थिक असमर्थतेचा मुद्दा पटला असता. पण जेव्हा आम्ही हे प्रत्यक्ष पाहतो आहोत की, चीनचे आक्रमण होताच आमच्या संरक्षणखर्चात सन १९६२ मध्ये र. १,००० दशलक्षांची वाढ होऊ शकली आणि स. १९६३ मध्ये आणखी र. ४,००० दशलक्षांची त्यात भर पडली, तेव्हा हा युक्तिवाद पटावा कसा ? जर बहुजनसमाजाच्या अज्ञानाचा धोका चिनी आक्रमणाइतकाच गंभीर आहे, असे राष्ट्राला वाटत असेल- आणि आपण विश्वास ठेवा की, हा धोका सुप्तावस्थेत त्याहूनही गंभीर आहे, तर हा द्रव्यनिधी खर्चितच उभा केला जाईल. आणि त्यासाठी पाच वर्षांचाही कालावधी नको- ते काम एका वर्षात करता येईल. आपण जरी दरिद्री असलो, तरी आपल्या विकासासाठी खीळ घालणारी गोष्ट आपले दारिद्र्य नसून या कार्याविषयी आवश्यक असलेल्या आस्थेचा अभाव इच्छा-शक्तीचा तीव्र अभाव हीच आहे.

माझे भाषण संपविण्यापूर्वी मला काय म्हणावयाचे आहे ते पुनः एकदा मी थोडक्यात सांगू इच्छितो : मी पहिली ही गोष्ट आपल्या निदर्शनास आणली आहे की, संविधानात प्राथमिक शिक्षणाविषयी काही तरतूद असली व शासकीय वर्तुळातून बहुजनसमाजाच्या शिक्षणाविषयी कितीही शाब्दिक सहानुभूती दाखविली गेली असली, तरी प्रत्यक्षात स्वातंत्र्योत्तरकाळात प्राथमिक शिक्षणात झालेली प्रगती अत्यंत मंद व उद्देगजनक आहे; याला काही अंशी त्या समस्यांच्या पोटी असणाऱ्या अडचणी कारणीभूत आहेत हे मला मान्य आहे. पण माझा दावा असा आहे की, याला मुख्यतः दुसरे दोन घटक कारणीभूत आहेत, आणि ते नियंत्रित करणे आपल्या हातात आहे. यांतील पहिला घटक हा की, आपल्याला योग्य ती

उपाययोजना करण्यातच अपयश आले आहे. प्राथमिक शिक्षणाच्या विस्ताराबरोबरच बहुजनांच्या शिक्षणाचा कार्यक्रम विकसित कराव्यास हवा होता. (या शिक्षणात प्रौढ-निरक्षरतेचे निर्मूलन, कुटुंबनियोजनावर भर देणारे व्यापक शिक्षण आणि वैज्ञानिक दृष्टिकोणाची जोपासना यांचा समावेश होतो.) ज्या मुलांना आर्थिक अडचणीमुळे पूर्ण वेळ शाळेत जाणे अशक्य आहे, त्यांच्यासाठी अर्ध वेळ शिक्षणाची तरतूद करण्याची गरज होती. शैक्षणिक कार्यक्रमाच्या पहिल्या अवस्थेत, विद्यार्थ्यांच्या मोठाल्या संख्येच्या वर्गावर-विद्यार्थी-शिक्षकांच्या मोठ्या प्रमाणावर भर द्याव्यास हवा होता; आणि ६ ते ११ या वयोमर्यादेतील मुलांच्या एवजी ११ ते १३ या वयाच्या मुलांच्या शिक्षणाकडे अधिक लक्ष द्याव्यास पाहिजे होते. दुसरे-आणि विशेष महत्त्वाचे कारण म्हणजे, प्राथमिक शिक्षणाला योग्य तो अप्रक्रम देण्याच्या बाबतीतले अपयश. सन १९४७ मध्ये एकूण शिक्षणावर केल्या जाणाऱ्या रकमेपैकी ४० टक्के रक्कम प्राथमिक शिक्षणावर खर्च केली जात होती. सन १९६०-६१ मध्ये हे प्रमाण ३५ टक्क्यांपर्यंत घटले आहे. प्राथमिक शिक्षणाच्या आर्थिक विकासासाठी प्रत्यक्ष हातभार लागत नसल्याने त्याला देण्यात आलेले दुय्यम स्थान रास्तच आहे, असा युक्तिवाद करण्यात येतो. हा युक्तिवाद कसा फसवा आहे, हे मी दाखवून दिले आहे; आणि योग्य प्रकारचा बहुजनांच्या शिक्षणाचा कार्यक्रम हाती घेतल्यावाचून आणि सार्वत्रिक प्राथमिक शिक्षणाची योजना पुरी केल्यावाचून भारतात आर्थिक विकास अशक्य आहे; कारण प्राथमिक शिक्षण घेतलेली ही पिढीच लोकसंख्येच्या वाढीला आळा घालू शकेल व परंपरागत सामाजिक व्यवस्थेत परिवर्तन घडवून तिला आधुनिक बनवू शकेल, हेही मी दाखवून दिले आहे. प्राथमिक शिक्षणाला हे गौण स्थान मिळत आहे त्याचे कारण माझ्या मते असे आहे की, ब्रिटिश सत्तेच्या अस्तकाली जो सुशिक्षित वर्ग सत्ताधारी बनला आहे तो नोकरदार गटाऐवजी पिळणूक करणारा (भांडवलदारी) गट होऊ लागला आहे. ही घटना बहुजनांच्या दृष्टीनेच नव्हे, तर त्या सुशिक्षित वर्गाच्या आणि अखिल राष्ट्राच्या दृष्टीने अत्यंत घातुक आहे. माझे हे स्थूल विश्लेषण सर्वांना मान्य असेल, तर राष्ट्रातील सर्व सुशिक्षित वर्गाला माझे असे आवाहन आहे की, त्याने या प्राथमिक शिक्षणाच्या कार्यक्रमाला शक्य तेवढा अप्रक्रम द्यावा. सुशिक्षितांच्या जीवनात हा कसोटीचा क्षण आहे. असा अप्रक्रम देण्यात त्यांचे स्वतःचे हितही साधणार आहे. त्यात सामाजिक न्यायही आहे नि मानवताही आहे; आणि ज्याने आपल्याला स्वातंत्र्य मिळवून दिले व सर्वांच्या डोळ्यांतली आसवे दूर करण्यासाठी आपण धडपडावे अशी इच्छा उराशी बाळगली, त्याच्या आत्म्याला समाधान देण्याचे श्रेयही आपल्याला लाभणार आहे.

कोष्टक
तिसऱ्या पंचवार्षिक योजनेत मागास राज्यांतील

राज्य	१९६१					
	६-१० वयो-गटातील एकूण संख्या		इयत्ता १ ते ५ मध्ये नोंदवलेली संख्या		न दाखल झालेली मुले	
	मुलगे	मुली	मुलगे	मुली	मुलगे	मुली
बिहार	२९.९०	२८.४४	२४.४६	७.३९	५.४४	२१.०५
जम्मू-काश्मीर	२.६३	२.३३	१.६५	०.४५	०.९८	१.८८
मध्य प्रदेश	२१.६२	१९.९६	१५.५४	४.४२	६.०८	१५.५४
ओरिसा	११.३६	१०.८७	९.७१	४.४०	१.६५	६.४७
राजस्थान	१४.०३	१२.७२	८.९९	२.१६	५.०४	१०.५६
उत्तर प्रदेश	१९.७७	४४.९४	३२.२५	८.६८	१७.५२	३६.२६
(अ) एकूण मागास राज्यांतील संख्या	१२९.३१	११९.२६	९२.६०	२७.५०	३६.७१	९१.७६
(ब) भारतातील एकूण संख्या	२८९.९१	२७१.५१	२३४.७९	११३.१७	५५.१२	१५८.५४
अ-चे ब-शी शे. प्रमाण	४४.६०	४३.८९	३९.४४	२४.३०	६६.६०	५७.८८

पहिले
प्राथमिक शिक्षण (संख्या लाखात)

१९६६					
६-१० वयोगटातील एकूण संख्या		इयत्ता १ ते ५ मध्ये दाखल संख्या		न दाखल झालेली मुले	
मुलगे	मुली	मुलगे	मुली	मुलगे	मुली
३४.४२	३२.८६	३०.००	१८.००	४.४२	१४.८६
३.०३	२.६९	२.२४	०.७८	०.७९	१.९१
२४.८८	२३.०५	२०.००	१०.००	४.८८	१३.०५
१३.०८	१२.५६	१०.५०	५.५०	२.५८	७.०६
१६.१४	१४.६९	१३.९०	७.१०	२.२४	७.५९
५७.२९	५१.९२	४५.००	२१.५०	१२.२९	३०.४२
१४८.८४	१३७.७७	१२१.६४	६२.८८	२७.२०	७४.८९
३३३.७३	३१३.९१	३०१.१६	१९५.१९	३२.५७	११८.७२
४४.६०	४३.८९	४०.३९	३२.२१	८३.५१	६३.०८

कोष्टक
तिसऱ्या पंचवार्षिक योजनेत मागास राज्यांतील

राज्य	१९६१					
	वयोगट ११-१३ एकूण संख्या		इयत्ता ६-८ मध्ये दाखल संख्या		न दाखल झालेली मुले	
	मुलगे	मुली	मुलगे	मुली	मुलगे	मुली
बिहार	१४.२८	१४.०५	४.७९	०.५६	९.४९	१३.५९
जम्मू-काश्मीर	१.२९	१.१५	०.४८	०.१२	०.८१	१.०३
मध्य प्रदेश	१०.३३	९.६५	२.६८	०.४९	७.६५	९.१७
ओरिसा	५.४६	५.२५	०.९५	०.१२	४.५१	५.१३
राजस्थान	६.८६	६.१६	१.७९	०.२८	०.२८	५.०७
उत्तरप्रदेश	२४.१६	२२.०१	७.०२	१.२२	१.२२	१७.१४
(अ) मागास राज्यां- तील एकूण संख्या	६२.३८	५८.२८	१७.७१	२.७९	४४.६७	५५.४९
(ब) भारतातील एकूण संख्या	१४१.५६	१३४.९८	५०.५०	१६.०३	९१.०६	११८.९५
अ-चे ब-शी शे. प्रमाण	४४.०७	४३.१८	३५.०७	१७.४०	४९.०६	४६.६५

दुसरे
मध्य (उच्च-प्राथमिक) शिक्षण (आकडे लाखात)

१९६६					
वयोगट ११-१३ एकूण संख्या		इयत्ता ६-८ मध्ये दाखल संख्या		न दाखल झालेली मुले	
मुलगे	मुली	मुलगे	मुली	मुलगे	मुली
१७.८१	१७.१८	७.४०	१.८५	१०.४१	१५.३३
१.६१	१.४१	०.७२	०.१६	०.८९	१.२५
१२.८८	११.८१	४.१६	०.८०	८.७२	११.०१
६.८२	६.४३	१.३६	०.३४	५.४६	६.०९
८.५६	७.५३	३.१०	०.७५	५.४६	६.७८
३०.१२	२६.९१	१०.००	१.६०	२०.१२	२५.३१
७७.८०	७१.२७	२६.७४	५.५०	५१.०६	६५.७७
१७६.५७	१६५.०७	७०.००	२७.४८	१०६.५७	१३७.५९
४४.०६	४३.१८	३८.२०	२०.०१	४७.९१	४७.८०

व्याख्यान दुसरे

संख्यात्मक वाढ आणि गुणवत्ता

आज जनतेचे मन व्यग्र करणारी कोणती शैक्षणिक समस्या असेल, तर अत्यंत 'वगाने' होत जाणारा शिक्षणाचा प्रसार आणि त्याबरोबर होत चाललेला गुणवत्तेचा न्हास हीच होय. गुणवत्तेविषयी सर्वांना चिन्ता वाटू लागली आहे, या घटनेचे मी स्वागत करतो; पण शिक्षणाचा-विशेषतः प्राथमिक शिक्षणाचा दर्जा खालावत असल्याबद्दल जे जे म्हटले जाते, त्या सर्वांशी मी सहमत नाही. संख्यात्मक विस्तार आणि गुणवत्ता यांविषयी चर्चा करताना सामान्यतः असे गृहीत धरून बोलण्यात येते की, या दोन्ही गोष्टी एकत्र नांदणाऱ्या नाहीत, त्या परस्पर व्यावर्तक आहेत. तुम्हांला संख्यात्मक वाढ तरी साधता येईल किंवा गुणवत्ता तरी टिकवता येईल; या विचाराबाबतही मी साशंक आहे. शिक्षणाच्या क्षेत्रात संख्या व गुणवत्ता यांच्यात आंतरिक असा परस्पर-विरोध काहीच नाही. सर्व प्रगत राष्ट्रे दर्जेदार शिक्षण मोठ्या प्रमाणात देऊ शकली आहेत. आणि जर आवश्यक ते द्रव्यबल उपलब्ध करून दिले, तर भारतातही ते शक्य होईल. तेव्हा या विरोधाचे मूळ केवळ आर्थिक परिस्थितीत आहे. जेव्हा संख्यात्मक व गुणात्मक विकास असे दोन्ही साधण्याइतके द्रव्यबल आपल्यापाशी नसते, तेव्हा दोहों-पैकी एकाची निवड करणे आपणास अगतिक ठरवून भाग पडते. आज तरी भारतात शिक्षणाच्या वाट्याला आलेला पैसा अतिशय मर्यादित आहे आणि आणखी काही वर्षे तरी ही परिस्थिती अशीच राहणार आहे. त्यामुळे संख्या की गुणवत्ता असा जो संघर्षात्मक प्रश्न आहे, तो दोहोंचा समन्वय साधून कसा सोडवावयाचा ह्याच समस्येला आपल्याला प्रथम तोंड द्यावे लागणार आहे. शिक्षणाच्या सर्वच अवस्थांत हा प्रश्न

उद्भवतो आणि तो वाटतो तितका सोपा नाही, हेही मान्य करावयाचे हवे; पण म्हणून तो सोडविणे अशक्य आहे असे मला वाटत नाही. प्राथमिक शिक्षणापुरती तरी या प्रश्नाची तात्पुरती उकल करता येईल. याची चर्चा या व्याख्यानात मी करणार आहे.

प्रथम मला आपले लक्ष एका गोष्टीकडे आप्रहपूर्वक वेधावयाचे आहे आणि ती म्हणजे प्राथमिक शिक्षणाच्या क्षेत्रात तरी संख्या की गुणवत्ता हा मुद्दा उपस्थितच होत नाही. प्रत्येक मूल शाळेत गेलेच पाहिजे आणि त्याला चांगले शिक्षण मिळालेच पाहिजे, या दोन्ही गोष्टी साधल्या गेल्याच पाहिजेत. तेव्हा येथे अंतिम उद्दिष्टाबद्दल निवडीला वावच नाही. पण हे उद्दिष्ट गाठण्याचे विविध मार्ग असू शकतील. एक मार्ग असा की, गुणवत्तेबद्दल प्रखर आप्रह धरावयाचा, आज अस्तित्वात असलेल्या शाळांनी काही किमान नेमून दिलेला दर्जा गाठण्याचा प्रयत्न करावयाचा आणि नवीन शाळा उघडताना वा नवीन विद्यार्थी भरती करताना हा अपेक्षित दर्जा कोणत्याही कारणाने खालावणार तर नाहीच, उलट वेळोवेळी शक्य तेवढा उंचावतच जाईल असा प्रयत्न करीत रहावयाचे. या मार्गाचा अवलंब करावयाचा म्हणजे दरडोई शिक्षणाच्या खर्चाचे प्रमाण उच्च ठेवायला हवे; आणि जसजसे अधिक द्रव्यबल उपलब्ध होईल, तसतसा संख्यात्मक विस्तार करीत रहावयाचा. दुसरा मार्ग असा की, दर्जाबाबत तडजोडीची वृत्ती स्वीकारावयाची; दरडोई खर्चाचे प्रमाण खाली आणावयाचे आणि प्रत्येक मुलाला शक्य तितक्या लवकर शाळेत दाखल करून घ्यावयाचे, या गोष्टीला पहिला अप्रक्रम द्यावयाचा. जेव्हा हे उद्दिष्ट संपूर्णपणे नसले तरी बऱ्याच मोठ्या प्रमाणात साध्य होईल, तेव्हा गुणात्मक दर्जा वाढविण्याचे कार्य-क्रम हाती घ्यावयाचे आणि जसजसा पैसा हाती येईल, तसतसा शिक्षणाचा खर्च दरडोई वाढवीत जावयाचा. तिसरा मार्ग असा की, या दोन्ही एकांतिक मार्गांत तडजोड करून सुवर्णमध्य साधावयाचा. उपलब्ध असलेल्या साधनसामग्रीची संख्यात्मक विकास व गुणात्मक विकास या दोहोंमध्ये योग्य प्रमाणात वाटणी करून दोन्ही उद्दिष्टे एकसमयावच्छेदे गाठण्यासाठी प्रयत्न करावयाचा.

या तिन्ही मार्गांपैकी प्राथमिक शिक्षणासाठी आपण कोणत्या मार्गाचा अवलंब करणार आहोत, हा आपल्यापुढील प्रश्न आहे. माझे स्वतःचे असे मत आहे की, शक्य तितक्या तडाखेबंद गतीने प्राथमिक शिक्षणाचा प्रसार करून मग त्याच्या गुणवत्तेवर लक्ष केन्द्रित करावयाचे, हा जो दुसरा पर्याय आहे तो भारतीय परिस्थितीला जास्तीत जास्त उपयुक्त ठरण्याचा संभव आहे. पाश्चात्य देशांत प्राथमिक शिक्षणाचा विकास ज्या पद्धतीने झाला, त्या पद्धतीच्या अनुषंगाने माझ्या म्हणण्याचे स्पष्टीकरण चांगले होऊ शकेल. त्या देशांतही पहिला टप्पा संख्यात्मक विकासाचाच होता. शिक्षकांचे तुटपुंजे पगार, विद्यार्थी व शिक्षक यांचे मोठे प्रमाण, इमारती, साहित्य इत्यादींवर कमी खर्च, आणि शालेय भोजन, मोफत पाठ्यपुस्तके, लेखनसाहित्य इत्यादी पूरक सेवाकार्यांचा संपूर्ण अभाव यांमुळे प्रतिछात्र खर्चाचे प्रमाण बरेच कमी होते. प्राथमिक शिक्षणाचे उद्दिष्टही बुद्धिपुरस्सर कमी ठेवण्यात आले होते. केवळ साक्षरतेपुरतेच ते मर्यादित

करण्यात आले होते व शिक्षणाचा एकूण कालावधीही कमी म्हणजे फक्त ४-५ वर्षांचा ठेवण्यात आला होता. जेव्हा ही किमान उद्दिष्टे संपूर्णतया वा बरीचशी गाठण्यात आली, तेव्हा गुणात्मक विकासाचा कार्यक्रम हाती घेण्यात आला. प्राथमिक शिक्षणाच्या उद्दिष्टांचा पुनर्विचार करण्यात आला आणि जीवनासाठी तयारी हेच प्राथमिक शिक्षणाचेही उद्दिष्ट ठरविण्यात आले. याचा एक परिणाम असा झाला की, शिक्षणाची कालमर्यादा ४-५ वर्षांवरून ७-१० वर्षांपर्यंत वाढवावी लागली. दुसऱ्या बाजूने अभ्यास-क्रमाची सुधारणा करून चांगल्या दर्जाचे व चांगल्या पगाराचे शिक्षक नेमण्याची गरज निर्माण झाली. प्रतिशिक्षक विद्यार्थ्यांचे प्रमाणही कमी करावे लागले. भौतिक सुखसोयी व पूरक सेवाकार्ये यांची तरतूद करून शिक्षकेतर खर्चातही वाढ करणे आवश्यक झाले. परिणामतः विद्यार्थ्यांच्या भरतीत झपाट्याने वाढ झाली व प्रतिछात्र खर्चाचे प्रमाण याहूनही वेगाने वाढले; पण अखेर हा कार्यक्रम पुरा झाला व प्रत्येक मुलाला दर्जेदार शिक्षण मिळू लागले. तेव्हा पाश्चात्य देशांतील प्राथमिक शिक्षणाच्या विकासाच्या कार्य-पद्धतीपासून आपल्याला मुख्य बोध घेता येतो तो हा: किमान उद्दिष्ट असलेल्या व झपाट्याने पार पाडता येईल अशा विस्ताराच्या कार्यक्रमापासून सुरुवात करावयाची आणि तो पुरा होत आला की, गुणात्मक विकासाला हात घालावयाचा. या कार्यक्रमाच्या अंतिम विकासाला मर्यादाच नाही. परिपूर्णतेची अंतिम सीमा गाठायला अनंत काळ कष्ट करावे लागतात; पण त्याआधी विस्ताराचा कार्यक्रम पार पाडावा लागतो. भारतात वा अन्य कुठल्याही विकसनशील देशात याच पद्धतीने विकास घडून येईल, हे सांगण्याची गरज नाही.

स्वातंत्र्योत्तरकाळात प्राथमिक शिक्षणाच्या विकास-प्रसारासाठी सर्वसाधारणपणे याच धोरणाचा अवलंब करण्यात आला आहे. सार्वजनिक समितीची शिफारस मात्र जरा वेगळ्या प्रकारची होती. सार्वजनिक योजनेने वर उल्लेखिलेल्या तीन मार्गांपैकी पहिल्या मार्गाचा स्वीकार केला होता. गुणवत्तेच्या बाबतीत रेसभरही खाली उतरून तडजोड करायला तिची तयारी नव्हती. त्या समितीने असे सुचविले होते की, प्रत्येक प्राथमिक शिक्षक माध्यमिक शालान्त परीक्षा उत्तीर्ण झालेलाच असला पाहिजे व त्यानंतर त्याने दोन वर्षे प्रशिक्षण घेतले असले पाहिजे. प्रत्येक शिक्षकाला समाधानकारक वेतन देण्यावर तिचा आग्रह होता; तसेच, इमारती, उपकरणे व अन्य सामग्री आणि पूरक सेवाकार्ये यांच्या बाबतीतही पुरेशी तरतूद सार्वजनिक योजनेत होती. तिने असेही सुचविले होते की, पहिल्या पाच वर्षांत शिक्षकप्रशिक्षणाचा कार्यक्रम हाती घेण्यात यावा व नंतर विस्ताराच्या कार्याकडे वळावे. ह्या गुणात्मक कार्यक्रमात काही चांगली वैशिष्ट्ये आहेत यात शंकाच नाही; पण हा मार्ग माध्यमिक व उच्च शिक्षणाच्या बाबतीतच अधिक उपयुक्त आहे. विशेषतः पदव्युत्तर शिक्षणाबाबत जर तो अवलंबिला नाही तर ते संकटाला निमंत्रण देण्यासारखेच आहे. पण प्राथमिक शिक्षणात जेथे विस्ताराचेच काम एवढे प्रचंड आहे किंवा श्री. रा. वि. पळकरांनी म्हटल्याप्रमाणे विस्तार हेच जेथे

उद्दिष्ट आहे वा महत्वाचे मूल्य आहे, तेथे हा मार्ग व्यवहार्य ठरेल काय? त्यामुळे तात्त्विक दृष्ट्या पाहिले तरी सार्वजनिक योजनेने गुणवत्तेचा धरलेला आग्रह एकांतिक होता असे मला वाटते; पण सार्वजनिक योजना बाजूला सारण्यात आली ती तात्त्विक भूमिकेवरून नव्हे, तर व्यावहारिक भूमिकेवरून. स्वातंत्र्य मिळताच अशी परिस्थिती निर्माण झाली की, वर्षानुवर्षे शिक्षणाचा लाभ नाकारलेल्या बहुजनसमाजात शिक्षणासाठी हाकाटी सुरू झाली आणि सत्तारूढ राष्ट्रीय सरकारलाही अगदी प्राथमिक स्वरूपाचे सामाजिक सेवेचे कार्य पार पाडण्याची तळमळ वाटू लागली. अशा परिस्थितीत केवळ तयारीसाठी पाच वर्षे खर्च करा, या सार्वजनिक योजनेच्या सल्ल्याचा विचार करण्याच्या मनःस्थितीतच कुणी नव्हते. लोकांना फक्त शिक्षणाचा प्रसार हवा होता, तो होत असता गुणात्मक विकास झाला तर ठीकच, नाही झाला तरी हरकत नाही, अशी विचारसरणी होती. स्वाभाविकपणे त्यांना मिळाला तो गुणवत्तेविना विस्तार; पण त्यामुळे फारसे बिघडले आहे, असे मला वाटत नाही.

तेव्हा स्वातंत्र्योत्तरकाळात प्राथमिक शिक्षणाच्या विस्ताराबाबत आलेलेल्या धोरणाला माझा पूर्णपणे पाठिंबा असला, तरी आता तिसऱ्या योजनेच्या अखेरीस त्या धोरणात बदल आवश्यक आहे, असे माझे मत आहे. स. १९४५ मध्ये इ. १ ते ५ मध्ये ६-१० या वयोगटातील फक्त ३५ टक्के मुले दाखल झाली होती, व इ. ६-८ मध्ये ११ ते १३ वयोगटातील फक्त ९ टक्के मुले शिकत होती. तेव्हा त्या काळात प्रसार-विस्तार हीच तातडीची गरज होती. पण स. १९६५-६६ मध्ये इ. १ ते ५ मध्ये ६-१० वयोगटातील शे. ७६ मुले दाखल झालेली असतील, व इ. ६ ते ८ मध्ये ११-१३ वयोगटातील शे. ३२ मुले शिकू लागतील. ६-१३ असा सलग वयोगट घेतला तर त्यातील शे. ६० मुले स. १९६५-६६ च्या अखेरीस शिक्षण घेऊ लागतील. अशा रीतीने अनुपस्थितीच्या समस्यांचे पेकाडच आपण मोडले आहे आणि विस्ताराचे कार्य पुरेशा प्रमाणात साधले आहे. तेव्हा मला असे वाटते की, प्राथमिक शिक्षणाच्या बाबतीत गुणवत्ता साधण्याच्या धोरणाकडे वळण्याची वेळ आता आली आहे; आणि आपण जर तसा बदल आपल्या धोरणात केला आणि पुढील दोन पंचवार्षिक योजनांत तो भर कायम ठेवून त्याची तीव्रता वाढविली, तर स. १९८१ अखेर आपल्या राष्ट्रातील प्रत्येक मुलाला दर्जेदार प्राथमिक शिक्षण आपण देऊ शकू.

माझ्या या सर्वसामान्य सूचनेला मी दोन अपवाद करू इच्छितो. पहिला अपवाद मुलींच्या शिक्षणाबाबतचा. तिसऱ्या योजनेच्या अखेरीस ६-१० वयोगटातील ९७ टक्के विद्यार्थी शाळेत भरती झालेले असतील, आणि भरती न झालेल्यांत प्रामुख्याने मुलींचा भरणा मोठा असेल. त्यामुळे चौथ्या योजनेत सर्व राज्यांत मुलींना शाळेत दाखल करून घेण्याचा निकराने प्रयत्न झाला पाहिजे. दुसरा अपवाद ज्या सहा राज्यांत पुरेशी शैक्षणिक प्रगती झालेली नाही, त्यांचा. बिहार, जम्मू-काश्मीर, मध्य प्रदेश, ओरिसा, राजस्थान व उत्तर प्रदेश ही ती राज्ये होत. या राज्यांनी विस्ताराचा कार्यक्रम पूर्णतया

अद्यापि पार पाडला नाही, याचा उल्लेख मी पूर्वी केलाच आहे. म्हणून या सहा राज्यांत आणखी काही वर्षे विस्ताराच्या कार्यावर भर देणे आवश्यक आहे. पण त्यांनाही पहिल्या तीन योजनांतल्यापेक्षा पुढील योजनेत गुणवत्तेवर भर द्यावा लागणारच आहे.

यावरून आता आपल्या लक्षात येईल की, केवळ गुणवत्तेवर विशेष भर देणाऱ्या सार्जेंट योजनेपासून आपण स. १९४४ मध्ये सुरुवात केली; परंतु तो मार्ग स्वीकारण्याची देशाची तयारी झालेली नसल्याने पहिल्या तीन योजनांत प्रथम विस्तारावर भर देण्याचा दुसरा मार्ग आपण स्वीकारला; पण आता विस्ताराचा कार्यक्रम बऱ्हाशी आपण संपविला आहे. तेव्हा आता पुढच्या तीन योजनांत प्राथमिक शिक्षणाबाबत सर्वसाधारण धोरण गुणवत्ता व संख्यात्मक विकास दोन्ही बरोबर साधण्याचे धोरण ठेवावयास हवे. त्या धोरणाला मी दोन अर्थवाद नमूद केले आहेत; पण अंदाजे याच वर्षाच्या अवधीत तेही नाहीसे होतील.

— २ —

प्राथमिक शिक्षणात या नव्या धोरणाची अंमलबजावणी कशी करावयाची? या प्रश्नाची चर्चा करताना विवेचनाच्या सोयीसाठी संख्यात्मक विकास व गुणात्मक विकास यांचा विचार मी अलग अलग करणार आहे.

संख्यात्मक विस्तारासंबंधी माझे मत मी पूर्वीच सांगितले आहे. पहिल्या तीन योजनांत विस्तारावर भर देण्याचे जे सर्वसाधारण धोरण आपण स्वीकारले, त्याच्याशी मी सहमत आहे. पुढील तीन योजनांच्या काळात आपल्या विस्ताराच्या धोरणातुद्धा काही बदल करण्याची गरज आहे. उदा., आतापर्यंत विस्ताराचा वेग जेवढा असायला हवा होता, तेव्हा आपण आपला राखू शकलो नाही. विस्ताराचा कार्यक्रम यशस्वी व्हावयाचा असेल तर तो झपाटेच असायला हवा आणि काही थोड्या वर्षांच्या काळातच तो पूर्ण व्हायला पाहिजे. तेव्हा दोन विशिष्ट कार्यक्रमांविषयीची आपली साधने वा उद्दिष्टे आपण बदलली पाहिजेत. (१) केरळ व मद्रास राज्य आणि दिल्लीचा केंद्रशासित प्रदेश यांमध्ये ६-१० वयोगटातील इयत्ता १-५ मध्ये दाखल झालेल्या मुलांची संख्या जवळ जवळ १०० टक्के आहे. इतर प्रगत राज्यांत हेच लक्ष चौथ्या योजनेच्या अखेरीस (स. १९७०-७१) व इतर मागास राज्यांत पाचव्या योजनेच्या अखेरीस (स. १९७५) गाठले जावे. (२) ११-१४ वयोगटातील मुलांसाठी आंशिक अर्धवेळ शिक्षणाचा कार्यक्रम चौथ्या योजनेत मोठ्या प्रमाणावर आखला जावा आणि पाचव्या योजनेच्या काळात त्याचा असा विस्तार व्हावा की, शाळेत पूर्ण वेळ जाऊ न शकणाऱ्या या वयोगटातील जवळ जवळ सर्व मुलांना त्या (आंशिक शिक्षणाच्या) कार्यक्रमाचा फायदा घेता यावा. यांतील पहिले उद्दिष्ट फारसे कठीण नाही. तिसऱ्या योजनेच्या अखेरीस (१९६५-६६) इयत्ता १-५ मध्ये दाखल झालेल्या मुलांची संख्या ५ कोटी असेल आणि ती आठ कोटी

चाळीस लाखांपर्यंत पाचव्या योजनेच्या अखेरीस न्यावी लागेल. पाचव्या योजनेच्या अखेरीस (१९७५-७६) ६ ते १० या वयोगटातील मुलांची संख्या तेवढी असेल असा अंदाज आहे याचा अर्थ दरसाल चौतीस लक्ष नवीन मुले शाळेत दाखल करून घेतली पाहिजेत आणि ही गोष्ट फारशी कठीण नाही. कारण सध्या आपण दरसाल चाळीस लक्ष मुले दाखल करून घेतच आहोत. त्यात मुख्य उणीव आहे ती अशी की, यातील फार मोठा भार सहा मागासलेल्या राज्यांना उचलावा लागणार आहे; पण त्यांना जर काही खास मदत उपलब्ध करून दिली, तर आपली जबाबदारी पार पाडायला ती राज्येसुद्धा उत्साहाने पुढे येतील. वर उल्लेखिलेले दुसरे उद्दिष्ट सर्वस्वी नवीन आहे. सध्या इ. ५ ते ८ साठी फक्त पूर्ण वेळ शिक्षणाचे वर्ग आहेत. तिसऱ्या योजनेअखेर (१९६५-६६) त्यात फक्त एक कोटी मुले सामावू शकतील. परिस्थिती अशीच राहिली, तर चौथ्या योजनेअखेर भरतीचे प्रमाण एक कोटी साठ लक्ष व पाचव्या योजनेअखेर (१९७५-७६) अडीच कोटीपर्यंत ते जाईल. पण स. १९७५-७६ मध्ये ११ ते १३ वयोगटातील मुलांची संख्या चार कोटी साठ लक्षांपर्यंत जाईल, असा अंदाज आहे. म्हणजे, आंशिक शिक्षणासाठी (रोज दोन तास असे आठवड्यातून तीन दिवस) २१ दशलक्ष मुले आपल्याला दाखल करून घ्यावी लागतील. — चौथ्या योजनेच्या काळात ६० लाख व पाचव्या योजनेच्या काळात उरलेल्या दीड कोटी मुलांना या सवलतीचा फायदा द्यावा लागेल. ही योजना फारशी खर्चाची होणार नाही वा फारशी अवघडही असणार नाही. जर ही योजना मान्य होऊन पार पाडली गेली, तर त्याचा अर्थ असा होईल की, प्राथमिक शिक्षणाच्या विस्ताराचे कार्य पाचव्या योजनेच्या अखेरीस बऱ्हाशी पुरे होईल व सहाव्या योजनेच्या काळात गुणात्मक विकासाच्या कार्यक्रमावर आपली शक्ती केन्द्रित करता येईल.

या विस्तार-कार्यक्रमाच्या आणखी एका पैलूकडे लक्ष देण्याची गरज आहे. या योजनेमुळे निरक्षरांच्या संख्येत जी नवी भर पडत असते ती थांबणार आहे. प्राथमिक शिक्षणाच्या विस्ताराच्या खूप मोठ्या योजना आपण हाती घेतल्या असल्या, तरी सध्या निरक्षरतेचे प्रमाण वाढते आहे, हे आपण लक्षात घेतले पाहिजे. असे पहा, सन १९५१ मध्ये भारताची एकूण लोकसंख्या ३६ कोटी होती. त्या वेळी साक्षरतेचे प्रमाण शे. १६ होत. म्हणजे ३० कोटी २० लक्ष लोक निरक्षर होते. स. १९६१ मध्ये साक्षरतेचे प्रमाण शे. २४ पर्यंत गेले आहे. पण या मध्यंतरीच्या काळात लोकसंख्येचा आकडा ४३ कोटी ८० लाखांपर्यंत गेला आहे. याचा अर्थ असा की, साक्षरतेचे प्रमाण शे. १६ वरून शे. २४ पर्यंत वाढले असले, तरी निरक्षरांच्या संख्येत मात्र तीन कोटी वीस लक्षांची भर पडली आहे. अशी परिस्थिती निर्माण होण्याचे कारण असे की, नव्याच मोठ्या संख्येने मुले शाळेत दाखलच होत नाहीत; किंवा दाखल झाली तरी टिकाऊ साक्षरता प्राप्त होण्यापूर्वीच ती शाळा सोडून देतात. ज्या मुलांना कही ना काही कारणांमुळे पूर्ण वेळ शाळेत जाता येत नाही, अशांच्यासाठी आंशिक शिक्षणाची सार्वत्रिक तरतूद केली

तर अशा गळतीला कायमचा पायबंद बसेल आणि निरक्षरांच्या संख्येत भर पडण्याच्या घटनेला कायमचा आळा बसेल.

सध्याच्या विस्ताराच्या कार्यक्रमात दुसरी एक सुधारणा आवश्यक आहे, आणि ती म्हणजे खर्चाचे प्रमाण जेवढे खाली आणता येईल, तेवढे आणले पाहिजे. आपला विस्ताराचा कार्यक्रम सध्या अत्यंत महागडा होऊन बसला आहे. कारण दुवक्त पद्धती- (शिफ्ट) सारख्या पैशाची बचत करणाऱ्या योजना स्वीकारायला आपण तयार नाही. त्याचा परिणाम असा होतो की, गुणात्मक विकासाच्या कार्यक्रमाला हाताशी फारसा पैसाच उरत नाही. तेव्हा आपण निदान इयत्ता पहिली व दुसरीमध्ये दुवक्त पद्धतीचा अवलंब करावा, अशी माझी आग्रहाची शिफारस आहे. त्यामुळे विद्यार्थी व शिक्षक यांच्या प्रमाणात वाढ होईल आणि कमीत कमी खर्चात जास्तीत जास्त संख्यात्मक विस्तार पदरात पडेल. असे केल्यावर जरी आपण पुष्कळसा संख्यात्मक विस्तार साधावयाचे योजिले असले, तरीही गुणात्मक विकासाच्या कार्यक्रमासाठी पुष्कळच पुरेसा द्रव्यनिधी आपणास उपलब्ध होईल.

पुढील तीन योजनांत शैक्षणिक विस्ताराच्या कार्यात तिसरा महत्त्वाचा बदल आपणांस करावा लागणार आहे तो हा की, शैक्षणिक समान संधी सर्वांना उपलब्ध करून देण्याच्या बाबतीत आपल्याला जाणीवपूर्वक प्रयत्न केले पाहिजेत. पहिल्या तीन योजनांत शिक्षणाचा विस्तार खूपच झाला यात शंका नाही; परंतु तो विस्तार विशिष्ट पद्धतीने व्हावा अशी काही योजना हेतुपुरःसर न आखल्याने शैक्षणिक संधीची समानता मिळवून देण्याच्या बाबतीत आपण फारशी प्रगती करू शकलो नाही. उदा०. तिसऱ्या योजनेच्या अखेरीसही अनेक स्तरांवर आणि अनेक विभागांत शैक्षणिक संधीची विषमता डोळ्यांत भरण्याइतकी राहणार आहे. राष्ट्रीय पातळीवरून पाहता केरळ वा मद्रास यांच्यासारखी पुढारलेली राज्ये व राजस्थान आणि उत्तर प्रदेश यांसारखी मागासलेली राज्ये यांच्यात खूप अंतर पडणार आहे. राज्यपातळीवर विचार केला तर महाराष्ट्रातील अमरावतीसारखे पुढारलेले शहर व मध्यप्रदेशातील बस्तरसारखे मागास शहर यांच्यात तफावत पडणार आहे. जिल्ह्यापुरता विचार केला तरीही जिल्ह्यातील भिन्न भिन्न तालुके व तालुक्यातील भिन्न भिन्न खेडी ह्यांचा विकास सम प्रमाणात कधीच आढळणार नाही. अजूनही नागरी व ग्रामीण विभागात मोठे अंतर आढळते. सामाजिक दृष्ट्या पाहिले तर मुल्ये आणि मुली व पुढारलेले वर्ग आणि वर्गीकृत व अनुसूचित जाती यांच्या शैक्षणिक विकासात मोठीच विषमता दिसून येईल. अशा प्रकारची विषमता दूर करण्यावर पुढील तीन योजनांच्या काळात बुद्धिपुरस्सर प्रयत्न करावा लागेल. त्यासाठी योग्य असा कार्यक्रम शोधून काढावा लागेल. या दिशेने वेळोवेळी आपण किती प्रगती केली- करीत आहोत, हे अजमावण्यासाठी संख्यात्मक व अन्य तंत्रेही आपल्याला निर्माण करावी लागतील.

हा मुद्दा संपविण्यापूर्वी मला एक गोष्ट आवर्जून सांगायची आहे ती ही की, पहिल्या तीन योजनांत शैक्षणिक विस्तारासाठी अवलंबिलेल्या तंत्रांचा कार्यभाग संपला आहे आणि पुढील तीन योजनांतील उद्दिष्टे गाठण्यासाठी त्या तंत्रात पुष्कळच बदल करण्याची गरज आहे. प्राथमिक शिक्षणाचा सर्व विस्तार तीन टप्प्यांत होत असतो. पहिला टप्पा सार्वत्रिक शिक्षणाची तरतूद करण्याचा. प्रत्येक मुलाला सहज पायी शाळेत जाता येईल अशा वेताने त्याच्या घराच्या जवळपास शाळा उघडावयाची व ज्यांना आपल्या मुलांना शाळेत पाठवावेसे वाटे, त्यांना तशी संधी उपलब्ध करून द्यावयाची हा त्या तरतुदीचा हेतू असतो. दुसरा टप्पा सार्वत्रिक नोंदीचा वा भरतीचा. प्रत्येक मुलगा शाळेत दाखल होईल यासाठी प्रचार, मनवळवणी व जरूर तर दंड या मार्गाने प्रयत्न करावयाचा. पहिल्या टप्प्यापेक्षा अर्थातच या टप्प्यातील कार्य अवघड आहे. पण त्याहीपेक्षा सर्व मुलांना शाळेत थोपवून धरण्याचा तिसरा टप्पा अवघड आहे. शाळेत दाखल झालेले प्रत्येक मूल विशिष्ट बयापथेत किंवा नियत अभ्यासक्रम संपवीपर्यंत शाळेत शिकत राहील असा प्रयत्न या अवस्थेत करावयाचा असतो. हे तिन्ही टप्पे एकमेकांपासून सर्वस्वी अलग नाहीत, त्यांची एकमेकांत सरमिसळ झालेली असते, हे सांगणे नकोच. पहिल्या तीन योजनांत पहिल्या टप्प्यावर सार्वत्रिक शिक्षणाची तरतूद करण्यावर भर देण्यात आला होता. ते उद्दिष्ट गाठण्यास मदत व्हावी म्हणून स. १९५७ मध्ये सर्व देशाचे शैक्षणिक सर्वेक्षण करण्यात आले.* त्यात असे दिसून आले की, सर्व देशभर एकूण ८,००,००० खेडी व वाड्या विखुरलेल्या आहेत. तीनशे लोकवस्तीच्या विभागात प्राथमिक शाळा उघडण्यात यावी, लहान वाड्या-पाड्यांचे असे गट करावेत की, प्रत्येक मुलाला घरापासून १-२ मैलांच्या परिसरात शाळा उपलब्ध होईल, असे त्या पाहणीच्या वेळी गृहीत धरण्यात आले होते. तसेच १,५०० लोकवस्तीच्या गावाला एक उच्च प्राथमिक शाळा (इ. ७ वीपर्यंत) असावी आणि लहान खेड्यांचा एक गट बनवून तेथे शाळा उघडावी की, साधारणपणे ३-४ मैलांच्या परिसरात मुलाला शाळा उपलब्ध होईल, असेही त्या वेळी गृहीत धरण्यात आले होते. या हिशोबाने देशात १,०३,००० नवीन प्राथमिक शाळा व सुमारे २१,७०० नवीन उच्च माध्यमिक शाळा उघडण्यात याव्यात, अशी समितीने शिफारस केली होती. गेल्या सात वर्षांत यातील बहुतेक सर्व शाळा उघडण्यात आल्या आहेत. तरीही सन १९६५ मध्ये पुनः एकदा पाहणी करण्यात यावी व जे काही काम अपुरे राहिले असेल ते कमीत कमी चौथ्या योजनेच्या काळात संपविण्याचा योग्य प्रयत्न व्हावा.

या कार्यक्रमातील दुसऱ्या टप्प्याबद्दल पाहता असे दिसले की, सार्वत्रिक नोंदणी-बाबत पाहिल्या तीन योजनांच्या काळात बरेच धरसोडीचे वर्तन झाले आहे. या टप्प्यातले मुख्य लक्ष ६ + च्या गटातील (कचित ५ + व ७ + या वयोगटातील) सर्व मुलांना

* ऑल इंडिया एज्यु. सर्व्हे-मिनिसट्री ऑफ एज्युकेशन, १९६०.

पहिल्या इयत्तेत दाखल करून घेणे हे होय. पण दुर्दैवाने या उद्दिष्टाची पुरेशी जाणीव आपण ठेवली नाही. सध्या अशी परिस्थिती आहे की, ४ ते १४ वर्षांपर्यंतची व कधी कधी त्याहून अधिकही वयाची मुले भेदाभेद न करिता पहिल्या वर्गात दाखल करून घेतली जातात. यामुळे जरी पहिल्या वर्गात दाखल झालेल्या मुलांचे प्रमाण ६-७ वयोगटातील मुलांच्या संख्येशी शे. ११० पडत असले, तरी प्रत्यक्षात ६-७ वयोगटातील शे. ३५ च मुले शाळेत दाखल झालेली असतात आणि बाकीची त्या खालच्या वा वरच्या वयोगटातील असतात. त्यामुळे वर्गातील मुलांचा भरणा अतिशय संमिश्र स्वरूपाचा असतो, आणि एकूण दाखल झालेल्यात योग्य त्या वयोगटातील मुलांचे प्रमाण $\frac{1}{3}$ असते. त्यामुळे वर्गातील अध्यापनाबाबतच्या अनेक समस्या निर्माण होतात आणि त्याचा परिणाम गळती लागण्यात वा स्थगिततेत होतो. पुढील काळात अशी संमिश्र भरती होणार नाही आणि वयोमानाच्या दृष्टीने पहिल्या वर्गाची रचना बदलली जाईल, याबद्दल आपण दक्षता घेतली पाहिजे. हे करताना पहिल्या वर्गातील शे. ८० मुले ६-७ वयोगटातील असतील व उरलेली ५-६ व ७-८ या वयोगटातील असतील असे पाहिले जावे. जर जाणीवपूर्वक व दृढतापूर्वक प्रयत्न केला, तर ही गोष्ट (चौथ्या योजनेच्या अखेरपर्यंत) साध्य होणे कठीण खास नाही.

एकदा (६-७ या) योग्य वयोगटातील मुले पहिल्या वर्गात दाखल झाली की, ती मुले दर वर्षी पास होऊन प्रगती करत पुढल्या वर्गात जातील, म्हणजेच स्थगितीची समस्या निर्माण होणार नाही आणि चौदाव्या वर्षापर्यंत म्हणजेच प्राथमिक शिक्षण संपेपर्यंत ती शाळा सोडून जाणार नाहीत, याबद्दल आपण सावध राहिले पाहिजे. प्राथमिक शिक्षणाचा सार्वत्रिक थोडक्यात टप्पा तो हाच; आणि गळतीला व स्थगिततेला आळा घालण्यानेच ते उद्दिष्ट साध्य होणार आहे. पहिल्या तीन योजनांत प्राथमिक शिक्षणाच्या समस्येच्या या पैलूकडे अतिशय दुर्लक्ष झाले आहे. पहिल्या वर्गात दाखल होणाऱ्या १०० मुलांपैकी जेमतेम ४० मुले ५ व्या इयत्तेत जातात आणि ८ व्या इयत्तेपर्यंत जाऊन पोहोचणाऱ्यांची संख्या २० आहे. तिसऱ्या योजनेच्या अखेरीस अशी स्थिती येईल की, देशाच्या बहुतेक सर्व भागांत शे. ९० मुले शाळेत जाऊ लागलेली असतील; पण एकूण भरतीचे प्रमाण कमीच राहणार आहे कारण प्रत्येक मुलगा सरासरीने शाळेत ३ वर्षेच असतो— ७ वा ८ वर्षे कधीच नसतो. पुढील तीन योजनांत विस्ताराचे मुख्य सूत्र शाळेत न येणाऱ्यांची शाळेत भरती करणे हे राहणार नाही (कारण लवकरच ते काम फारसे उरणारच नाही); तर मुलांची शालेय जीवनाची सरासरी ३ वरून ७ ते ८ वर नेणे हेच असायला हवे. चौथ्या व त्यानंतरच्या योजनांच्या काळातील कार्यक्रम अत्यंत विकट आहे आणि १०-१५ वर्षे त्याला आपणास निकराने तोंड द्यावे लागणार आहे. हा कार्यक्रम गळती थांबवण्याचा, गत्यवरोध दूर करण्याचा व त्यायोगे प्रत्येक मुलाच्या शालेय जीवनाची सरासरी वाढविण्याचा आहे.

आतापर्यंत, येत्या पंधरा वर्षांत आणि विशेषतः चौथ्या योजनेत विस्ताराचा जो कार्यक्रम आपल्याला हाताळावा लागेल, त्याची मी चर्चा केली. त्याच वेळी संख्यात्मक विस्ताराबरोबर गुणात्मक विकास साधण्याचेही जे कार्य करावे लागणार आहे, त्याकडे मी आता वळतो. त्यांपैकी दोन कार्यक्रमांचा मी पूर्वी उल्लेख केलाच आहे. एक म्हणजे ६-७ या योग्य वयोगटातील मुले शाळेत दाखल करून घेण्याचा व दुसरा गळती व गत्यवरोध टाळण्याचा. या दोन्हीचा संख्यात्मक विस्ताराबरोबरच गुणवत्तेशीही संबंध आहे. तिसरा जो कार्यक्रम माझ्या डोळ्यांसमोर आहे तो जरा परंपरागत कल्पनांना सोडून आहे— तो म्हणजे चौथ्या योजनेत इयत्ता १-४ वा ५ या वर्गांवर लक्ष केन्द्रित करण्याऐवजी इ. ५ ते ७ (वा ६ ते ८) या उच्च प्राथमिक शाळेतील कस वाढविण्यावर आपण लक्ष एकवटावे. प्राथमिक शिक्षणाच्या स्तरावर विशेषतः दर्जा सुधारेल, असे मला वाटत नाही. प्राथमिक शाळांची संख्या प्रचंड आहे—आज ५,००,००० हून अधिक आहे. त्यांच्यात दाखल झालेल्या मुलांची एकूण संख्या ५२ दशलक्ष म्हणजे जवळ जवळ संयुक्त राज्याच्या-इंग्लंडच्या लोकसंख्येइतकी आहे. दरसाल त्यात नवीन भरती होणारांची संख्याच मुळी ४० लाखांवर आहे. आर्थिक साहाय्य तुटपुंजे असल्यामुळे मोठे वर्ग व इयत्ता एक—दोनमध्ये दुवकत पद्धती स्वीकारणे आपणास भाग पडत आहे. अशा स्थितीत फार मोठ्या प्रमाणावर पैसा ओतल्याशिवाय खरी गुणवत्ता पदरात पाडण्याकरिता मार्ग सुलभ करण्याची मुळीच शक्यता नाही आणि तेवढा पैसा उपलब्ध होण्याची शक्यता सध्याच्या परिस्थितीत दिसत नाही. म्हणून माझी अशी सूचना आहे की, चौथ्या योजनेत प्राथमिक शिक्षणाबाबत हाती घ्यावयाचा कार्यक्रम अगदी साधा असावा. मुलांना लेखन, वाचन, गणित ही तीन मूलभूत ज्ञानसाधने हस्तगत व्हावीत, त्यांना शिष्टाचाराचे व आरोग्याच्या सवयींचे शिक्षण मिळावे, काही हस्तकौशल्य त्यांनी संपादन करावे, भारत देश, त्यातील लोक अशा स्वरूपात त्यांचा भारताच्या प्राकृतिक व सामाजिक स्वरूपाशी परिचय वाढावा, आणि जबाबदारी, सहकाराची वृत्ती, शिस्त व राष्ट्राभिमान, अशा काही आवश्यक वृत्ती त्यांच्यात जोपासाव्यात—हे आपले उद्दिष्ट असावे. आपल्या कार्यक्रमाची उभारणी जी. रामचंद्रन यांनी जी उत्तम सूचना केली आहे तिच्या अनुषंगाने व्हावी— आपले प्राथमिक शिक्षण मूळेश्रीगी शिक्षणाभिमुख व्हावे— त्यात हस्तव्यवसाय, संगीत, नृत्य व कला इत्यादींवर भर देण्यात यावा, अशी त्यांची सूचना आहे. हा आणि गळती व गत्यवरोध टाळण्याचा— ह्याच काय त्या कार्यक्रमांचा वास्तववादी दृष्टिकोणातून आपण विचार करू शकू व त्यांवरच आपले प्रयत्न एकवटावेत. प्रशासनात खालच्या पातळीवरचे उद्दिष्ट हा गुन्हा नाही, अपयश हा गुन्हा आहे.

मधल्या शालेय अवस्थेसाठी (मिडल स्कूल) माझी सूचना अशी आहे की, चौथ्या योजनेच्या काळात सध्याच्या सर्व उच्च प्राथमिक शिक्षणाच्या शाळांचा दर्जा एका विशिष्ट

किमान पातळीपर्यंत वाढवण्याचा झट्टन तीव्र प्रयत्न करण्यात यावा आणि नंतरच्या काळात सार्जेंट योजनेचे धोरण अवलंबण्यात यावे; ते धोरण म्हणजे-सर्व मध्यशाळांमध्ये (मिडल स्कूल) कार्यक्षमतेचा एक नियत दर्जा सांभाळला गेला पाहिजे आणि सर्व नव्या मिडल शाळांनी तो दर्जा गाठण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे आणि या दर्जाचे मान उत्तरोत्तर उंचावण्याचा सतत प्रयत्न झाला पाहिजे. मी ही शिफारस करतो, त्याला अनेक कारणे आहेत. सध्याची या ' मध्य ' शाळांची संख्या त्या मानाने मर्यादित आहे; ती ५०,००० च्या जवळपास आहे. त्यात शिकणाऱ्या मुलांची संख्याही आठोपशीर आहे; ती एक कोटीच्या जवळपास आहे. प्रत्येक मिडल स्कूल आकारानेही बऱ्यापैकी आहे; प्रत्येकात सुमारे २०० विद्यार्थी व कमीत कमी ३ शिक्षक असतात : सरासरीने शिक्षकांची संख्या पाच आहे आणि या शाळांपैकी बहुसंख्य मोठ्या खेड्यांत असून तेथे जाणे-येणे सुलभ आहे. तेव्हा आपल्याजवळील साधनसंपत्तीच्या मर्यादित सामर्थ्यावर या मध्यशाळांचा दर्जा काही किमान पातळीपर्यंत उंचावणे अजूनही शक्य आहे. शिवाय या अवस्थेत अपव्ययाचे प्रमाणही अल्प आहे (यातील ८० टक्के विद्यार्थी माध्यमिक शाळांत जातात). त्यामुळे आपण गुंतविलेल्या भांडवलाचा योग्य मोबदला मिळण्याची आशा आहे आणि या गुंतवणुकीचे सुपरिणाम माध्यमिक अवस्थेपर्यंत जाऊन पोहोचणार आहेत. मात्र हे सर्व प्रयत्न चौथ्या योजनेतच होणे आवश्यक आहे, असे मला ब्रजवासेचे वाटते. पाचव्या व सहाव्या योजनेत भरती होणारांची संख्या अवाढव्य होणार आहे आणि मग दर्जा सुधारण्याचा प्रश्न कठीण होऊन बसेल. तुलनात्मक दृष्ट्या विचार करता सध्या हा प्रश्न सोडविणे सोपे आहे पुढे तो फार फार अवघड होऊन बसेल.

या मध्य अवस्थेतील दर्जा आपण कसा सुधारणार आहोत ? पहिला व अत्यंत महत्वाचा उपाय म्हणजे या शाळांच्या मुख्याध्यापकपदावर प्रशिक्षित पदवीधरांची नेमणूक, माध्यमिक शाळांत जो पगार त्यांना मिळणे शक्य आहे, त्या पगारावर करणे. इतर सर्व शिक्षक किमान मॅट्रिक व प्रशिक्षित असले पाहिजेत. शिक्षकांना सेवान्तरित प्रशिक्षण मिळण्याची सोय झाली पाहिजे. विद्यार्थी-शिक्षकांचे प्रमाण (२५:१) खालच्या पातळीवर ठेवले पाहिजे आणि शक्य असेल तेथे माध्यमिक शाळांतल्याप्रमाणे विषय-शिक्षक पद्धती सुरू केली पाहिजे. इमारती व साधनसामग्री यांच्याकडे विशेष लक्ष पुरविले पाहिजे. सादिल्ले प्रमाण वाढविले पाहिजे आणि एखाद्या उद्योगाचे (कॅफ्ट) शिक्षण सक्तीचे करण्यात आले पाहिजे. उद्योगाच्या शिक्षणाचा दर्जा विशेषतः शिक्षकांच्या साहाय्याने व चांगली अवजारे पुरवून, त्यासाठी निधीची तरतूद करून व योग्य व्यवस्थापन करून उच्च राखण्यात आला पाहिजे.

चौथ्या योजनेच्या काळात जर हा कार्यक्रम प्रत्यक्षात आणता आला आणि पुढील योजनांमधून जर तो चालू ठेवला, तर प्रत्येक मुलाला त्याच्या घरापासून ३.५ मैलांच्या अंतरात चांगले मिडल स्कूल उपलब्ध करून देता येईल. या

नमुनेदार शाळेचा प्रभाव लवकरच प्राथमिक शाळांपर्यंत झिरपू लागेल आणि जर प्रत्येक मिडल स्कूलचे कार्य व परिसरातील प्राथमिक शाळांतील कार्य यांची एकसंध गुंफण आपण करू शकलो, तर हा प्रभाव विशेष तऱ्हेने पडण्याची शक्यता आहे. पाचव्या व सहाव्या योजनेत प्राथमिक शाळांत नवीन अशी संख्यावाढ द्रुतगतीने होण्याची शक्यता कमी आहे. कारण ते विस्ताराचे काम चौथ्या योजनेतच उरकले जाण्याची शक्यता आहे. त्यामुळे त्या वेळी प्राथमिक शिक्षणाचा कस वाढविण्याच्या कार्यक्रमावर आपले सामर्थ्य एकवटणे आपल्याला शक्य होईल. त्यामुळे सहाव्या योजनेच्या अखेरीस प्राथमिक व उच्च प्राथमिक अशा दोन्ही अवस्थांत गुणात्मक विकासाचा कार्यक्रम संपविता येईल. चांगल्या दर्जाचे प्राथमिक शिक्षण देण्यासाठी हाच परिणामकारक व सर्वोत्तम उपाय आहे, असे मला वाटते.

इतका विचार केल्यावर प्राथमिक शिक्षणातील एका मूलगामी सुधारणेच्या- प्रा. शिक्षकांच्या सुधारणेच्या मुद्द्याशी आपण येऊन पोहोचतो. सर्व शैक्षणिक सुधारणांत शिक्षकाला उचलावयाचा वाटा फार मोठा आहे, हे उच्च रवाने घोषित करण्याची पद्धती पडून गेली आहे; पण प्रत्यक्षात त्या बाबतीत फारच अल्प कार्य झाले आहे. चौथ्या व तदनंतरच्या योजनांत या कार्यक्रमाला अग्रतम क्रम देण्यात यावा व त्याबाबत काही मूर्त स्वरूपाची उपाययोजना करावी, असे मला वाटते. त्यातील अत्यंत महत्वाचा पहिला उपाय म्हणजे प्राथमिक शिक्षकांची वेतनश्रेणी सुधारणे हा होय. तसे केले तरच अधिक समर्थ अशा व्यक्ती या व्यवसायाकडे आकृष्ट होतील. स. १९४६-४७ मध्ये प्राथमिक शिक्षकांचे सरासरी वार्षिक वेतन रु. ४१४ होते; स. १९६०-६१ मध्ये ते रु. ९३२ वर आले. त्या श्रेणीत भरीव अशी वाढ करण्याची गरज आहे. शिक्षकाला कमीत कमी द. म. रु. १००/- वेतन मिळावे आणि २० वर्षांच्या कालावधीत ते द. म. रु. २००/- पर्यंत जाईल अशा तऱ्हेची श्रेणीवाढ असणारी योजना तयार करण्यात यावी. १५ टक्के शिक्षकांसाठी विशेष-निवड श्रेणीची योजना असावी. तिच्यानुसार त्यांना आरंभी व अखेरीस जरा वरची श्रेणी मिळावी. स. १९६१ च्या किंमतीच्या निर्देशांकाला धरून ही सूचना मांडली आहे. किंमतीत वेळोवेळी जसजसे बदल होतील, त्या प्रमाणात या श्रेणीत सुधारणा होत जावी. दुसरी महत्वाची सुधारणा म्हणजे प्राथमिक शिक्षणातील ' जातवारी ' बंद व्हावी. सरकारी शाळांतील शिक्षक, बोर्डाच्या शाळांतील शिक्षक, खाजगी शाळांतील शिक्षक हा भेद नष्ट झाला पाहिजे आणि शिक्षक कोणत्याही व्यवस्थापकयंत्रणेत नौकरीस असोत, त्यांची वेतनश्रेणी, वृद्धापकालाचे लाभ व कामाच्या शर्ती या सर्वांना समान असल्या पाहिजेत. केंद्र सरकारने आपल्या नोकरांना सामाजिक सुरक्षितता योजनेखाली काही लाभ उपलब्ध करून दिले आहेत. सर्व प्राथमिक शिक्षकांसाठी त्या धर्तीवर योजना आखून तिचे फायदे मिळवून द्यावेत, अशी माझी सूचना आहे.

प्राथमिक शिक्षकांच्या सर्वसामान्य व व्यावसायिक शिक्षणात सुधारणा करणे, हीही तितकीच अगत्याची गरज आहे. स. १९४७ मध्ये अशी स्थिती होती की, बहुसंख्य प्राथमिक शिक्षक मिडल स्कूलपर्यंत शिक्षण घेतलेले होते; सुमारे १२ टक्के माध्यमिक शिक्षण संपविलेले होते आणि पदवीधर प्राथमिक शिक्षक तर अपवादादाखलच होते. गेल्या १६ वर्षांत हे दृश्य पुष्कळच बदलले आहे. प्राथमिक शिक्षकांच्या जागेवर नवीन भरती झालेल्यात मॅट्रिक्युलेट्सची संख्या खूपच मोठी आहे. काही राज्यांत तर सर्व प्राथमिक शिक्षक मॅट्रिक झालेले आढळतात, आणि जवळ जवळ २०,००० पदवीधर प्राथमिक शिक्षक म्हणून काम करीत आहेत. मॅट्रिक न झालेल्यांची प्राथमिक शिक्षक म्हणून नेमणूक आपण ताबडतोब थांबविली पाहिजे आणि पुढील तीन योजनांच्या काळात पदवीधरांचे प्रमाण वाढविण्यावर आपण खूपच भर दिला पाहिजे—मिडल स्कूलच्या शिक्षकवर्गात बहुसंख्य प्रशिक्षित पदवीधरांचाच भरणा असावा आणि मोठ्या प्राथमिक शाळांच्या मुख्याध्यापक-पदावर प्रशिक्षित पदवीधरच नेमले जावेत. प्रशिक्षणाचा कालावधी काही राज्यांत आज एकच वर्षाचा आहे. सर्व राज्यात तो दोन वर्षांचा करण्यात यावा. आणि चौथ्या योजनेच्या काळात, तिसऱ्या योजनेच्या अखेरीस ४,००,००० अप्रशिक्षित शिक्षकांना प्रशिक्षित करण्याचे काम साचून राहिलेले असेल ते पूर्ण व्हावे; आणि स. १९७०-७१ पर्यंत प्रशिक्षणाच्या सोयी इतक्या विस्तृत प्रमाणावर उपलब्ध करून दिल्या जाव्यात की, प्रतिवर्षी जेवढे नवीन शिक्षक लागतात, तितके प्रशिक्षित होऊन बाहेर पडू शकतील. प्राथमिक शिक्षकांसाठी सेवान्तर्गत शिक्षणाच्या संधी आज जवळ जवळ नाहीतच. संस्थानिहाय व सुसंघटित स्वरूपात त्या सोयींचा पुरवठा झाला पाहिजे; आणि प्रत्येक प्राथमिक शिक्षकाला पाच वर्षांच्या नोकरीच्या काळात २-३ महिन्यांचे सेवान्तर्गत शिक्षण दिले गेले पाहिजे. शिक्षकांसाठी सर्व भारतीय भाषांत मोठ्या प्रमाणावर वाङ्मय उपलब्ध करून दिले पाहिजे. आणि आपले सामान्य शिक्षण व व्यावसायिक कार्यक्षमता सतत वाढविण्यासाठी नाना उपाय व प्रलोभने निर्माण केली पाहिजेत. पत्रव्यवहार-द्वारा शिक्षणाचाही अवलंब करता यावा. प्रशिक्षणसंस्थांचा दर्जाही सुधारण्याची फार गरज आहे. त्यासाठी चांगली वेतनश्रेणी, शिक्षक-प्रशिक्षकांचे प्रशिक्षण, अभ्यासक्रम आणि अध्यापनपद्धती यांत सुधारणा, इमारत, वाचनालये, प्रयोगशाळा इत्यादी भौतिक सुख-सोयींची तरतूद इत्यादी उपायांचा अवलंब करण्याची गरज आहे. थोडक्यात असे म्हणता येईल की, स्वातंत्र्योत्तर काळात प्राथमिक शिक्षकांच्या प्रशिक्षणाची जी बरीचशी आवाळ-उपेक्षा झाली, तिची भरपाई करून पुढील तीन योजनांत त्याला योग्य ते स्थान दिले पाहिजे. या विभागात आजवर ज्या काही चुका झाल्या व जे काही करावयाचे राहिले, त्या सर्व दोषांची निष्कृती चौथ्या योजनेच्या काळात झाली पाहिजे. या दृष्टीने राज्य-शिक्षणशास्त्रसंस्थांच्या स्थापनेचे मी मनापासून स्वागत करतो. या संस्था प्रशिक्षण, संशोधन, प्रकाशन व विस्तार इत्यादी द्वारा प्राथमिक शिक्षणाच्या विकासाचे कार्य आस्थेने

करतील. या संस्था नुकत्याच जन्मास आल्या आहेत. चौथ्या योजनेत त्यांचे काळजीपूर्वक संगोपन-संरक्षण झाले पाहिजे.

पाश्चात्य देशातील प्राथमिक शिक्षणाचा दर्जा एका गमतीदार प्रक्रियेमुळे उंचावला आहे. अगदी आरंभीच्या अवस्थेत प्राथमिक शिक्षणाची उद्दिष्टे, कालावधी व अभ्यासक्रम ही अगदी मर्यादित होती. शिक्षकांचे वेतनही फारच कमी असे. त्यांचे सामान्य शिक्षणही वेताचेच असे आणि व्यावसायिक शिक्षण तर त्यांना जवळ जवळ नसेच. माध्यमिक वा उच्च शिक्षण घेतलेल्यांची संख्याही थोडीच होती आणि प्राथमिक शाळेत जाऊन काम करणे त्यांना कमीपणाचे वाटे. हळू हळू प्राथमिक शिक्षकांचे वेतन वाढू लागले आणि माध्यमिक व उच्च शिक्षण घेऊन बाहेर पडणारांची संख्याही वाढू लागली. सुशिक्षित माणसे मोठ्या प्रमाणावर या व्यवसायात येऊ लागली व चांगली माणसे मिळू लागताच प्राथमिक शिक्षणाची उद्दिष्टे व अभ्यासक्रम ह्यांच्यात सुधारणा होऊ लागली. त्यांचा दर्जा उंचावला जाऊ लागला. आणि प्राथमिक शिक्षणाची काल-मर्यादाही वाढली. अखेरीस प्राथमिक व माध्यमिक शिक्षणाचे एकसूत्रीकरण करून दोहोंचाही एकाच 'शालेय अवस्थेत' समावेश करण्यात आला. प्राथमिक व माध्यमिक शिक्षकांसाठी समान वेतनश्रेणी लागू करण्यात आली. आणि प्राथमिक शिक्षकांच्या किमान शैक्षणिक पात्रतेसाठी पदवी परीक्षा व त्याचबरोबर काही व्यावसायिक सर्वसामान्य वाङ्मय व तत्सम प्रशिक्षण यांची अट घालण्यात आली. भारतातही आपल्याला त्याच मार्गाने जावे लागेल आणि वेतनाची उच्च श्रेणी व त्याबरोबरच पात्रतेसाठी अधिक शिक्षणाची अट या दोहोंचाही शैक्षणिक प्रगतीसाठी उच्चालनशक्तीसारखा (तरफेसारखा) उपयोग करून घेतला पाहिजे. सुमारे १५ वर्षे जर सातत्याने हा कार्यक्रम आपण पार पाडू शकलो, तर पाश्चात्य देशांत ज्या तऱ्हेची प्रगती घडून आली, अगदी तशीच प्रगती या देशातही घडून येईल. याचाच अर्थ हा की, प्राथमिक शिक्षकांचा बौद्धिक व सामाजिक दर्जा उत्तरोत्तर वाढत जाईल व त्याच प्रमाणात प्राथमिक शिक्षणाचा दर्जाही उंचावेळ.

आजकाल पाश्चात्य देशात आणखी एक प्रवृत्ती चांगलीच रुजलेली दिसून येत आहे. आणि भारतातही तिचा अवलंब आपल्याला करावा लागेल. ती प्रवृत्ती म्हणजे शालेय आरोग्य (यात भोजनाचाही समावेश होतो), पाठ्यपुस्तके, लेखनसाहित्य व गणवेश यांचा मोफत पुरवठा इत्यादींसारखी सेवाकार्ये शाळेत सुरू करणे. ह्या सेवाकार्यांची तरतूद करणे ही सध्या पालकांची जबाबदारी मानण्यात येते. परंतु त्यामुळे मुलांच्या बौद्धिक प्रगतीवर व त्यांच्या भवितव्यावर इतका परिणाम होतो की, केवळ मुलांना शाळेत दाखल करून घेतल्याने शैक्षणिक संधीची समानता निर्माण केल्यासारखे होत नाही. घराची ही उर्वरित कामे आता राज्यशासनाने आपल्या अंगावर घ्यावयास हवीत; तरच प्रत्येक मुलाला-मग त्याचा जन्म कोणत्या का

कुळात असेना-आपला प्रौढत्वापर्यंतचा विकास करून घेण्याची संधी शिक्षणाने त्याला मिळवून देता येईल. या तऱ्हेची सेवाकार्ये ही अत्यंत खर्चाची बाब आहे, हे मला मान्य आहे, आणि ती हळू हळूच सुरू करता येतील, हे मी जाणून आहे. तसेच, शिक्षक-सुधारणेच्या कार्यक्रमानंतरच या कार्याचा क्रमांक लागतो, हेही मी कबूल करतो. तरी पण, आज जे काही आपण करीत आहोत, त्यापेक्षा आपल्याला अधिक निश्चितपणे करता येईल, असे मला वाटते. प्रत्येक विद्यार्थ्याला पाठ्यपुस्तके व वाचनसाहित्य मोफत देणे ही माझ्या मते अत्यंत साधी व कमीत कमी खर्चाची गोष्ट आहे. सध्याची या बाबतीतली स्थिती अत्यंत करुणाजनक आहे. नुकत्याच केलेल्या एका पाहणीत असे आढळून आले आहे की, प्राथमिक शाळांतील ४० टक्के विद्यार्थ्यांजवळ पाठ्यपुस्तके मुळी नसतातच. पाठ्यपुस्तके व लेखनसाहित्य शाळेतच ठेवावयाचे व शाळेच्या वेळात ते विद्यार्थ्यांना द्यावयाचे, अशी पद्धती स्वीकारली तर या कार्यक्रमाला लागणारा खर्च बराच कमी होईल, आणि या फिरकोळ सवलतीचा शिक्षण-सुधारणेच्या दृष्टीने चांगला परिणाम होईल. चौथ्या योजनेत या उपक्रमाची अंमलबजावणी व्हावी, अशी माझी आग्रहाची शिफारस आहे. त्यानंतरचा क्रम शालेय गणवेशाला द्यावा लागेल जर एखादा साधाच गणवेश निवडला, पालकांना त्याचे फायदे नीट समजावून सांगितले, व गरीब नि गरजू विद्यार्थ्यांना थोडी मदत देऊ केली, तर खर्चाचा बोजा फारसा न वाढता, या कार्यक्रमाची कार्यवाही होऊ शकेल. या उपक्रमाचा उपयोग मुलींना-विशेषतः उच्च प्राथमिक शिक्षणासाठी-दाखल करून घेण्याच्या कामी विशेष होईल. 'शाळेतील भोजन' हा कार्यक्रम सुरू झाला आहे. मद्रास सरकारचे त्याने याबाबतीत घेतलेल्या पुढाकाराबाबत आभार मानावयास हवेत. सहा कोटी मुलांपैकी सहा लक्ष मुलांना पेलाभर दूध किंवा दोन प्रहरचे जेवण देण्यात येत आहे. पण हा सारा कार्यक्रम परकीयांकडून देणगीरूपाने मिळणाऱ्या अन्नपदार्थांवर सर्वस्वी अवलंबून ही कीव करण्याजोगी गोष्ट आहे. एतद्देशीय सामग्रीतून या कार्यक्रमाची उभारणी व हलके हलके विस्तार आपण करू शकू, असे मला वाटते. सहाव्या योजनेच्या अखेरीपर्यंत सर्व गरीब व गरजू विद्यार्थ्यांना शाळेत आपण जेवण पुरवू, हे आपले लक्ष्य असले पाहिजे. या विद्यार्थ्यांचे प्रमाण एकूण दाखल झालेल्या विद्यार्थ्यांच्या ३० टक्क्यांपर्यंत असेल. अन्य शालेय आरोग्य-सेवांचा उपक्रम हलके हलकेच होणार व एकूण सर्व समाजात आरोग्य-सेवाकार्याची जी तरतूद केली जाईल, त्या प्रमाणातच त्याचा विकास होणार हे जरी खरे असले, तरी शालेय आरोग्यसेवाकार्याला अधिक वरचा अग्रक्रम मिळावा. आज त्याकडे जवळ जवळ संपूर्ण दुर्लक्ष होत आहे.

शिक्षणाचा दर्जा वाढविण्यासाठी आणखी एक उपाय आहे, आणि तो म्हणजे प्राथमिक शाळांचे वर्गीकरण. प्राथमिक शाळांचा गुणात्मक दर्जा समजण्यास आज आपल्याजवळ काहीच सामग्री नाही. म्हणून माझी अशी सूचना आहे की, प्राथमिक शाळांसाठी दोन पातळींवर आपण काही निकष निश्चित करावेत-एक किमान पातळीवर

याला आपण 'ड' म्हणू या व एक 'इष्ट' पातळीवर, त्यांना आपण 'ब' म्हणू या. इष्ट निकषपातळीवरच्या शाळांच्या गटाला 'अ' नाव देऊ या. इष्ट व किमान यांच्या दरम्यान असणाऱ्या गटाला 'क' म्हणू. आणि किमान निकषाखाली असणाऱ्यांना 'ई' म्हणू. दर वर्षी या अ, ब, क, ड, ई या पंचाक्षरी निकषावर प्राथमिक शाळांची गुणवत्ता अजमावली जावी. हे मूल्यांकन कसे करावे, याबद्दल निकष निश्चित केले जावेत आणि त्यांची एक पुस्तिका तयार केली जावी. शाळांचे पहिले मूल्यांकन या निकषांवर शिक्षकांनीच करावे आणि नंतर तपासणी अधिकाऱ्यांनी शिक्षकांशी विचारविनिमय करून त्याला अंतिम स्वरूप द्यावे. जर अशा तऱ्हेने दरसाल शाळांचे गुणात्मक वर्गीकरण करण्याची पद्धती निर्माण झाली व अमलात आली, तर शाळांचा दर्जा वाढविण्यास त्याचा चांगलाच उपयोग होईल. या पद्धतीला पूरक म्हणून व्यक्तिगत शाळांना त्यांच्या अडचणी दूर करण्यासाठी व वर्गीकरणातील वरची वरची पातळी गाठण्यासाठी मदत करण्याचा कार्यक्रम आपण हाती घेतला पाहिजे.

— ४ —

गुणवत्तेच्या विकासाच्या आणखी एका कार्यक्रमाकडे मी वळणार आहे आणि तो म्हणजे 'मूल्ययोगी' शिक्षणाचा. पुढील तीन योजनांच्या काळात ज्यासंबंधी काहीतरी निश्चित व खंबीर निर्णय घेऊन त्याची कार्यवाही केली पाहिजे, असा प्राथमिक शिक्षणातील अर्थमत्त महत्त्वाचा कोणता प्रश्न असेल तर तो मूल्ययोगी शिक्षणाचा, याची तुम्हाला कल्पना असेलच. मूल्ययोगी शिक्षणाची योजना पंचवीस वर्षांपूर्वी अमलात आली, आणि केन्द्रसरकारे व राज्यसरकारे यांच्याकडून भरपूर साहाय्य मिळूनही तिची समाधानकारक प्रगती झाली नाही. तौलनिक दृष्ट्या पाहता परंपरागत शाळांच्या संख्येच्या मानाने मूल्ययोगी शाळांची संख्या फार कमी आहे आणि सर्व शाळांचे मूल्ययोगी शाळांत यापुढील रूपान्तर व्हावयाला आणखी पंचवीस वर्षे तरी सहज लागतील. याहुन खेदाची गोष्ट अशी की, मूल्ययोगी पद्धती-मध्ये ज्या शाळांचे रूपांतर करण्यात आल्याचे सांगितले जाते, त्या शाळांचा दर्जा फारच वाईट आहे व मूल्ययोगी शिक्षणापासून ज्या अपेक्षा करण्यात आल्या होत्या, त्या त्यांना मुळीच पुऱ्या करता आल्या नाहीत. या शाळांचा हा निकृष्ट दर्जा ध्यानी आल्यानेच मूल्ययोगी शिक्षण म्हणजे एक ढोंग व फसवणूक आहे असे डॉ. जाकिर हुसेन यांनी सखेद उद्गार काढले, अशी वस्तुस्थिती आहे. डॉ. जाकिर हुसेन यांच्या या उद्गाराला प्रसिद्धी मिळाल्यापासून मूल्ययोगी शिक्षणाबाबत लोकमत जागृत होऊ लागले, हे अगदी स्वाभाविक आहे. या वक्तव्यानंतर जी चर्चा झाली, तिच्यात तीन विचार-प्रवाह दिसून आले. विचारवंतांच्या एका गटाची अशी पक्की खात्री झाली आहे की, मूल्ययोगी शिक्षणाचा प्रयोग फसला आहे आणि तो संपूर्णतः रद्द करण्यात यावा. दुसऱ्या गटाचे आत्मविश्वासपूर्वक म्हणणे असे आहे की, भारतातील सार्वत्रिक प्राथमिक शिक्षणाची समस्या सोडविण्याचा हमखास उपाय म्हणजे मूल्ययोगी शिक्षण हाच होय; त्या योजनेची कार्यवाही

अधिक काळजीपूर्वक व अधिक उत्साहाने झाली पाहिजे. या दोहोंच्यामध्ये तिसरा एक गट आहे. त्याला असे वाटते की, मूलोद्योगी शिक्षणाची आधारभूत तत्त्वे ही मूलतः व शैक्षणिक दृष्ट्या चांगली आहेत; चौथ्या व पुढील योजनेत सार्वत्रिक रूप देण्यापूर्वी तिच्यात बरेच फेरफार करणे आवश्यक आहे. मी या गटापैकीच एक आहे व मी असे मानतो की, मूलोद्योगी शिक्षण योजना अधिक उपयुक्त व परिणामकारक करण्यासाठी तिच्यात कोणते बदल घडवून आणले पाहिजेत हे सुचवण्याची नैतिक जबाबदारी या गटाकडे आहे. मी तसा थोडासा प्रयत्न येथे करणार आहे. प्रथम एक गोष्ट मान्य केली पाहिजे की, स. १९३७ मध्ये मूलोद्योगी शिक्षणाची योजना प्रथम पुढे आली, तेव्हापासून आतापर्यंत तिच्यात अनेक बदल झाले आहेत. वस्तुतः तिच्यात एवढे महत्त्वाचे बदल झाले आहेत की, श्री. जी. रामचंद्रन् यांनी 'भारतीय शैक्षणिक इतिहासातील एक विकसनशील विचार' म्हणून तिचा जो गौरव केला आहे, तो यथार्थ आहे. या योजनेच्या गतिमानतेमुळेच, तिच्यात आणखी काही परिवर्तन सुचवण्याचे धैर्य मला होते.

सुरुवातीला काही गैरसमज दूर केले पाहिजेत. मूलोद्योगी शिक्षणाच्या मूळच्या योजनेतील ज्या वैशिष्ट्यांना तीव्र विरोध झाला, त्यांच्या बाबतीत खूपच बदल झाला आहे. तेव्हा आता त्या मुद्द्यावर या योजनेला विरोध करण्याचे कारण नाही. उदा. या योजनेतील 'स्वयंपूर्णतेच्या तत्त्वा'चा निश्चितपणे त्याग करण्यात आला आहे. आज अपेक्षा एवढीच आहे की, मूलोद्योगी शाळांत 'उद्योग' जर व्यवस्थितपणे शिकवला गेला, तर त्यातून कच्च्या मालासाठी येणारा व अवजारादि साधने सुस्थितीत राखण्यासाठी येणारा खर्च बाहेर पडावा, त्याचप्रमाणे तो उद्योग करणाऱ्या विद्यार्थ्यांनाही अल्पसा आर्थिक लाभ त्या उत्पादनातून व्हावा. साक्षरतेसाठी दिल्या जाणाऱ्या शिक्षणापेक्षा मूलोद्योगी शिक्षण स्वस्त असणार नाही, तर त्यावर अधिक खर्च करावा लागेल, कारण ते चांगल्या प्रकारचे शिक्षण आहे, हेही मान्य झाले आहे. केवळ एखादा उद्योग हाच समवायकेन्द्र होऊ शकतो, हाही विचार आता वाजूला पडला असून मुलांचे भौतिक व सामाजिक परिसर हेही समवायकेन्द्र म्हणून स्वीकारण्यात आले आहेत. समवायाचा पुरस्कारही पूर्वीप्रमाणे एकांगीपणे व आत्यंतिक निष्ठेने आता केला जात नाही; स्वाभाविक रीत्या व शक्य असेल तेवढाच तो साधावा, ही आताची विचारसरणी आहे. केवळ कटाई व विणकाम हेच काय ते उद्योग-शिक्षणाचे माध्यम म्हणून आता आग्रह धरण्यात येत नाही; इतर उद्योगांची-विशेषतः शेतीची उपयुक्तता आता तत्त्व म्हणून व आचारातही मान्य झाली आहे. एके वेळी इंग्रजी व मूलोद्योगी शिक्षण यांत विरोध मानण्यात येत होता व मूलोद्योगी शाळांत इंग्रजी शिकवले जात नव्हते. पण आता मूलोद्योगी शिक्षणाचा तो एक भाग मानला जातो. एके काळी मूलोद्योगी शाळांत पाठ्य-पुस्तकांचा उपयोग केला जात नसे; पण तो आता केला जातो. अशा तऱ्हेच्या अनेक गोष्टी सांगता येतील; पण त्यांची मुळीच आवश्यकता नाही. मला आवर्जून सांगायचे

आहे ते हे की, पूर्वी या मुद्द्यावर मूलोद्योगी शिक्षणावर टीका केली जात असे व ते टाकाऊ ठरविण्यात येत असे. पण आता तसे करण्याची आवश्यकता नाही. कारण ह्या पद्धतीनेही सर्व प्रारंभीची वैशिष्ट्ये वाजूला सारून आपला अधिक विकास करून घेतला आहे.

माझ्या मते मूलोद्योगी शिक्षणाची कोणती महत्त्वाची कामगिरी असेल तर ती ही की, केवळ बौद्धिक अंगावर भर देणारी व पुस्तककेन्द्रित अशी परंपरागत शिक्षणपद्धती आपल्या देशाला हितकारक ठरणार नाही, याबद्दल तिने आपल्याला जाणीव करून दिली. सुशिक्षित मनुष्य म्हटला की, त्याने हाताने काम करावयाचे नाही, अशी आपल्या समाजाची परंपरागत नीती आहे. ही परंपरा अत्यंत घातुक आहे. कारण अशा नीतीने शिक्षणाच्या प्रसाराबरोबर उत्पादन घटू लागेल. दारिद्र्य वाढेल आणि अखेर शिक्षणाचाच संकोच होईल. ह्या जुन्या नीतीच्या जागी मूलोद्योगी शिक्षणाने एका नव्या नीतीची प्रस्थापना करण्याचा प्रयत्न केला; शिक्षणाचा अधिक उत्पादकतेशी संबंध जोडला; शिक्षित मनुष्याने हाताने काम करावे आणि अशिक्षित मनुष्यापेक्षा अधिक समृद्ध व सकस निर्मिती करावी, अशी मूलोद्योगी शिक्षण अपेक्षा बाळगते. तेव्हा एक गोष्ट निश्चित आहे : मूलोद्योगी शिक्षणाचा त्याग करून जरी पुनः परंपरागत शैक्षणिक पद्धतीकडे आपल्याला वळावयाचे असले, तरी या बाबतीत माघार संभवत नाही. ज्या शाळांच्या अभ्यासक्रमात परिश्रमाचा कुठल्या ना कुठल्या स्वरूपात समावेश असेल अशा नव्या शाळा निर्माण करून आपल्याला पुढेच गेले पाहिजे.

मूलोद्योगी शिक्षण व्यवहारात यशस्वी होऊ शकले नाही, याला अनेक कारणे आहेत. याचे प्रमुख कारण बहुधा चुकीची उपाययोजना हे असावे. उदा. व्यवसायाला आरंभ अगदी प्राथमिक इयत्तेत करण्यात आला. तेथे मुलांची संस्था इतकी भरमसाट असते की, म्हणण्यासारखा कुठलाच प्रयोग तेथे शक्य होत नाही. तसेच प्रत्येक शिक्षकाने हस्तोद्योग शिकवावयाचा ही कल्पना प्रत्यक्षात यशस्वी झाली नाही व पुढेही होण्याचा संभव नाही. मला तर वाटते की, जी. रामचंद्रन् यांनी जी योजना सुचविली आहे तोच खरा उपाय आहे. त्यांच्या मताप्रमाणे प्राथमिक अवस्थेत विद्यार्थ्यांना फक्त श्रमाभिमुख बनवावे आणि मधल्या (इ. ५ ते ७) अवस्थेत व माध्यमिक शिक्षणाच्या अवस्थेत (११-१६ या वयोगटातील मुलांना) उद्योगाचे शिक्षण विनीत व विशेषज्ञ शिक्षकांकडून द्यावे. या अवस्थेतील मोठी झालेली मुले उद्योग अधिक चांगल्या तऱ्हेने शिकू शकतात आणि अपव्ययही कमी होतो.

११ ते १६ या वयोगटातील मुलांमुलींना उद्योगाचे शिक्षण सक्तीने देण्याला आणखी एक सबळ कारण आहे. माझा असा अनुभव आहे की, या मधल्या व माध्यमिक शिक्षणाच्या अवस्थेच्या काळातच मुले परिश्रम वा उद्योग यांच्यापासून दूर जातात व त्यांची पांढरपेशी दृष्टी तयार होऊ लागते. या दृष्टीने महाराष्ट्रातील ग्रामीण

समाजातील काही मुलांचा मी अभ्यास केला आहे आणि मला असे आढळून आले आहे की, ज्या मुलांनी नेहमीच्या, परंपरागत, पुस्तकी अभ्यासाचे अवडंबर असलेल्या शाळांमधून ४ थी वा ५ वी पर्यंत शिक्षण घेतले आहे, अशी मुले शेतकरी, न्हावी, शिंपी, दुकानातील गुमास्ते इतकेच नव्हे तर मजूरही म्हणून कार्यक्षमतेने कामे करू शकतात. याचा अर्थ असा की, ६ ते १० या वयात जरी अगदी पुस्तकी शिक्षण मिळाले, तरी त्यामुळे परिश्रमाच्या उद्योगात लक्ष घालण्याची आणि उत्तम रीतीने ते पार पाडण्याची व्यक्तीची क्षमता कमी होत नाही. पण एकदा मुलगा मिडल वा माध्यमिक शिक्षण घेऊन बाहेर पडला की, शरीरकष्टाचे काम करणे त्याला नकोसे वाटू लागते, आणि महाविद्यालयात शिकून विश्वविद्यालयाची पदवी वा डिप्लोमा एकदा घेतला की शरीरश्रमाच्या कामाचा भार उचलणे जवळ जवळ अशक्यच होऊन बसते. तेव्हा याचा निष्कर्ष अगदी स्पष्ट आहे : परिश्रमाच्या कामाबद्दल तिटकारा व पांढरपेशा व्यवसायांची आवड निर्माण व्हायला प्रारंभ मधल्या व माध्यमिक अवस्थेत होतो आणि विद्यापीठ-शिक्षणाच्या काळात ती पूर्ण होते. तेव्हा या बाबतीत परंपरागत दृष्टिकोणच जर आपणास बदलवून टाकावयाचा असेल, शिक्षणाचा उत्पादनाशी संबंध जोडावयाचा असेल, आणि विद्यार्थ्यांना शारीरिक कष्टांची सवय लावायची असेल, तर मिडल आणि माध्यमिक अवस्थेतच उद्योगाच्या शिक्षणावर भर दिला पाहिजे आणि शक्य असेल त्या प्रमाणात महाविद्यालयीन विद्यार्थ्यांनाही उत्पादक परिश्रमात सहभागी करून घेतले पाहिजे.

हे विच्छेदन जर मान्य असेल, तर मूलोद्योगी शिक्षणातील फेरबदल कोणत्या दिशेने केले पाहिजेत, हे सहज लक्षात येईल. ती दिशा मी थोडक्यात पुढे मांडतो :

(१) प्राथमिक शिक्षणाच्या काळात (वय ६ ते ११) उद्योगाचे शिक्षण सुरू करू नये व त्याचा आग्रह धरू नये. इयत्ता १ व २ मध्ये काही 'कृतिशिक्षण' मुलांना देण्यापलिकडे अधिक काही नसावे. आर्थिक कारणास्तव या इयत्तांत दुवक्तपद्धती सुरू करावी अशी जी योजना सुचवली आहे, ती मान्य केल्यास असे करण्यावाचून गत्यंतरच नाही. इयत्ता ३ ते ५ मध्ये सोपे हस्तव्यवसाय आणि भाजीपाल्याचे वाफे लावणे यांसारखे उद्योग सुरू करावेत. थोडक्यात म्हणजे माझ्या मते प्राथमिक शिक्षणात (अ) वाचन, लेखन व गणित ही जी मूलभूत ज्ञानसाधने आहेत, ती चांगल्या प्रकारे मुलांनी आत्मसात् करणे, (आ) चांगल्या संवयी अंगी बाणविणे, नागरिकत्वाचे शिक्षण व भोवतालच्या नैसर्गिक व सामाजिक परिसराशी संबंधित माहितीचे ज्ञान असणे, (इ) अभ्यासविषय व अभ्यासपूरक असे अनेक उद्योग, (ई) हस्तव्यवसाय वा बागकाम, (उ) चित्रकला, संगीत, नृत्य इत्यादी कलात्मक व सौंदर्यात्मक प्रवृत्तींवर आजच्यापेक्षा खूपच अधिक भर देणे, या गोष्टींचा अन्तर्भाव असायला हवा. बोटांत व हातांत कौशल्य व चापल्य येण्यासाठी आणि पुढच्या अवस्थेत करावयाच्या उद्योगांचा पाया घालण्यासाठी एवढा कार्यक्रम पुरेसा आहे, असे मला वाटते.

(२) मिडल आणि माध्यमिक शाळांतून (इ. ६ ते ११) उद्योगांचे शिक्षण अनिवार्य करण्यात यावे. या वर्गातील शिकणाऱ्या मुलांची संख्या मर्यादित असते. तेव्हा या शिक्षणाच्या काळात हस्तोद्योगांसाठी विशेषज्ञ शिक्षक नेमणे, जरूर ती साधनसामग्री पुरविणे, योग्य ती देखभाल करणे आणि उद्योगांचे अध्ययन-अध्यापन परिणामकारक रीत्या होत आहे हे पाहणे, इत्यादी गोष्टी सहज शक्य होतील. या काळात अपव्ययाचे प्रमाण शक्य तेवढे कमी होण्याची व उत्पादनाचे प्रमाण उंच राखण्याची शक्यता आहे. उद्योगाचे शिक्षण जर पद्धतशीर रीतीने या मुलांना दिले गेले, तर त्यातून कच्च्या मालाची किंमत व साधन-सामग्री व घसारा यांसाठी लागणारा खर्च एवढा मोठ्याला खात्रीने मिळू शकेल.

(३) विद्यापीठीय शिक्षणाच्या अवस्थेत शिबिरांचे (कॅम्पिंग) आयोजन मोठ्या प्रमाणात केले जावे. या छावणीत राहून विद्यार्थ्यांनी परिश्रमाचे व उत्पादनाचे काम करावे. माध्यमिक शिक्षणाच्या काळात ज्या मनोवृत्ती तयार केल्या जातील, त्यांना बळकटी आणण्याच्या दृष्टीने त्याचा उपयोग होईल.

माझी अशी खात्री झाली आहे की, प्राथमिक शिक्षणात उद्योगांचा अवलंब करून प्रचंड संख्येच्या अनियंत्रित पुरात मूलोद्योगी शिक्षणाने स्वतःला बुडवून घेतले आहे, हा प्रयत्न फसला आहे. तो यशस्वी होणे कठिणच होते. त्यामुळे मध्य व माध्यमिक शिक्षणाच्या योग्य त्या अवस्थेत उद्योगाचे शिक्षण सुरू करण्याला आवश्यक तो उत्साह व सामग्री आपल्याजवळ उरली नाहीत. सध्या जी गोंधळाची परिस्थिती निर्माण झाली आहे, ती दूर करावयाची असेल तर केलेली चूक दुरुस्त करणे आणि पुढील दहा वर्षे मध्य व माध्यमिक अवस्थेत उद्योगांचे पद्धतशीर व सक्तीने शिक्षण देणे हाच माझ्या मते मार्ग आहे. हा कार्यक्रम जर यशस्वी रीत्या पार पडला, तर पुढे उद्योगाचे शिक्षण प्राथमिक शिक्षणाच्या अवस्थेत देणेही शक्य होण्याचा संभव आहे.

संख्या आणि गुणवत्ता यांच्या संबंधात मला आणखी एक मुद्दा मांडावयाचा आहे. आपल्या पहिल्या तीन योजनांत, विशेषतः तिसऱ्या योजनेत असा अनुभव आहे, की संख्यात्मक विस्तार व गुणवत्ता सुधारण्यावर भर या दोन्ही गोष्टींकडे एकाच वेळी लक्ष देण्याचा प्रयत्न विफल झाला आहे. कारण संख्यात्मक विस्ताराचे दडपण फार प्रचंड आहे, आणि ते दडपण एकदा वाढू लागले की, गुणात्मक विकासाच्या सर्व कार्यक्रमाची पीछेहाट होते आणि त्यासाठी उभारलेला पैसा संख्यात्मक प्रसाराच्या कामी लावण्यात येतो. पुढील तीन योजनांत या अनुभवाची पुनरावृत्ती होणार नाही, अशी आपण दक्षता घेतली पाहिजे.

गुणात्मक दर्जा वाढविण्याचे कार्यक्रम असे मातीमोल व्हावयाचे नसतील, तर माझ्या मते तर केन्द्रपुरस्कृत कार्यक्रमात त्यांचा समावेश केला पाहिजे. सध्या सर्व शैक्षणिक कार्यक्रमाची तीन गटांत विभागणी केली आहे :

- (१) मध्यवर्ती कार्यक्रम — या कार्यक्रमाची आखणी, आर्थिक तरतूद व कार्यवाही यांची जबाबदारी केन्द्राकडे असते.
- (२) केन्द्रपुरस्कृत कार्यक्रम — हे कार्यक्रम राज्यसरकारांच्या सल्ल्याने केन्द्र आखते, त्याची सर्व आर्थिक जबाबदारी केन्द्र सरकारवर असते, पण त्यांची कार्यवाही राज्यसरकार करते.
- (३) राज्यपुरस्कृत कार्यक्रम — या कार्यक्रमाचे आयोजन व कार्यवाही राज्य-सरकारच करते; त्याचा आर्थिक भारही राज्यांनाच वहावा लागतो, फार तर केन्द्राकडून थोडेसे साहाय्य होते.

सध्या प्राथमिक शिक्षणातले बहुतेक सर्व कार्यक्रम राष्ट्रीय क्षेत्रांत आहेत. त्यामुळे संख्यात्मक विस्ताराचे दडपण त्यांच्यावर येते आणि केन्द्राकडून मिळणारे आर्थिक साहाय्य राज्यपुरस्कृत योजनांसाठी वापरण्यात येत असल्याने ह्या दडपणाचा उपसर्ग केन्द्रीय अनुदानालाही पोहोचतो. हे सर्व दुष्परिणाम टाळावयाचा मार्ग म्हणजे गुणात्मक विकासाचे आवश्यक कार्यक्रम केन्द्रीय क्षेत्रात समाविष्ट करणे हाच होय. केन्द्रीय क्षेत्रातल्या कार्यक्रमासाठी लागणाऱ्या अर्थवळाची तरतूद केन्द्रीय अर्थसंकल्पात होणार असल्याने राष्ट्रीय पातळीवरच्या संख्यात्मक कार्यक्रमांसाठी त्यांचा उपयोग करता येणार नाही. तेव्हा गुणात्मक दर्जा उंचावण्यासाठी आखलेल्या योजनांना योग्य ते संरक्षण देण्याचा व विस्तारकार्यक्रमांचे त्यांच्यावरील आक्रमण टाळण्याचा हाच आदर्श उपाय आहे व पुढील तिन्ही योजनांत महत्त्वाचा उपाय म्हणून त्याचा अवलंब आपण केला पाहिजे.

माझे भाषण संपविण्यापूर्वी या व्याख्यानात आपणापुढे मांडलेल्या महत्त्वाच्या मुद्द्यांचा गोषवारा मी सांगणार आहे. पहिल्या तीन योजनांत आपण संख्यात्मक विस्तारावर भर दिला व गुणवत्तेकडे दुर्लक्ष केले, हे मी आपल्या नजरेस आणून दिले. पुढील तीन योजनांत संख्या व गुणवत्ता या दोहोंकडे सारखेच लक्ष आपल्याला पुरविले पाहिजे व त्यातही गुणवत्तेकडे लक्ष पुरविले पाहिजे, तरच सहाय्या योजनेच्या अखेरीस प्रत्येक मुलाला चांगले कसदार शिक्षण आपण देऊ शकू. विस्तारावाचत मी अशी सूचना मांडली आहे की, शैक्षणिक विस्ताराचा कार्यक्रम 'तडाखेबंद' व्हावा व त्याचा वेगही वाढवावा व खर्चाचे प्रमाणही दुप्पट करावे, त्यासाठी दुवक्त पद्धतीसारख्या काही उपायांचा अवलंब करावा. शिक्षणाच्या संधीची समानता आणण्याचा जाणीवपूर्वक प्रयत्न व्हावा, आणि शिक्षणविस्ताराचे जे तंत्र पहिल्या तीन योजनांत अवलंबविण्यात आले त्यात पुढील तीन योजनांतील परिस्थिती लक्षात घेऊन बदल करण्यात यावा. त्यासाठी उदाहरणादाखल मी असे सुचवले आहे की, भारतीय शैक्षणिक सर्वेक्षणात संशोधन व्हावे, प्रत्येक मुलाला घरापासून पायी शाळेत जाता येईल, इतक्या अंतरावर शाळा उघडाय्यात,

प्रत्येक वर्गात योग्य त्या वयाची मुले दाखल करून घ्यावीत, गळती व स्थगिती थांबवण्याचे झटून प्रयत्न व्हावेत आणि ज्या मुलांना आर्थिक अडचणीमुळे पूर्ण वेळ शाळेत जाणे कठिण आहे, अशांच्यासाठी आंशिक शिक्षणाची संघटना करावी. गुणवत्तेच्या दृष्टीने प्राथमिक शिक्षकांची स्थिती सुधारण्याला त्यांचे वेतन, त्यांचे सामान्य शिक्षण आणि सेवापूर्व व सेवानंतरात प्रशिक्षण यात सुधारणा घडवून आणण्याला मी विशेष महत्त्व देतो. एक प्रभावी उपाय म्हणून उच्च प्राथमिक (इ. ५ ते ७) शिक्षणाचा चौथ्या योजनेत सहाय्याने विकास घडवून आणावा आणि पाचव्या व सहाव्या योजनेत प्राथमिक शाळांचा विकास करण्यावर भर द्यावा, अशीही सूचना मी केली आहे. दुसरा कार्यक्रम मी सुचविला आहे तो पूरक सेवाकार्याचा. त्यात पाठ्यपुस्तके व लेखनसाहित्य सर्व मुलांना चौथ्या योजनेत मोफत पुरविणे, आणि सहाव्या योजनेच्या अखेरीपर्यंत सर्व गरीब नि गरजू मुलांना गणवेश व आहार देऊ करणे, यांचा समावेश होतो. त्याचप्रमाणे काही थोडे बदल करून मूलोद्योगी शिक्षणाचा सार्वत्रिक प्रसार व्हावा, अशीही सूचना मी केली आहे. माझी विशेष महत्त्वाची सूचना ही आहे की, प्राथमिक शिक्षणाचा गुणात्मक विकास करण्यासाठी लागणारा निधी केन्द्रपुरस्कृत क्षेत्रात उभारला जावा म्हणजे विस्तारात्मक कार्यक्रमाचे त्याच्यावर आक्रमण होण्याचा धोका टळेल. ह्या मूलभूत विस्ताराकेल्या, तरच प्राथमिक शिक्षणाची उद्दिष्टे, अभ्यासक्रम व अध्यापनपद्धती यांच्यात इष्ट त्या सुधारणा घडवून आणण्याला योग्य ती पार्श्वभूमी तयार होईल. या मूलभूत गोष्टींच्या अभावामुळेच प्राथमिक शिक्षणाची उद्दिष्टे सुधारणे, नवीन अभ्यासक्रम सुरू करणे व नव्या पद्धती हाताळणे या कामी आपल्याला अपयश आले आहे. ज्या गोष्टी आधी करावयाच्या त्या आधीच केल्याशिवाय यापुढच्या गोष्टींत यश येणार नाही.

व्याख्यान तिसरे

प्रशासन आणि आर्थिक तरतूद

प्राथमिक शिक्षणाच्या काही अत्यंत मूलभूत समस्या या प्रशासकीय व आर्थिक आहेत. प्राथमिक शिक्षणाच्या प्रशासनासाठी योग्य पद्धती निर्माण करण्याच्या कामी आपण अयशस्वी ठरलो आहोत, आणि प्रत्येक मुलाला चांगले शिक्षण देण्यासाठी लागणारी प्रचंड साधनसामग्री आपण उभारू शकलो नाही, ही दोन कारणे आज भारतीय प्राथमिक शिक्षणात आढळून येणाऱ्या दोषांच्या मुळाशी आहेत असे प्रतिपादन केले तर तो टिकाऊ विचार ठरेल. तेव्हा या समारोपाच्या भाषणात या दोन्ही महत्त्वाच्या प्रश्नांची तपशिलाने चर्चा करण्याचे मी ठरविले आहे.

— २ —

मी प्रथम प्रशासनाच्या समस्यांचा विचार करणार आहे. या बाबतीतील शोका-
न्तिका अशी आहे की, गेली ऐशी वर्षे प्रयोग करूनही दोन मुद्द्यांच्या बाबतीत आम्हांला
ठाम निर्णय घेता आलेला नाही : (१) प्राथमिक शिक्षणाचे प्रशासन स्थानिक स्वराज्य
संस्थांकडे सोपवावे की नाही, हा एक मुद्दा; (२) आणि दुसरा मुद्दा असा की,
त्यांच्याकडे हे शिक्षण सोपवावयाचे झाल्यास विकेंद्रीकरणचे वाजवी स्वरूप काय असावे ?

आपल्या शैक्षणिक इतिहासातील एक विचित्र योगायोग असा आहे की, ज्या ज्या
वेळी प्राथमिक शिक्षणाच्या विकासाबद्दल आपण निर्णय घेतला, त्याच वेळी प्राथमिक
शिक्षणाचा कारभार स्था. स्व. संस्थांकडे सुपूर्द करण्याचाही निर्णय घेण्यात आला.

उदा. भारतीय शिक्षण आयोगाची (स. १८८२) स्थापना प्रामुख्याने प्राथमिक
शिक्षणाचा विकास-विस्तार कसा घडवून आणावा, याबाबत उपाययोजना सुच-
विण्यासाठी झाली होती. प्राथमिक शिक्षणाचा विकास घडवून आणण्याच्या कामी
सरकारने शर्थांचे प्रयत्न करावेत अशी एका बाजूने त्या आयोगाने शिफारस केली,
तर दुसऱ्या बाजूने प्राथमिक शिक्षणाचा कारभार स्थानिक संस्थांकडे सोपवावा,
अशीही शिफारस करण्यात आली. या शिफारशीचा पाठपुरावा करण्यासाठी
स. १८८४-८९ च्या दरम्यानच्या काळात प्राथमिक शिक्षणाची व्यवस्था प्रथमच
स्था. स्व. संस्थांकडे सोपविण्यात आली. त्याचे परिणाम फारसे सुखद झाले नाहीत.
केंद्र व राज्यसरकारने जोरकस प्रयत्न केल्याशिवाय प्राथमिक शिक्षणाचा विकास होऊ
शकणार नाही, हेच त्यावरून स्पष्ट झाले. म्हणून स. १९०४ मध्ये, केंद्र सरकारने अधिक
अनुदान देण्याचे आणि राज्य सरकारांनी अधिक पुढाकार घेण्याचे नवे धोरण लॉर्ड कर्झन
यांनी स्वीकारले. प्राथमिक शिक्षणाच्या प्रश्नांना पुनः जोराने चालना मिळाली ती स.
१९२१ मध्ये. त्या वर्षी शिक्षण हा विषय प्रथमच भारतीय नियंत्रणाखाली आला, आणि
ब्रि. हिंदुस्तानातील बहुतेक प्रांतांनी प्राथमिक शिक्षणाचा मोठ्या प्रमाणात विस्तार व्हावा
व त्याची प्रगती व्हावी, या उद्देशाने सक्तीच्या शिक्षणाचे कायदे पास केले. पूर्वीच्या
अनुभवापासून काही धडा न घेता स. १८८२ ची चूक पुनः करण्यात आली,
स्थानिक स्वराज्य संस्थांची पुनर्घटना करण्यात आली. त्यांचे स्वरूप अधिक
लोकतंत्रात्मक बनविण्यात आले. आणि प्राथमिक शिक्षणाबाबत फार मोठ्या प्रमाणात
अनियंत्रित अधिकार त्यांना देण्यात आले. त्याचे परिणाम पुनः निराशजनकच
ठरले. आणि स. १९२८ च्या हार्टॉग समितीने आपल्या या 'सुधारणे' वर सडकून
टीका केली. त्याचा परिणाम असा झाला की, काही राज्यांत प्राथमिक शिक्षणाबाबत
स्थानिक स्वराज्य संस्थांना देण्यात आलेले अधिकार एक तर अंशतः वा पूर्णतः रद्द
करण्यात आले, किंवा त्या अधिकारावर मोठ्या प्रमाणात नियंत्रणे घालण्यात आली. या
कार्याला तिसऱ्यांदा पुनः चालना मिळाली ती स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर स. १९५० मध्ये
भारतीय संविधानाने घटक राज्यांना दिलेल्या आदेशात सार्वत्रिक प्राथमिक शिक्षणाचा
कटाक्षाने समावेश करण्यात आला. पण पुढे लवकरच बलवन्तराय मेहता समितीच्या
शिफारशीनुसार प्राथमिक शिक्षणाचे प्रशासन पंचायत राज्यांकडे सोपविण्याचा निर्णय
घेण्यात आला. त्याचे परिणाम पुनः असमाधानकारक असल्याचे आढळून आले आहेत
आणि अनेक चिंताजनक समस्या निर्माण झाल्या आहेत. हे विकेंद्रीकरणाचे
धोरण जर सार्वत्रिक स्वीकारले जावयाचे असेल, आणि तसे ते व्हावे, असा
समाजविकास मंत्रालयाचा मनोदय आहे—तर भारतातील प्राथमिक शिक्षणाचे
भवितव्य पंचायत संस्थांच्या भवितव्याशी कायमचे निगडित होणार आहे.
त्यामुळे आधीच गुंतागुंतीच्या असलेल्या परिस्थितीत अनिश्चिततेची व अडचणीची
भर पडणार आहे.

माझ्या मते दोन अवांतर व असंबद्ध विचारांच्या आहारी गेल्यामुळे ही परिस्थिती चिघळली आहे. प्राथमिक शिक्षण स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या हवाली केले पाहिजे, या कल्पनेची आमच्या मनावर बसलेली पकड हा एक विचार. ब्रिटिश अमदानीत या पकडीचे मूळ राजकीय परिस्थितीत होते. 'स्वराज्य' हे आमचे उद्दिष्ट होते व त्याकडे वाटचाल म्हणून लोकांकडे काही निरुपद्रवी सत्ता सोपविण्याची गरज निर्माण झाली होती. परिस्थिती बदलल्यावरही, गरज संपली तरी, तीच परंपरा चालू राहिली आहे. इतकेच नव्हे तर 'विकेन्द्रीकरण' या दुसऱ्या एका घोषणेच्या नावावर आपण त्याचे समर्थनच करीत आहोत. ब्रिटिशांच्या पावलावर पाऊल टाकून आपण गेले पाहिजे. त्याचा परिणाम असा झाला की, इतर देशांत (उदा. फ्रान्स) स्था. स्व. संस्थांच्या कारभाराबाबत अनेक मूल्यवान परंपरा निर्माण झाल्या असताही त्याकडे दुर्लक्ष करून विशेष चिकित्सा न करता ब्रिटिश पद्धतीचे अनुकरण आपण केले. म्हणून या कठिण व वादग्रस्त प्रश्नाची उकल करण्याचा एक नवाच मार्ग मी आपणासमोर मांडणार आहे. आणि जर या दोन इतिहासनिर्मित दबावांतून आपण आपली सुटका करून घेऊ शकलो, तर मला खात्री आहे की, तो मार्ग आपणास स्वीकरणीय वाटेला.

माझ्या मुख्य प्रबंधाकडे वळण्यापूर्वी फ्रान्समध्ये प्राथमिक शिक्षणाचा कारभार कसा चालतो, याचा संक्षेपाने मी आपणांस परिचय करून देऊ इच्छितो. त्या देशात सर्वात महत्त्वाची गोष्ट ही आहे की, तेथे शिक्षक हा सरकारचा सेवक आहे आणि त्या त्या प्रदेशातील बालकांची संख्या लक्षात घेऊन त्यांना लागतील तेवढे सुशिक्षित, प्रशिक्षित व चांगल्या पगारावर शिक्षक पुरविण्याची जबाबदारी सरकारने आपल्यावर घेतलेली आहे. प्राथमिक शिक्षणावर देखरेख-पर्यवेक्षण करण्याची जबाबदारी देखील केवळ सरकारची आहे. पण शिक्षकेतर सर्व खर्चाची जबाबदारी मात्र 'कम्यून'ची म्हणजे स्थानिक समाजाची आहे- फ्रान्समध्ये १०० लोकांच्या खेड्यापासून तो थेट पॅरिससारख्या नगरीपर्यंत स्थानिक समाजाला 'कम्यून' हे नाव आहे. हा समाज शिक्षकांच्या प्रभाव्यतिरिक्त सर्व कार्यक्रमांची व खर्चाची काळजी वाहतो. त्यासाठी काही पैसा स्थानिक करांच्या रूपाने, काही पालकांकडून स्वच्छेने मिळणाऱ्या देणग्यांतून व काही सरकारच्या अनुदानातून असा निधी गोळा करण्यास येतो. शाळांसाठी इमारती बांधणे, त्यांची डागडुजी करणे, क्रीडांगणे मिळवणे व त्यांची निगा राखणे, अन्य पूरक सेवाकार्ये चालविणे, गरजू व हुशार मुलांच्या अडचणी दूर करून त्यांना साहाय्य करणे इ. सारी कामे कम्यून करते. सर्वत्र समानता साधण्याच्या तत्त्वावर सरकारी अनुदान मिळते.— म्हणजे कम्यून जर संपन्न असेल, तर अनुदान कमी; गरीब असेल तर अनुदान जास्त. एखादा शिक्षक नकोसा वाटल्यास त्याला 'परत बोल्वा' अशी फार फार तर विनंती कम्यून सरकारला करू शकते. स्थानिक समाजाला शिक्षकाबाबत कोणतीही कायदेशीर सत्ता दिलेली नाही. प्रत्यक्षात मात्र बहुसंख्य शिक्षक स्थानिक समाजाशी नीट

जुळवून निभावून घेतात. आणि जोपर्यंत ते आपले काम समाधानकारक रीतीने पार पाडतात तोपर्यंत (आणि शिक्षकांच्या कामाच्या गुणवत्तेची पारख आस्थेवाईक पालकां-खेरीज कोण करणार आहे) सर्व काही सुरळीत चालते.

प्राथमिक शिक्षणाच्या प्रशासनाबाबतची फ्रान्समधील ही पद्धती स्वीकारणे हितावह होईल, असे माझे मत आहे. त्या पद्धतीनुसार प्राथमिक शिक्षक हा सरकारचा नौकर वनेल, आणि शिक्षकेतर सर्व बाबींकडे स्थानिक समाज वा ग्रामपंचायत पाहू लागेल. प्राथमिक शिक्षणाच्या अवस्थेत मुलांच्या शिक्षणात पालकांनीच विशेष आस्थेने रस घेतला पाहिजे; त्यांनी तशी तत्परता दाखविली नाही, तर ही उणीव दुसऱ्या कक्षाने भरून निघणार नाही, अशा मताचा मी आहे. आपल्याकडे सध्या तरी अशी परिस्थिती बहुतांशी नाही. बहुजनसमाजाची निरक्षरता हे एक त्याचे मोठे कारण आहे. त्याची भरपाई आपण अन्य मार्गांनी करतो. उदा० खेड्यांतील शाळांच्या पर्यवेक्षणात त्यासाठी सुधारणा करतो. माझे असे ठाम मत आहे की, हे सारे उपाय अयशस्वी झाले आहेत आणि पुढेही ते फसणार आहेत. पुढच्या तिन्ही योजनांत जर कोणत्या एका कार्यक्रमावर आपल्याला शक्ती एकवटणे आवश्यक असेल, तर तो कार्यक्रम हाच की, बहुजनसमाजात शिक्षणाचा विकास घडवून आणून प्रत्येक पालकात आपल्या मुलांच्या शिक्षणाविषयीच्या जबाबदारीची जाणीव जोपासणे. ते नजीकच्या वा दूरच्या भविष्यात केल्यावाचून सुटका नाही. ते आपण करू शकलो, तर स्थानिक समाजाला आपल्या गावातील प्राथमिक शिक्षणाशी निगडित करून घेण्याची गरज निर्माण होईल. हा समाज अर्थात सुजाण पालकांचा असेल. त्यासाठी ग्रामशिक्षण समित्या स्थापन करण्याचा कार्यक्रम अंगावर घ्यावा लागेल. या समित्यांतील काही सभासद स्थानिक ग्रामपंचायतीने निवडलेले असतील आणि काही सभासद सरकारनियुक्त असतील. सरकारनियुक्त सभासद हे त्यांना शिक्षणाविषयी वाटणाऱ्या आस्थेमुळेच निवडले जातील. या समित्यांना स्थानिक प्राथमिक शाळांच्या प्रशासनाबाबत बरेच अधिकार द्यावेत. शिक्षकांवरील नियंत्रण ही एक बाब सोडली तर, शाळेसाठी इमारत बांधणे, तिची दुरुस्ती करून ती सुस्थितीत राखणे, क्रीडांगणे तयार करणे, त्यांची निगा राखणे, शाळेचा बगीचा ('फार्म') यांची काळजी घेणे, शाळेतील मुलांसाठी पूरक सेवाकार्ये पार पाडणे, गावातील समाजाचा व शाळेचा संपर्क साधणे, सक्तीच्या उपस्थितीची अंमलबजावणी करणे, साधनसामग्री खरेदी करून ती शाळेला पुरविणे, शाळेचे उत्सवसमारंभ पार पाडणे, इत्यादी कामे या समित्यांकडे सोपविण्यात यावीत. ही कामे पार पाडण्यासाठी त्यांच्या हाती पैसा असायला हवा. पंचायतीने बसविलेल्या कमीत कमी कर (लेव्ही), गावातील लोकांनी स्वेच्छेने दिलेल्या देणग्या आणि बरिष्ठ पातळीवरील (जिल्हासमिती इ० सारख्या) मंडळांकडून समानतेच्या तत्त्वावर मिळालेली अनुदाने यांतून तो उभारला जावा. प्राथमिक शिक्षणाचा उत्कर्ष साधण्यासाठी लोकशाही विकेन्द्रीकरणाचा हा एकमेव मार्ग आहे, आणि पंचायत-राज्याच्या आजच्या विकेन्द्रीकरणात नेमकी याचीच उपेक्षा होत आहे. आसाम राज्याने

स. १९६२ मध्ये पास केलेला प्राथमिक शिक्षणाचा कायदा हा संबंध भारतात एकमेव असा कायदा आहे, की ज्याची उभारणी मी वर्णन केलेल्या या कल्पनेवर झालेली आहे. इतर राज्यांनी तो किता गिरवावा असे मला वाटते.*

हा विचार मान्य झाला, तर प्राथमिक शिक्षक हे सरकारी नोकर बनतील. जनतेचे सेवक म्हणून त्यांची गणना होईल, आणि त्यांचा आर्थिक व सामाजिक दर्जा वाढेल. त्यांच्यातील सध्याचा 'जातिभेद' दूर होईल; आणि या व्यवसायाकडे चांगली माणसे— विशेषतः स्त्रिया आकृष्ट होतील. प्राथमिक शिक्षणाची गुणवत्ता प्राथमिक शिक्षकांच्या नैतिक दर्जावरच अवलंबून आहे आणि त्या प्रमाणातच ती गुणवत्ता आढळेल, ही गोष्ट आपण लक्षात घ्यावी; आणि हा नैतिक दर्जा ते सरकारी नोकर बनल्यानेच त्यांच्यात आढेळेल. स्थानिक संस्थांच्या नौकरीत प्राथमिक शिक्षक हे बळजबरीने—त्याची इच्छा असो वा नसो—स्थानिक राजकारणात प्यादे वा हस्तक म्हणून वापरले जातात. तेथे त्यांची नीतिमत्ता कनिष्ठ दर्जाचीच असणार.

स्थानिक समाजापेक्षा वरच्या पातळीवरील स्थानिक स्वराज्य संस्थेला सहभागी करून घ्यावयाचेच असेल, तर ती संस्था जिल्हा पातळीवरीलच पाहिजे. गट (ब्लॉक) हा खेड्यांच्या अगदी निकट असतो, आणि आज तरी त्या पातळीवरील नेतृत्व बौद्धिक दृष्ट्या निकृष्ट दर्जाचे आहे. त्यामुळे शिक्षकावरील नियंत्रणाचे अधिकार जेव्हा गट-पातळीवरील संस्थेकडे देण्यात येतात, तेव्हा शिक्षकांची स्थिती अगदी दुबळी होते. जिल्हा पातळीवर ते नियंत्रण असेल, तर त्याचा परिणाम असा होईल की, शिक्षक आणि स्थानिक समाजाचे प्रतिनिधी यांच्यात काही अंतर राहील व त्यामुळे शिक्षकांच्या नीतिमत्तेवरील विपरीत परिणाम पुष्कळच कमी होतील. जिल्हा पातळीवरील संस्थेकडे शिक्षकांचे नियंत्रण सोपवावयाचे झाले, तरी माझे आग्रहपूर्वक असे सांगणे आहे की, ते नियंत्रण प्रत्यक्षतः जिल्हा संस्थेकडे नसावे. त्या संस्थेचे जे कार्यकारी अधिकारी म्हणून काम करणारे शासनाचे अधिकारी असतील, त्यांच्याकडे ते असावे. त्यामुळे न्याय आणि शिस्त या दोन्हींचे संरक्षण होईल. प्राथमिक शिक्षणाचा विकास, त्यासाठी निधी उभारणे व त्याचा विनियोग करणे, आणि सार्वसाधारण धोरण आखणे या बाबतीत जिल्हा संस्थांना संपूर्ण अधिकार देण्यात यावेत. शिक्षकांवरील नियंत्रणाच्या अधिकाराची लालूच दाखविली की स्थानिक पातळीवर प्राथमिक शिक्षणासाठी लागणारी साधनसामग्री स्थानिक संस्था मोठ्या प्रमाणात उभारतील, अशी आजपर्यंत आपण आशा बाळगली. नैतिकदृष्ट्या ते धोरण चुकीचे होते. व्यवहारातही ते फसले आहे. आणि प्रशासकीय व शैक्षणिकदृष्ट्या त्याचे परिणाम अतिशय भयानक व घातुक झाले आहेत.

* प्राथमिक शिक्षणात स्थानिक समाजाला कसे सहभागी करून घेता येईल, याचा तपशील परिशिष्ट १ मध्ये दिला आहे; तो कृपया पहावा.

हा प्रयोग जितक्या लवकर आपण थांबवू, तितके चांगले. 'शिक्षक कूरताप्रतिबंधक संस्था' उभारण्याची खरोखरच गरज निर्माण आली आहे.

[३]

या संदर्भात आणखी दोन मुद्दे मी उपस्थित करू इच्छितो. पहिला मुद्दा असा की, पूर्वप्राथमिक शिक्षणापासून तो माध्यमिक वा उच्च माध्यमिक शिक्षणापर्यंत सर्व शालेय शिक्षणाची एकसूत्री गुंफण होण्याची गरज आहे. पूर्वीच्या काळात प्राथमिक शिक्षण हे माध्यमिक शिक्षणापासून अलग करण्यात आले होते; ही विभागणी मुख्यतः भाषेच्या—माध्यमाच्या आधारावर केली गेली होती. प्राथमिक शाळा भारतीय भाषांच्या माध्यमातून शिक्षण देत; तर माध्यमिक शाळांत इंग्रजी हा एक स्वतंत्र विषय म्हणून आरंभी शिकविला जाई व शक्यता निर्माण होताच इंग्रजीचा माध्यम म्हणून उपयोग करण्यास आरंभ होई. परंतु आता सर्व शालेय पातळीवर भारतीय भाषा माध्यम म्हणून स्वीकारले गेले असल्याने असा (प्राथमिक व माध्यमिक) भेद करण्याचे कारण उरलेले नाही. दुसरी एक गोष्ट आपण ध्यानात घेतली पाहिजे; ती अंशी की, प्रगत देशांत प्राथमिक व माध्यमिक असे अलग कप्पे आता मानण्यात येत नाहीत तेथे सर्व शालेय अवस्था ही एक सलग नि एकसंध टप्पा मानण्यात येतो. मी पूर्वी म्हटल्याप्रमाणे ही मूलभूत सुधारणा एकदा मान्य केली की तिच्याबरोबर दुसरी एक क्रान्तिकारी सुधारणा करणे क्रमप्राप्त होते आणि ती म्हणजे, प्राथमिक व माध्यमिक शिक्षकांसाठी एक सलग व एकात्म वेतनश्रेणीचा स्वीकार करणे; प्रगत देशांत ती झाली आहे व भारतातही या दिशेने प्रगती करण्याची आवश्यकता आहे. ती जितक्या लवकर होईल तितके चांगले. आपल्या देशाच्या सर्व विभागांत प्राथमिक व माध्यमिक शिक्षण यांची सलग व एकात्म शिक्षण-पद्धती उत्क्रान्त होईल, अशी मी आशा बाळगतो.

जर ही महत्त्वाची सुधारणा मान्य झाली तर त्यातून तत्काळ एक निष्कर्ष निघतो तो हा की, स्थानिक स्वराज्य संस्थांकडे केवळ पूर्वप्राथमिक व प्राथमिक शिक्षणाचेच प्रशासन देऊन भागणार नाही, तर सर्वच शालेय शिक्षणपद्धतीचे पूर्वप्राथमिक शिक्षणापासून ते थेट माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षणापर्यंतच्या सर्व शिक्षण-व्यवस्थेच्या प्रशासनाचा भार सोपवावा लागेल. अशा तऱ्हेचे 'हस्तान्तर जिल्हा पातळीवरच होऊ शकेल आणि केवळ प्राथमिक वा उच्च प्राथमिक शिक्षण (मिडल) गटपातळीवर स्था. स्व. संस्थांकडे सोपविण्यात जेवढे दोष आहेत, तेवढे जिल्हा पातळीवर ही जबाबदारी सोपविण्यात नाहीत, याकडे मी आपले लक्ष वेधू इच्छितो. म्हणून माझे असे म्हणणे आहे की, जोपर्यंत एकात्म शिक्षण व्यवस्था अस्तित्वात येत नाही व प्राथमिक शिक्षण हा एक स्वतंत्र विभाग समजून त्याचा कारभार पाहिला जात आहे, तोपर्यंत प्रशासनासाठी फ्रेंच पद्धती स्वीकारणे इष्ट ठरेल. परंतु प्राथमिक व माध्यमिक शिक्षणाची एकसंधी पद्धती अस्तित्वात येताच जिल्हा पातळीवर निर्माण केलेल्या एका

स्वतंत्र यंत्रणेकडे हा सर्व कारभार सोपविला जावा. हे हस्तांतर होतानाही शिक्षकांचे हितसंबंध सुरक्षित रहातील, त्यांच्या नैतिक धैर्यावर विपरीत परिणाम होणार नाहीत, याबद्दल पुरेशी संरक्षणव्यवस्था-तरतुदी कराव्याच लागतील.

जीवनातील महत्वाच्या समस्यांची उकल अलगअलगपणे होऊ शकत नाही. या नियमाला प्राथमिक शिक्षणाचे प्रशासन हे अपवाद नाही. आणि प्राथमिक शिक्षणातून व्यापक अशा काही महत्वाच्या प्रश्नांची उकल केली जात नाही, तोपर्यंत प्राथमिक शिक्षणाच्या प्रशासनविषयक समस्या सोडविता येणार नाहीत. माझी स्वतःची अशी सूचना आहे की, जिल्हा पातळीवर प्रत्येक जिल्ह्यात एक स्थानिक विकास मंडळ (लोकल डेव्हलपमेंट ऑथोरिटी) हे कायद्याने निर्माण करावे. जिल्ह्याच्या एकसंध समग्र विकासाची योजना आखून ती पार पाडण्याची जबाबदारी त्या मंडळावर टाकण्यात यावी. या विकास-योजनेचे स्वरूप विविध असेल : कुटुंबनियोजन, आर्थिक विकास आणि शैक्षणिक पुनर्रचना. सध्याचा जो 'मजूर समूह' आहे (ज्यात १६ वे वर्ष पूर्ण होताच मजुरी करू लागणाऱ्या तरुण-तरुणींचा समावेश होतो), त्यात तीन दोष वा अडचणी आढळतात. पहिला दोष असा की, हा वर्ग आकाराने फार मोठा आहे. लोकसंख्येपैकी २ टक्के लोक यात समाविष्ट आहेत. जननसंख्येचा सध्याचा वेग त्याला कारणीभूत आहे. दुसरी अडचण अशी की, या वर्गाची शैक्षणिक पातळी अगदी निम्न आहे. त्यातील शे. ६० तर निरक्षरच असतील; ३५ टक्के लोकांचे प्राथमिक शिक्षण पुरे होऊन त्यांनी टिकाऊ स्वरूपाची साक्षरता प्राप्त करून घेतली असेल; २५ टक्के लोक पाच वर्षांहून अधिक शिकलेले व उच्च प्राथमिक शिक्षण पूर्ण करणारे असावेत; बहुधा १० टक्के लोक माध्यमिक शिक्षण घेतलेले व ३ टक्के पदवीधर असण्याचा संभव आहे. आधुनिक स्वरूपाची समाजव्यवस्था निर्माण करावयाला ही शैक्षणिक पातळी अतिशय अपुरी आहे. तिसरी अडचण अशी की, ग्रामीण विभागात आर्थिक विकासाचा वेग इतका मंद आहे की, या वर्गातील ५० टक्के लोकांना पुरेसे कामच नाही. सर्वांत वाईट गोष्ट अशी की, या वर्गातील लोकांना जे काय थोडेसे शिक्षण मिळालेले असते, ते इतके पुस्तकी असते की, वेगवेगळ्या विभागात आज जे औद्योगिकीकरण सुरू आहे, त्यातील महत्वाच्या जागी काम करावयाला पुरेसे प्रशिक्षित मनुष्यबळच आज मिळत नाही. जिल्हा पातळीवर निर्माण करावयाच्या या जिल्हा विकास मंडळाने जी विकासयोजना तयार करावयाची ती एकात्म व सुसूत्र असली पाहिजे. या योजनेची उद्दिष्टे पुढीलप्रमाणे असावीत.

(अ) १०-१५ वर्षांच्या योजनाबद्ध कार्यक्रमाने जननसंख्येचे प्रमाण निदान ५० टक्के तरी धरावे.

(आ) स्थानिक विभागाची आर्थिक प्रगती अशा वेगाने घडवून आणावयाची की, जो जो तरुण व जी जी तरुणी कामगार म्हणून दाखल होऊन त्या जिल्ह्यात रहाणार

असेल, तिला उद्योग मिळवून देणे. (जिल्ह्यात जन्मलेल्या मुलांपैकी ९० टक्के तरी मुले स्थूल मानाने जिल्ह्यातच रहातील, असे धरून चालावयास हरकत नाही.)

(क) आणि जिल्ह्याच्या या आर्थिक विकासाच्या कार्यात सहभागी होण्याला समर्थ बनविणारे शिक्षण सर्व लहान मुलांमुलींना देणे.

याचा अर्थ असा की, या योजनेमुळे जननसंख्येचे प्रमाण घटेल, आर्थिक विकासाला गती मिळेल, शिक्षणाची पुनर्रचना होईल. आणि हे सर्व अशा तऱ्हेने व्हावे की, त्यामुळे जिल्ह्यातील कामगार-समूहात समाविष्ट होणाऱ्या प्रत्येकाला काम मिळेल; आणि त्या प्रदेशाच्या आर्थिक विकासातील प्रत्येक लहान-मोठ्या कामाला योग्य असा प्रशिक्षित कामगार मिळेल. मी सुचवीत असलेला विकास-कार्यक्रम व्यापक स्वरूपाचा आहे, आणि त्याच्या कारभारासाठी सर्वसमावेशक यंत्रणेची आवश्यकता आहे, ही गोष्ट खरी. पण मला मुख्यतः भर द्यावयाचा आहे तो या मुद्द्यावर की, अशा तऱ्हेचे व्यापक, विशाल चित्र डोळ्यांसमोर ठेवल्याशिवाय गत्यंतर नाही; आणि अशा व्यापक व सर्वसंग्राहक पार्श्वभूमीवरच प्राथमिक शिक्षणाच्या प्रशासनाचे प्रश्न सुटू शकतील.

[४]

आपले लक्ष आणखी दुसऱ्या एका मुद्द्याकडे मी वेधू इच्छितो. तो मुद्दा विकेंद्रीकरणबद्दलच्या शास्त्रीय दृष्टिकोणाचा आहे. माझा अनुभव असा आहे की, सध्या 'विकेंद्रीकरण' ही एक घोषणा होऊन बसली आहे. विकेंद्रीकरण हा एक उपाय असून या उपायातच सर्वसामान्य हित अनुस्यूत आहे, असा सर्वत्र समज आहे. केन्द्रीकरणाला त्याज्य ठरवून विकेंद्रीकरणाचा उदोउदो करणे, ही एक फॅशन होऊन बसली आहे. विकेंद्रीकरणाच्या विरुद्ध, एवढीशीही कुजबूज करणाराची 'नास्तिक असंस्कृत' म्हणून संभावना होते. थोडा बारकाईने विचार केला तर असे आढळेल की, ही मनोवृत्ती व हा दृष्टिकोण अशास्त्रीय व असंमजसपणाचा आहे. केन्द्रीकरण काय वा विकेंद्रीकरण काय हे स्वरूपतः दृष्ट वा अनिष्ट नसते. तुम्ही कशाचे केन्द्रीकरण वा विकेंद्रीकरण करणार, यावर ते अवलंबून आहे. 'अयोग्य जागी असलेली वस्तू' म्हणजे 'घाण' अशी हक्कलेने अस्वच्छतेची व्याख्या केली आहे; उदा० मानवाचे मलमूत्र ही दिवाणखान्यात अत्यंत अस्वच्छ गोष्ट ठरेल. पण तेच भातखाचरात अत्यंत मोलाचे खत ठरते. केन्द्रीकरण व विकेंद्रीकरण यांनाही हाच दृष्टांत लागू पडेल. भारताच्या संरक्षणव्यवस्थेचे विकेंद्रीकरण ही अत्यंत घातूक गोष्ट ठरेल, आणि स्थानिक स्वच्छतासफाईच्या कार्याचे केन्द्रीकरणही तितकेच भयानक ठरेल. कोणते कार्य कोणत्या प्रशासनाच्या पातळीवर काटकसरीने व कार्यक्षमतेने पार पाडणे शक्य होईल, हे पाहून त्या पातळीवर ते कार्य सोपविणे ही

महत्वाची बाब आहे; मग त्या निर्णयाला सध्याच्या कारभारयंत्रणेच्या संदर्भात ती व्यवस्था केन्द्रीकरण ठरो वा विकेन्द्रीकरण ठरो.

याच तत्त्वावर प्राथमिक शिक्षणाच्या प्रशासनाचा मी एक लहानसा प्रयोग करून पाहिला. आपणाला तो बराचसा मनोरंजक वाटेला. प्राथमिक शिक्षणाच्या कारभारात ज्या ज्या गोष्टी कराव्या लागतील त्या सर्वांची तपशीलवार नोंद करणे, ही त्या प्रयोगातील पहिली पायरी होती. जेव्हा मी ती नोंद करू लागलो तेव्हा मला आढळले की, ज्याला आपण सर्वसामान्यपणे प्राथमिक शिक्षणाचे प्रशासन म्हणतो, त्या मथळ्याखाली निर- निराळी शंभर प्रकारची तरी कामे आहेत आणि ते पाहून मी विस्मित झालो. दुसरी गोष्ट अशी आढळली की, या यादीत नोंद केलेल्या कामात खूपच विविधता आहे—एका टोकाला इमारतीची डागडुजी असे साधे काम आहे, तर दुसऱ्या टोकाला विविध राज्ये व केन्द्रशासित प्रदेश यांच्यात शैक्षणिक संधींची समानता प्रस्थापित करण्याचे अवघड काम आहे. प्राथमिक शिक्षणाचा कारभार हे अगदी सोपे काम आहे, कुणाही अधिकाऱ्याकडे वा यंत्रणेकडे ते सोपवावे, अशी सर्वसाधारण समजूत आहे. परंतु ही समजूत चुकीची आहे. 'प्राथमिक शिक्षणाचा कारभार' या निरुपद्रवी वाटणाऱ्या मथळ्यामागे किती विशाल व गुंतागुंतीचे क्षेत्र दडलेले आहे, हे जो कोणी माझ्याप्रमाणे शोध घेऊ लागेल, त्याला कळून येईल. नंतर ती मी यादी १०० व्यक्तींकडे पाठविली. त्यात शिक्षण-तज्ज्ञ, प्रशासक व शिक्षक या सर्वांचा अंतर्भाव होता. त्या यादीतील कोणते काम कोणत्या पातळीवर सोपविले असता ते काटकसरीने व कार्यक्षमतेने पार पडेल, यासंबंधी आपला अभिप्राय त्या त्या कामापुढे नोंदविण्याची मी त्यांना विनंती केली. त्यातील बहुसंख्य कामे स्थानिक समाजाकडे वा ग्रामपंचायतीकडे सोपविता येतील, या सुद्धावर सर्वसाधारण एकमत मला आढळले. या कामात पुढील गोष्टींचा अंतर्भाव होता. शाळेच्या इमारती सुस्थितीत राखणे, शाळेसाठी इमारती बांधणे, (जर ते काम फार खर्चाचे वा गुंतागुंतीचे नसेल तर) साधने-उपकरणे यांची तरतूद करणे (अर्थात ती महाग वा दुर्लभ नसतील तर), शाळेसाठी क्रीडांगणे मिळवून देणे व त्यांची निगा राखणे, शाळेसाठी फार्म-शेतमळा निर्माण करणे, गरीब व गरजू विद्यार्थ्यांना पाठ्यपुस्तके व लेखनसाहित्य मोफत पुरविणे, शालेय भोजनाची सोय करणे, शाळेतील उत्सव-समारंभ साजरे करणे, शालेय सहलींची योजना आखणे, उपस्थितीवाचकच्या नियमांची अंमलबजावणी करणे, शाळा व समाज यांना एकत्र आणण्यासाठी कार्यक्रम योजणे, शिक्षकांसाठी निवासस्थानाची तरतूद करणे, स्थानिक शाळेवर सर्वसामान्य देखरेख करणे व शिक्षकांना साहाय्य करणे. जिल्हा पातळीवर सोपवावयाच्या कामांची संख्याही बरीच होती. त्यामध्ये नियोजन, योग्य मनुष्य-बळाची भरती, मोठ्या इमारतींच्या बांधकामावर देखरेख, शिक्षकांवरील नियंत्रण, प्राथमिक शिक्षणासाठी स्थानिक कर उभारणे, दुर्मिळ व महाग उपकरणे मिळवून देणे, स्कूल-कमिटीच्या कारभारावर देखरेख करणे, आरोग्य-सेवाकार्याचे आयोजन करणे. त्यांना अनुदाने देणे, इत्यादींचा त्यात समावेश होता. इतर काही कामे राज्य-पातळीवर

करण्याबाबत सूचना होत्या. त्यांत पाठ्यपुस्तकांची निर्मिती, अभ्यासक्रमाचे संशोधन व पुनर्रचना, शिक्षकांचे सेवापूर्व व सेवान्तर्गत प्रशिक्षण, प्राथमिक शिक्षणाची व्यवस्था पाहणाऱ्या जिल्हा पातळीवरील अधिकाऱ्यांवर देखरेख, अनुदानाचे वाटप, प्राथमिक शिक्षणासंबंधी कायदा करणे, जिल्हा-जिल्ह्यात शैक्षणिक संधीमध्ये समानता आणणे, ही कामे होती. काही विशेष महत्वाची कामे भारत सरकारवरही सोपविण्यात आली होती. देशातील भिन्न भिन्न राज्यांत शैक्षणिक दृष्ट्या समान संधी निर्माण करणे, राज्यांना अनुदाने देणे, ही त्यांत प्रमुख कामे होती. अशा तऱ्हेने अगदी ग्रामपंचायतीपासून तो थेट भारत सरकारपर्यंत प्रत्येकाचा प्राथमिक शिक्षणाच्या कार्यात काही ना काही वाटा आहे हे लक्षात येईल. हे सारे आपल्या संविधानातही गर्भित आहे, हे जाता जाता मी सांगू इच्छितो. घटनेच्या ४५ व्या कलमाने वयाच्या १४ व्या वर्षापर्यंत मुलांना सक्तीचे व मोफत शिक्षण देण्याची जबाबदारी राज्यसरकारवर टाकण्यात आली आहे. १२ व्या कलमात 'राज्य सरकार' या शब्दाची व्याख्या आहे. तिच्यानुसार भारत सरकार व समागृहे, प्रत्येक राज्याचे सरकार व त्यातील विधानसभा, आणि भारत सरकारच्या नियंत्रणाखाली वा कक्षेत असणाऱ्या सर्व स्थानिक स्वराज्य संस्था—ही सर्व 'सरकार' या शब्दात येतात. म्हणून मी सुचवू इच्छितो की, प्रशासनविषयक प्रश्नांचा विचार करताना केन्द्रीकरण-विकेन्द्रीकरण या घोषणेच्या आहारी न जाता, ती ती कामे कोणत्या पातळीवर सोपवून करून घ्यावयाची आहेत, याचाच अधिक विचार व्हावा.

जाता जाता मला आपल्या निदर्शनास हेही आणावयाचे आहे की, गट पातळीवर सोपवण्याजोगे काम या माझ्या पाहणीत फारसे दिसलेच नाही. त्यामुळे समाजविकास-कार्याच्या योजनेत कोगती मोठी चूक झाली असेल, तर ती ही की, प्राथमिक शिक्षणाचे कार्य जिल्हा पातळीवर न सोपवता ते गट पातळीवर सोपविण्यात आले आहे.

[५]

आता मी आर्थिक बाजूकडे वळतो. या बाबतीत पहिला प्रश्न आपल्यापुढे उभा रहातो तो हा की, प्राथमिक शिक्षणासाठी आपल्याला किती पैसा लागणार आहे वा आपण उभा करू शकणार आहोत. गरजेच्या दृष्टिकोणातून विचार केला, तर मी असे म्हणेन की, स. १९६१ च्या किमतीच्या प्रमाणात प्रत्येक विद्यार्थ्यामागे रु. १००/- आपल्याला आवर्तनीय खर्च करावा लागेल. त्यातील रु. ६०/- हा शिक्षकांवर करावा लागणारा खर्च आहे. (यात मी असे गृहीत धरले आहे की, स. १९६१ मध्ये शिक्षकाला जो वार्षिक रु. ९३२ पगार मिळतो त्या ऐवजी त्याला रु. २,००० पगार द्यावयाचा आहे व विद्यार्थी-शिक्षकांचे प्रमाण ४० असणार आहे, किंवा सरासरी उपस्थिती ३५-३६ असेल. उरलेल्या ६० रु.चा विनियोग शिक्षकेतर बाबींवर, म्हणजेच इमारत, साहित्य, शालेय आरोग्यसेवा, पाठ्यपुस्तके व गणवेश यांच्यावर व्हावा. तिसऱ्या पंचवार्षिक योजनेच्या

अखेरीस प्रत्येक विद्यार्थ्यांमागे खर्चाचे सरासरी प्रमाण रु. ३३/- होणार आहे; तेव्हा माझ्या सूचनेचा अर्थ असा की, हे खर्चाचे प्रमाण १९६१ च्या किमती स्थिर रहातील, असे धरून तिपटीने वाढवावे लागणार आहे. भांडवली खर्चाच्या दृष्टीने विचार करता प्रत्येक विद्यार्थ्यांमागे रु. २००/- खर्च येणार आहे. त्यापैकी रु. १००/- इमारती-साठी खर्च लागेल व तितकाच शैक्षणिक साधनसामग्री व साहित्य यांसाठी खर्च करावा लागेल. आपल्याला १२९ दशलक्ष विद्यार्थ्यांच्या शिक्षणाची सोय करावयाची आहे. (त्यांतील ८० दशलक्षांची भरती पुढील तीन पंचवार्षिक योजनांच्या काळात होईल व शिक्षणाविना आज जे मागे रेंगाळत आहेत, अशांची संख्या ४० दशलक्ष आहे.) म्हणजे वरील हिशोबाने पुढील पंधरा वर्षांसाठी आपल्याला २४ कोटी रुपये लागणार आहेत; सरासरीने प्रतिसाल रु. १.६ कोटी रक्कम लागेल. या कालातील आवर्तनीय खर्चाच्या १५ टक्के ही रक्कम असेल.

मला येथे एक गोष्ट स्पष्ट करून सांगावीशी वाटते की, ही रक्कम प्रचंड वाढत असली तरी इंग्लंड, अमेरिका इत्यादी पुढारलेल्या पाश्चिमात्य देशांत प्राथमिक शिक्षणावर जो खर्च होतो, त्या मानाने ती कमीच आहे. ही रक्कम कितीही वाढली तरी आपल्या राष्ट्रीय उत्पन्नाची पातळी पहाता ती उभे करणे अशक्य आहे, हे स्पष्टच आहे. तेव्हा आपल्या आकांक्षांना जरा मुरड घालून स. १९८१ मध्ये तरी आपण प्रत्येक विद्यार्थ्यांमागे रु. ७० खर्च करावा, असे मी सुचविणार आहे. विद्यार्थी व शिक्षक यांचे प्रमाण ४०:१ असे राहील व शिक्षकाचे वार्षिक वेतन रु. १,८००/- असेल, असे त्यात गृहीत धरले आहे. शिक्षकेतर खर्चही प्रत्येक विद्यार्थ्यांमागे प्रतिवर्षी रु. २०/- धरला आहे. त्यामुळे पुस्तके, गणवेश, वैद्यकीय साहाय्य इ. पूरक सेवाकार्याचा लाभ सर्वांना न देता काही निवडक अगदी गरीब विद्यार्थ्यांनाच (दाखल झालेल्यांपैकी शे. ३० नाच) द्यावयाचा, असे धोरण आखावे लागेल. इमारत व उपकरणे इ. शिक्षकेतर खर्चाचे प्रमाणही कमीत कमी राखावयाचे- वर म्हटल्याप्रमाणे एकूण आवर्तनीय खर्चाच्या शे. १५ इतके ते न राखता शे. ७ वर आणावयाचे. अशा तऱ्हेने अगदी काटकसरीने हिशोब केला, तरी स. १९८१ पर्यंत प्राथमिक शिक्षणावर कराव्या लागणाऱ्या खर्चाचा आकडा प्रचंड येतो. लोकसंख्येबाबतचा अगदी अलीकडचा अंदाज असा आहे की, स. १९८१ मध्ये लोकसंख्या सुमारे ७० कोटींवर जाईल; त्यात ६-१४ या वयो-गटातील मुलांची संख्या १४ कोटी असेल. ही सर्वच्या सर्व मुले शाळेत येतील असे गृहीत धरल्यास व प्रतिछात्र रु. ७० द. सा. प्राथमिक शिक्षणाचा आवर्तनीय खर्च धरल्यास आपल्याला रु. ९,८०० दशलक्ष एवढ्या रकमेची गरज आहे. त्यात रु. ७०० दशलक्ष भांडवली खर्च लागेल असे मानले, तर एकूण खर्चाचा आकडा स. १९८१ साली रु. १०,५०० एवढा होतो. शिक्षणावर जो एकूण खर्च व्हावयाचा त्याचा एक-तृतीयांश प्राथमिक शिक्षणावर करावयाचा, असे जर पुढे गृहीत धरले तर त्याचा अर्थ असा होईल की, स. १९८१ मध्ये शिक्षणावर एकूण खर्च रु. ३१,५००

दशलक्ष होईल. म्हणजेच दरडोई रु. ४५/- खर्च होईल. स. १९८१ पर्यंत आपले राष्ट्रीय उत्पन्न वाढून प्रत्येक व्यक्तीचे उत्पन्न रु. ९००/- होईल, असे मानल्यास राष्ट्रीय उत्पन्नापैकी शे. ५ व ते रु. ७५०/- पर्यंतच वाढल्यास उत्पन्नापैकी शे. ६ शिक्षणावर खर्च होईल. व्यक्तीचे राष्ट्रीय उत्पन्न कसे नि किती वाढेल, यासंबंधी अंदाज बांधणे अतिशय कठीण आहे; पण दोन गोष्टी मात्र अगदी स्पष्ट आहेत: एक राष्ट्रीय उत्पन्नात प्रचंड वेगाने वाढ होईल अशी जर योजना आखली नाही, तर शैक्षणिक पुनर्रचनेचा कोणताच कार्यक्रम आपल्याला हाती घेता येणार नाही आणि दुसरी गोष्ट ही की, जर आपण शैक्षणिक पुनर्रचनेचा कार्यक्रम आखून त्याची यशस्वीपणे अंमलबजावणी केली तर (आणि मी त्याचीच रूपरेषा पुढे मांडीत आहे) आपले राष्ट्रीय उत्पन्न झपाट्याने वाढेल. इतक्या झपाट्याने की, पूर्वीच्या अनुभवाशी ताडून पहाता, ते आपल्याला अशक्यच वाटेल.

खर्चाच्या पातळीसंबंधी जी मी कल्पना मांडली आहे ती कशी संयुक्तिक आहे, हे मी प्रथम दाखविण्याचा प्रयत्न करणार आहे. स. १९४९-५० सालचे सर्व देशाचे खर्चाचे आकडे आता प्रथमच उपलब्ध झाले आहेत. त्यावरून असे दिसते की, प्राथमिक शिक्षणावरचा प्रत्यक्ष खर्च त्या वर्षी ४०१ दशलक्ष होता. स. १९६३ मध्ये तो १,१६४ दशलक्षांवर आला आणि स. १९६५-६६ सालात तो रु. २,००० दशलक्षांपर्यंत जाण्याची शक्यता आहे. या सोळा वर्षांच्या काळात प्राथमिक शिक्षण घेणाऱ्यांची संख्या २१ दशलक्षांवरून ६० दशलक्षांवर म्हणजे जवळ जवळ तिपटीने वाढण्याचा संभव आहे आणि खर्चाचे प्रमाण दरडोई रु. २०.७ वरून रु. ३३ पर्यंत म्हणजे दीडपटीने वाढणार आहे. म्हणजे खर्चाचे एकूण प्रमाण पाच पटीने वाढले आहे. याचा अर्थ त्यात दरसाल दहा टक्के वाढ होत आहे. पुढील पंधरा वर्षांत याच पद्धतीने विकास होत जावा अशी माझी सूचना आहे. तसे व्हावयास स. १९६५-६६ मधील रु. २,००० दशलक्ष जो खर्च आहे तो स. १९८०-८१ मध्ये रु. १०,५०० दशलक्षांवर जावयास हवा. प्राथमिक शिक्षण घेणाऱ्यांची संख्या याच कालात ६० दशलक्षांवरून (सहा कोटींवरून) सुमारे १४० दशलक्षावर (चौदा कोटींवर) जावयास हवी. (म्हणजे त्यात अडीच पटीने वाढ व्हावयास हवी; आणि प्रतिछात्र खर्चाचे प्रमाण दुप्पट वाढायला हवे. रु. ३३ वरून सुमारे रु. ७० वर ते जावे. पुढील तीन योजनांत मागील तीन योजनांपेक्षा खर्चाचे प्रतिछात्र प्रमाण एकदम वाढणार आहे. कारण गुणवत्तेच्या वाढीवर आपण खूप भर देणार आहोत; पण त्या मानाने विस्तारात कमी वाढ आहे. कारण तो बोजा पहिल्या तीन योजनांत उचलला गेला आहे. गेल्या पंधरा वर्षांत जो प्रयत्न एकवार झाला आहे, तसाच तो पुढील पंधरा वर्षांत होईल, अशी अपेक्षा बाळगली तर ती गैरवाजवी ठरणार नाही.

आपण हेही लक्षात ठेवले पाहिजे की, शिक्षणावर आपण फार कमी खर्च करतो आणि प्राथमिक शिक्षणाला बराच खालचा क्रमांक देतो. तिसऱ्या योजनेच्या अखेरीसही

भारत शिक्षणावर फक्त रु. ५५०० दशलक्ष खर्च करणार आहे. याचा अर्थ राष्ट्रीय उत्पन्नाचा ३.१ टक्के खर्च शिक्षणावर होणार आहे आणि त्यापैकी पूर्वी उरल्याप्रमाणे शे. ५० नव्हे तर शे. ३३ प्राथमिक शिक्षणावर खर्च व्हावयाचा आहे. प्रगत राष्ट्रे शिक्षणावर फार मोठ्या प्रमाणात खर्च करतात-उदा. ग्रेट ब्रिटन आपल्या उत्पन्नाच्या ५.३ टक्के भाग शिक्षणावर खर्च करते, संयुक्त संस्थानात हे प्रमाण शे. ६.२ आहे. जपान राष्ट्रीय उत्पन्नाचा शे. ५.९ व सोव्हिएट रशिया शे. ७ शिक्षणावर खर्च करतात. शिक्षणाची योग्य दिशेने वाढ व्हावयाची असेल, तर 'भारताला इतर देशांच्या मार्गाने जावे लागेल व शिक्षणावर खर्च करावा लागेल', हा सार्जेंट कमिशनने नाखुशीने काढलेला निष्कर्ष मान्य करावा लागेल. तेव्हा भारताला आपल्या उत्पन्नाचा शे. ५-शे. ६ खर्च करता आल्यास उत्तमच- इतका खर्च शिक्षणावर करावा लागेल व त्यापैकी ३३ टक्के प्राथमिक शिक्षणाला द्यावा लागेल. मी मांडलेल्या सूचनांमधून हे ध्येय मी डोळ्यांपुढे ठेवलेले आहे. त्यासाठी-ते ध्येय गाठण्यासाठी पुरेशा कालावधीचीही तरतूद केली आहे. तो कालावधी पंधरा वर्षांचा असेल.

यातूनच पुढला प्रश्न निर्माण होतो. एवढी प्रचंड रक्कम कशी आणि कोणत्या पातळीवर आपण निर्माण करणार आहोत? या संदर्भात प्राथमिक शिक्षणाच्या प्रशासनातील एका विचित्र विसंवादाकडे मी आपले लक्ष वेधू इच्छितो. तो विसंवाद हा की, प्राथमिक शिक्षणाच्या दैनंदिन कारभारात आपण विकेंद्रीकरणाचे तत्त्व स्वीकारणार आहोत, तर आर्थिक साहाय्याबाबत केन्द्रीकरणाचे तत्त्व मान्य करणार आहोत. प्रशासनाच्या या विकेंद्रीकरणाचे कारण मी पूर्वी दाखविल्याप्रमाणे त्या योगाने कारभार सुकर, काटकसरीचा होऊन त्यात कार्यक्षमता येणार आहे. उलटपक्षी अर्थसाहाय्याच्या केन्द्रीकरणामागे दोन समर्पक कारणे आहेत. उच्च पातळीवर अर्थसाहाय्य उपलब्ध होण्याची नेहमीच शक्यता असते हे एक व संधीची समानता ह्याच पातळीवरून साधता येते हे दुसरे. यांतील पाहिले कारण सहज पटण्यासारखे आहे. कराच्या रूपाने पैसा उभा करण्याची ताकद स्थानिक पातळीवर अगदी कमी असते, त्या मानाने राज्यपातळीवर ती अधिक असते आणि केन्द्रपातळीवर त्याहूनही अधिक. त्यामुळेच जेव्हा जेव्हा प्राथमिक शिक्षणाची आर्थिक जबाबदारी स्थानिक वा राज्यपातळीवर सोपविण्यात आली, तेव्हा तेव्हा प्राथमिक शिक्षणाची आवाळच झाली, आणि जेव्हा जेव्हा केन्द्राने वा राज्य सरकारांनी याबद्दल आस्था दाखविली तेव्हा तेव्हा त्याची भरभराट होत गेली. समान संधीचे कारण चटकन् लक्षात येणारे नाही म्हणून त्याचा थोडा खुलासा करणे आवश्यक आहे. प्राथमिक शिक्षणाचे मुख्य उद्दिष्ट सामाजिक न्याय प्रस्थापित करण्याचे असल्याने प्राथमिक शिक्षणाच्या खर्चाबाबत देशाच्या सर्व भागांत व समाजाच्या विविध थरांत योग्य ती समान वाटणी होणे आवश्यक आहे, हे सर्वांना मान्य होईल. आर्थिक जबाबदारीचे केन्द्रीकरण झाले तरच ते शक्य होणार आहे. उदा० प्राथमिक शिक्षणाबाबत आर्थिक जबाबदारी स्थानिक समाजानेच उचलवावयाची असते; कारण स्थानिक समाजाच्या

या पाठिंब्यामुळेच समाजातील गरीब व श्रीमंत यांना शैक्षणिक संधीची समानता प्राप्त होणार असते. पण सर्वच स्थानिक समाजांचा आर्थिक दर्जा सारखा नसतो; काही समाज श्रीमान् असतात, तर काही गरीब असतात. अशा वेळी राज्य सरकारला पुढे यावे लागते व गरीब समाजांना अधिक अनुदान व श्रीमंत समाजाला जरा कमी अनुदान देऊन शैक्षणिक संधीची समानता निर्माण करावी लागते. पण राज्यांराज्यांच्या आकारातही भेद आहेत; त्यांना सोडवाव्या लागणाऱ्या प्रश्नांतही खूप विविधता आहे आणि शिक्षणावर खर्च करण्याच्या त्यांच्या सामर्थ्यातही अंतर आहे. अशा वेळी केन्द्र सरकारने जबाबदारी पत्करून सर्व राज्यांत या मूलभूत समाजसेवाकार्याबाबत सर्वांना न्याय्य हिस्सा मिळेल अशी व्यवस्था करावयाची असते. अशा तऱ्हेने या दोन्ही कारणांस्तव प्राथमिक शिक्षणाच्या आर्थिक जबाबदारीचे केन्द्रीकरण आवश्यक ठरते.

तर मग 'प्रशासनाचे विकेंद्रीकरण' व 'आर्थिक जबाबदारीचे केन्द्रीकरण' या विसंवादाची वा अंतर्विरोधाची सोडवणूक आपण कशी करणार? या प्रश्नाचे एकमेव उत्तर हे की, अनुदानाची योग्य अशी पद्धती निर्माण करणे-केन्द्र सरकारने राज्य-सरकारांना वा राज्य सरकारांनी स्थानिक स्वराज्य संस्थांना समानतेच्या तत्त्वावर अनुदान देणे. अशी अनुदान वाटपाची योग्य अशी पद्धती आपणास निर्मिता न आल्यामुळेच प्राथमिक शिक्षणात समाधानकारक प्रगती होऊ शकली नाही. म्हणून मला तीव्रतेने असे वाटते की, चौथी योजना सुरू होण्यापूर्वी या प्रश्नांची चर्चा उच्चतम पातळीवर तज्ज्ञांकरवी व्हावी व समाधानकारक मार्ग शोधला जावा.

या बाबतीतल्या माझ्या सूचना मी संक्षेपाने पुढे मांडणार आहे. समजा, प्राथमिक शिक्षणावर आपण रु. १०० खर्च करणार आहोत, तर त्यातील रु. ७० शिक्षकांच्या वेतनासाठी खर्च व्हावेत आणि रु. ३० शिक्षकपगाराव्यतिरिक्त इतर बाबींवर खर्चिले जावेत. सध्या हे प्रमाण ८९:११ असे आहे. पण अधिक भौतिक साधनसोयी व पूरक सेवाकार्ये पुरविण्याची आपली मनीषा असल्याने त्या प्रमाणात थोडा बदल मी गृहीत धरला आहे. मी अशी व्यवस्था सुचवितो की (१) केन्द्राने शिक्षकांबाबतच्या खर्चावर (त्यात प्रशिक्षण व पर्यवेक्षण या बाबीही आल्या) राज्य सरकारांना त्यांच्या खर्चावर ५० टक्के अनुदान द्यावे, आणि (२) शिक्षकेतर खर्चावर राज्य सरकारांनी स्या. स्व. संस्थांना ५० टक्के त्यांनी केलेल्या खर्चावर मदत करावी. म्हणजे एकूण शिक्षणावरील एकूण खर्चापैकी ३५ टक्के खर्च केन्द्र सरकारने, ५० टक्के राज्य सरकारांनी व १५ टक्के स्थानिक संस्थांनी करावा. जपानमध्ये अशाच तऱ्हेची पद्धती आहे व भारताच्या परिस्थितीचा विचार करता तो आदर्श आपण पुढे ठेवावयास हरकत नाही.

माझ्या या सूचनेचे लाभ अगदी स्पष्ट आहेत. शिक्षकांचे वेतन व भत्ते यांची केन्द्र सरकारच्या सहाशी सांगड घातल्यामुळे शिक्षकांना चांगली वेतनश्रेणी आपण

देऊ शकू. त्यामुळे शिक्षकांची व अखेर शिक्षणाची गुणवत्ता व दर्जा त्यामुळे वाढणार आहे. दुसरी गोष्टही साधणार आहे की, शिक्षकेतर खर्चाबाबत व समस्यांबाबत स्थानिक संस्थांमध्ये आस्था निर्माण केल्यामुळे जास्तीत जास्त स्थानिक पाटिंबा मिळवण्याचे काम सोपे होणार आहे. या सूचनांत समानतेचे तत्त्व मान्य करून आपल्याला आणखी थोडा बदल करता येईल. त्यामुळे, देशातील एकूण सर्व राज्यांसाठी शिक्षणाकरिता केन्द्राने ५० टक्के अनुदान द्यावयाचे असले तरी जी राज्ये संपन्न आहेत, त्यांना ५० टक्क्यांपेक्षा कमी प्रमाणात व जी गरीब आहेत, त्यांना अधिक प्रमाणात साहाय्य देण्याचे धोरण स्वीकारले जावे. राज्य सरकारांनी स्थानिक संस्थांना अनुदान देतानाही हेच समानीकरणे तत्त्व स्वीकारणे शक्य होईल.*

[६]

आतापर्यंत पुढे मांडलेल्या माझ्या सूचना जर मान्य झाल्या, तर त्यामुळे आणखी तीन लाभ आपल्या पदरात पडणार आहेत. त्यामुळे विकेंद्रित प्रशासनाची एक चांगली यंत्रणा आपण उभी करू शकू हा पहिला लाभ; प्राथमिक शिक्षणासाठी लागणारे आर्थिक बळ आपण पैदा करू शकू. स. १९८१ पर्यंत दरडोई शिक्षणावर रु. १५ आपण खर्च करू शकू हा दुसरा लाभ; आणि अनुदानाची एक सुयोग्य पद्धती निर्माण करून तिच्या द्वारा प्रशासनाच्या प्रत्येक पातळीवरील यंत्रणेला आपला कारभार कार्यक्षमतेने पार पाडण्यासाठी आवश्यक तो निधी आपण उपलब्ध करून देऊ शकू, हा तिसरा लाभ. पण प्राथमिक शिक्षणाच्या रथाला चार चाके आहेत. तीन नव्हेत. चौथे चाक आहे मानवी घटकाची प्रेरकशक्ती आणि ते अतिशय महत्त्वाचे आहे. उत्कृष्ट शिक्षणासाठी मोठ्या गुंतवणुकीची व समृद्ध भौतिक सामग्रीची गरज आहे यात शंकाच नाही. पण त्याहून अधिक मानवी प्रयत्नांची गरज आहे. शिक्षणखात्याचे अधिकारी, शिक्षक, विद्यार्थी व पालक या सर्वांच्या एकत्रित प्रयत्नातूनच दर्जेदार शिक्षण निर्माण होणार आहे. आज या घटकात अशी प्रवृत्ती दिसते की, काम शक्य तेवढे कमी करावयाचे- त्याचा दर्जाही पहावयाचा नाही, पण अधिक आर्थिक गुंतवणुकीची व भौतिक साधन-सोयींची-चांगल्या शिक्षणासाठी त्यांची अपरिहार्य गरज आहे या नावाखाली-सतत मागणी करावयाची. या प्रवृत्तीतील हेत्वाभास स्पष्ट आहेत. तेव्हा चौथ्या योजनेत प्राथमिक शिक्षणापासून विद्यापीठीय पातळीपर्यंत सर्वच स्तरांवर शैक्षणिक सुधारणेचा राष्ट्रीय कार्यक्रम आखला जावा, आणि त्यासाठी संबंधित सर्व मानवी घटक जीव तोडून व योजनापूर्वक प्रयत्नांची पराकाष्ठा करतील अशा प्रकारची प्रेरणा त्यांच्यात निर्माण केली जावी आणि ही चळवळ पुढल्या दोन पंचवार्षिक योजनांतही चालू राहावी. या महत्त्वपूर्ण कार्यक्रमा-मागे जी मूलभूत विचारसरणी आहे, ती पुढीलप्रमाणे सांगता येईल.

* या विषयाची स्वतंत्रपणे चर्चा करणारा एक स्वयंपूर्ण निबंध डॉ. ई. एस्. लावेर यांच्या साहाय्याने मी तयार केला असून, परिशिष्ट ३ मध्ये तो दिलेला आहे.

(१) ज्ञानदानाच्या कार्याशी निगडित असलेले घटक म्हणजे पालक वा शालेय समाज, शिक्षक, प्रशासन व पर्यवेक्षण करणारे अधिकारी आणि विद्यार्थी. या चौघांची प्रबल इच्छा व दृढ प्रयत्न ह्यांतूनच शिक्षणाच्या गुणवत्तेचे संवर्धन होणार आहे. या मानवी घटकांनी चतुराईने योजना आखून ती निष्ठेने पार पाडली, आणि ते कार्य दीर्घकाल चालू राहिले, तर शैक्षणिक गुणवत्तेची जी पातळी उंचावेल, ती केवळ अमाप पैसा शिक्षणात ओतल्याने गाठली जाणार नाही. म्हणून, शिक्षणाचा दर्जा सुधारण्यासाठी आपल्या प्रयत्नांची पराकाष्ठा करण्याला त्यांना प्रोत्साहित व प्रवृत्त करणे व निर्माण झालेला उत्साह प्रदीर्घ काळ - पुढल्या तीन योजना पुऱ्या होईपर्यंत टिकवून धरणे हेच या चळवळीचे मुख्य सूत्र असावे.

(२) आजच्या शिक्षणसंस्थांना जी साधनसंपत्ती अनुकूल आहे,— मग ती किती का मर्यादित असेना— तिच्या जोरावरही योजनापूर्वक व चिकाटीने काम करावयाचे त्यांनी ठरविले, तर शिक्षणाचा कस वाढविण्याच्या बाबतीत त्यांना खूप करता येण्यासारखे आहे. याचा अर्थ असा नव्हे की, या संस्थांना उपलब्ध असलेल्या भौतिक साधनसंपत्तीच्या सुधारणेसाठी प्रयत्नच करावयाचा नाही. वस्तुतः राज्य सरकार व स्थानिक समाज यांच्या संयुक्त प्रयत्नाने शिक्षणसंस्थांना चांगल्या दर्जाची भौतिक साधनसामग्री मिळवून देणे हे या चळवळीचे एक मुख्य उद्दिष्ट असावे. पण मला मुख्य भर द्यावयाचा आहे तो या मुद्द्यावर की, या भौतिक साधनसामग्रीत काही न्यून राहिले तरीही योजनाबद्धता व दृढ प्रयत्न यांच्या योगाने शैक्षणिक कार्यक्रम सुधारण्याची शक्यता आहे.

(३) सुधारणेच्या कार्यक्रमात उत्कृष्ट यश येण्यासाठी प्रत्येक संस्था हे एक स्वतंत्र एकेक (युनिट) मानून तिच्या विकासासाठी दीर्घ मुदतीचा कार्यक्रम पालक, शिक्षक व शिक्षणखाते यांच्या सहविचाराने आखला पाहिजे. शाळेत दाखल झालेल्या प्रत्येक मुलाला उत्कृष्ट शिक्षण देणे हे त्या कार्यक्रमाचे मुख्य उद्दिष्ट असेल.

(४) सुधारणेच्या कार्यक्रमाचे यश पुढील दोन गोष्टींवर अवलंबून आहे : (अ) चातुर्यपूर्ण नियोजन व (ब) दिवसानुदिवस नि वर्षानुवर्षे सातत्याने घेण्यात येणारे व सर्व कामात चैतन्य ओतणारे प्रयत्न.

(५) भारतात भौतिक साधनसामग्रीपेक्षा मानवी बळ विपुल आहे. अशा परिस्थितीत ज्या कार्यक्रमात भौतिक साधनांच्या वापराला गौणत्व आहे आणि प्रयत्न, चिकाटी व योजनाबद्धता यांच्याद्वारा मानवी कर्तृत्वावर भर आहे, असेच कार्यक्रम यशस्वी होण्याची शक्यता आहे. आतापर्यंत शिक्षणाचा दर्जा वाढविण्यासाठी जे प्रयत्न झाले, त्यात मानवी सामर्थ्याचा उपयोग करून घेण्याऐवजी भौतिक सुलसोयी पुरविण्यावरच अधिक भर देण्यात आला. मी सुचवलेल्या कार्यक्रमात हा क्रम बदलला असून शिक्षक, पालक, पर्यवेक्षक व विद्यार्थी या चारी घटकांच्या एकत्रित प्रयत्नातून शिक्षणाचा कस कसा सुधारेल, यावर कटाक्ष ठेवला आहे.

जर येत्या पंधरा वर्षांत अशी चळवळ उभारता आली आणि त्याचबरोबर आर्थिक भांडवलाची अधिक गुंतवणूक करता आली, तर आपले अंतिम उद्दिष्ट त्वरित साध्य होईल.

भारताचे थोर महर्षी दादाभाई नौरोजी यांनी १६ सप्टेंबर १८८२ या दिवशी भारतीय शिक्षण आयोगाला एक निवेदन सादर केले होते; त्यात भारतात सार्वत्रिक व सक्तीचे प्राथमिक शिक्षण सुरू करण्यात यावे, म्हणून आग्रह धरला होता. त्या महत्त्वाचे हे स्वप्न अजूनही अपुरेच राहिले आहे. जर योग्य योजना आखली व मनःपूर्वक प्रयत्न केले तर स. १८८१ पर्यंत म्हणजे सहाव्या योजनेच्या अखेर ते स्वप्न कसे साकार होऊ शकेल हे दाखविण्याचा मी प्रयत्न केला आहे. तेव्हा ज्या वेळी त्या निवेदनाचा शतसांवत्सरिक उत्सव आपण साजरा करू, त्या वेळी भारतातील ६-१४ या वयोगटातील प्रत्येक मुलामुलीला प्राथमिक शिक्षण सक्तीने व मोफत देण्याची योजना साकार झालेली असेल, अशी व्यक्त करून मी ही व्याख्यानमाला संपवितो.

परिशिष्ट पहिले

ग्रामपंचायती आणि प्राथमिक शिक्षण

प्राथमिक शिक्षण आणि स्थानिक समाज यांना शक्य तितके एकमेकांच्या जवळ आणावे, आणि त्यासाठी पालक-शिक्षक संघ अथवा स्थानिक समाजाने निवडून दिलेल्या प्रतिनिधींच्या बनलेल्या ग्रामपंचायतीसारख्या संस्था यांचा उपयोग करून घ्यावा हे तत्त्व सर्वसामान्यपणे मान्य झालेले आहे. या तत्वाला पुष्टी देण्यासाठी म्हणून पुढील मुद्दे मांडता येतील.

- (अ) प्राथमिक शाळा हे स्थानिक समाजाचे केन्द्र असावे. खरे म्हणजे तिचे 'समाजवर्ती शाळे'त रूपान्तर करावे, असा विचारप्रवाह आज जगभर सर्वत्र आढळतो. या तऱ्हेची चळवळ फिलिपाईन व चीन या देशात खूपच प्रगत झाली आहे. अशा तऱ्हेचे स्थानिक समाजजीवनाशी शिक्षणाचे संयोजन साधणे हे मूलोद्योगी शिक्षणातील एक महत्त्वाचे अंग आहे. तेव्हा प्राथमिक शिक्षण आणि स्थानिक समाज यांत निकट संबंध प्रस्थापित करणे ही महत्त्वाची गोष्ट आहे. ते काम ग्रामपंचायतीवर निवडून दिलेल्या समाजाच्या प्रतिनिधींमार्फत साधणे हे श्रेयस्कर ठरेल.
- (ब) ग्रामीण समाज आणि ग्रामीण शाळा यांच्यात निकट साहचर्य निर्माण झाले, तर अनेक फायदे होतील. प्रौढांच्या समाजशिक्षणाचा तो एक महत्त्वाचा प्रकल्प ठरेल : शाळेच्या कामकाजात सुधारणा करण्यालाही

त्याचा उपयोग होईल. शाळेसाठी लागणारे द्रव्यवस्तू उभे करायला त्याचे साह्य होईल आणि शाळेतील विद्यार्थ्यांना-गत समाजाच्या उद्याच्या पिढीला, सामाजिक कार्यांचे शिक्षण घ्यायला त्यातून अनेक संधी मिळतील.

- (क) आपल्या गावाच्या शाळेत रस घ्यावयाला स्थानिक समाजाला प्रवृत्त केल्याशिवाय आणि सक्तीच्या उपस्थितीची अमलबजावणी करण्याची जबाबदारी कायद्यानेच ग्रामीण समाजावर टाकल्याशिवाय ग्रामीण विभागात सक्तीच्या शिक्षणाची योजना कधीच यशस्वी होणार नाही.
- (ड) भारताच्या अनेक भागांत, विशेषतः मद्रास राज्यात शाळा आणि जनता यांच्यात जवळचे संबंध प्रस्थापित करण्याचे प्रयत्न करण्यात येत आहेत. ज्या ज्या ठिकाणी हा प्रयोग करण्यात येत आहे, तेथील सर्वसाधारण अनुभव असा आहे की, शाळेच्या इमारतीचा प्रश्न सोडविण्याच्या आणि गरीब मुलांना दुपारचे जेवण मोफत पुरविण्याच्या कामीही स्थानिक समाज पुढाकार घेतात. या तऱ्हेच्या प्रयोगाची, विशेषतः शाळकरी मुलांना जेवण देण्याच्या बाबतीत राजस्थानात निकडीची गरज आहे.

२. ग्रामपंचायतीकडून अपेक्षित कामे

स्थानिक शाळांच्या कामकाजाशी ग्रामपंचायतींना निगडित करून घ्यावयाचे असे समजा आपण ठरविले, तर त्या बाबतीत ग्रामपंचायतीचे क्षेत्र आणि कर्तव्ये यांचा आराखडा तयार केला पाहिजे. ग्रामपंचायतीकडे कोणकोणती कामे सोपविता येतील, याची एक कामचलाऊ यादी पुढे दिली आहे.

- (अ) आपापल्या विभागातील प्राथमिक शिक्षणाच्या विकासाच्या योजना तयार करण्याच्या व त्याची कार्यवाही करण्याच्या कामी पंचायत समितीला मदत करणे.
- (ब) स्थानिक शाळेला जागा आणि साधनसामग्री मिळवून देणे.
- (क) गावच्या शाळेत येणाऱ्या मुलांसाठी सुखसोयी निर्माण करणे.
- (ड) शाळेच्या इमारतीची किरकोळ दुरुस्ती करणे व पंचायत समितीने सांगितल्यास विशेष स्वरूपाच्या दुरुस्त्या करणे आणि नवीन इमारती बांधणे.
- (इ) पंचायत समिती ठरविले वा ज्या विशेष सूचना करील, त्यानुसार गावच्या शाळेची देखरेख करणे.
- (फ) सक्तीच्या उपस्थितीबाबत राज्य सरकारने केलेले नियम आणि राज्यसरकार व पंचायत समिती यांनी दिलेले आदेश यांचे पालन करून सक्तीच्या उपस्थितीबाबत जबाबदारी घेणे.

- (ग) आपली आर्थिक परिस्थिती असेल त्याप्रमाणे गरीब मुलांना पाठ्या, पुस्तके, कपडे आणि शैक्षणिक साहित्य पुरविणे.
- (ह) शाळेच्या निधीच्या योग्य विनिमयाची जबाबदारी पत्करणे.
- (य) शाळेला बगीचा व क्रीडांगण यांची तरतूद करून देणे आणि विद्यार्थी व शिक्षक यांच्या साहाय्याने त्यांची योग्य निगा राखणे.
- (ज) पिण्याच्या पाण्याचा पुरवठा करणे व इतर सोयी उपलब्ध करून देणे.
- (क) शक्य असेल तर गरीब व अपुरी शारीरिक वाढ झालेल्या मुलांना दुपारचे जेवण मिळवून देण्याची व्यवस्था करणे.
- (ल) शालेय गणवेश पुरविणे.
- (म) शालेय उत्सव-समारंभ साजरे करणे, सहली वा अन्य सामाजिक-सांस्कृतिक कार्यक्रमांचे आयोजन करणे, राज्य सरकारकडून वा पंचायत समितीकडून वेळोवेळी याबाबत ज्या सूचना मिळतील, त्यांनुसार हे कार्यक्रम पार पाडणे.
- (न) आणि पंचायत समिती वेळोवेळी जे अधिकार देईल वा कामे सोपवील, त्यांची कार्यवाही करणे.
- (३) बरील यादीत नमूद केलेल्या काही कामांसंबंधी थोडा खुलासा पुढे दिला आहे.
- (अ) काम (अ) हे औपचारिक स्वरूपाचे आहे. प्राथमिक शिक्षणाच्या कारभारास पंचायत समिती हीच कायदेशीर रीत्या जबाबदार असणार; त्याचाच हा निष्कर्ष आहे. त्यासंबंधी अधिक खुलाशाची गरज नाही.

(ब) शाळेसाठी जागा व साधनसामग्री यांची तरतूद

शाळेसाठी भाड्याने जागा मिळवण्याच्या बाबतीत ग्रामपंचायतीचे साहाय्य अत्यावश्यकच आहे. म्हणून त्या बाबतीत ग्रामपंचायतीने पुढाकार घेणे हे हितावह ठरेल. अखेरचा निर्णय पंचायत समितीवर सोपवावा. ग्रामपंचायतीने आपल्या शिफारशी तिला सादर कराव्यात.

साधनसामग्रीच्या बाबतीत आमची अशी सूचना आहे की, ही जबाबदारी ग्रामपंचायती व पंचायत समिती यांनी संयुक्त रीत्या पत्करावी. त्या बाबतीतील अधिक पुढाकार व जबाबदारी ग्रामीण पातळीवर सोपविण्यात यावी. सध्याच्या पद्धतीत ही जबाबदारी शिक्षणखात्याची आहे व तीत अनेक अडचणी असल्याचे अनुभवास आले आहे. त्यांतील काहींचा उल्लेख पुढे येईलच.

- (i) शाळांना आवश्यक असलेल्या साहित्याबद्दल त्या त्या शाळांकडून माहिती जिल्हा शिक्षणाधिकारी मागवितात, पण पुरेसा पैसा नसल्याने शाळांच्या

सर्व मागण्या बहुधा कधीच मान्य होत नाहीत. मग शिक्षणाधिकारी प्रत्येक शाळेने पाठविलेल्या यादीतून काही वस्तू निवडतात. अशा वेळी शाळांना ज्या गोष्टींची निकडीने गरज आहे त्यांची निवड होतेच असे नाही. शाळांना ज्यांची ताबडतोब गरज नसते, त्याच बहुधा त्यांना मिळतात. शाळेला आवश्यक असलेल्या वस्तू शाळेनेच खरेदी करावयाच्या असे ठरविले, तर ही आपत्ती टळणार आहे.

- (ii) सध्याच्या पद्धतीत सामानसुमान खरेदी होऊन शाळांना मिळावयास खूप विलंब लागतो. प्रत्येक शाळेकडून मागणीपत्र यावयाचे, नंतर त्यांची अखेरची संकलित यादी तयार व्हावयाची, मग टेंडर मागवावयाचे व ते मंजूर करावयाचे, नंतर सामग्री तयार व्हावयाची वा खरेदी व्हावयाची, आणि मग त्या त्या शाळेला वाटप व्हावयाचे— ह्या सर्व गोष्टींना ६ ते १० महिने सहज लागतात. साधनसामग्री खरेदी करण्याचा अधिकार त्या त्या शाळेला दिला, तर हा विलंब सहज टळू शकेल.
- (iii) शिक्षणखात्याने पुरवलेली साधनसामग्री निष्काळजीपणे व आडदांडपणे वापरण्याकडे शाळांची प्रायः प्रवृत्ती दिसते, पण साधनसामग्रीच्या खर्चाचा भार जर स्थानिक जनतेवर टाकला, तर या उघळमाघळ करण्याच्या प्रवृत्तीला खूपच आळा बसेल.
- (iv) सध्याच्या पद्धतीत साधनसामग्री पुरविण्याच्या बाबतीत स्थानिक जनतेत काहीच पुढाकार दिसून येत नाही. चांगल्या प्रशासनव्यवस्थेत स्थानिक जनतेत आपापल्या शाळांना साधनसामग्री पुरविण्याच्या बाबतीत निकोप स्पर्धा निर्माण करता येईल. आपली शाळा कशी समृद्ध आहे, हे सांगताना जनतेला अभिमान वाटे. पण हे घडावयाचे असेल, तर साधनसामग्री पुरविण्याची जबाबदारी ग्रामपंचायतीकडे सोपविली पाहिजे. त्यासाठी त्यांना योग्य ते अनुदान देण्याची पद्धती निर्माण केली पाहिजे.
- (v) संकल्पित कायद्यात नमूद केल्याप्रमाणे ग्रामीण शाळांना लागणारी साधन-सामग्री पुरविण्याची जबाबदारी जरी पंचायत समितीकडे सोपविण्यात आली, तरी वर उल्लेखिलेले दोष कायम राहणारच आहेत. त्यांचे प्रमाण कदाचित्त कमी होईल; पण म्हणून त्यांचे सर्वस्वी निरसन होणार नाही. त्यासाठी ग्रामपंचायतींनाच या कामात सहभागी करून घेतले पाहिजे.

हा सर्व युक्तिवाद बिनतोड आहे यात शंकाच नाही. पण उलट बाजूने मुख्यतः असे प्रतिपादन करण्यात येते की, शाळांना लागणारी सर्व साधनसामग्री स्थानिक बाजारपेठेत ग्रामपंचायतींना विकत मिळेलच असे नाही. शिवाय पंचायत समित्यांनी ठोक स्वरूपात माल

खरेदी केला, तर अधिक काटकसर होण्याचीही शक्यता आहे. तिसरा मुद्दा असा की, पंचायत समित्यांवर शाळांना साधनसामग्री पुरविण्याची जबाबदारी संपूर्णपणे सोपविली तर निर्धन वा मागास भागातील खेड्याच्या शाळांची आवाळ होण्याची भीती बरीच आहे. तेव्हा सर्व प्रश्नांचा बारकाईने काळजीपूर्वक विचार केला तर निष्कर्ष हा निघतो की, साधनसामग्री पुरविण्याची जबाबदारी ग्रामपंचायती व पंचायत समिती यांच्यात पुढीलप्रमाणे विभागून द्यावी.

- (i) प्रत्येक शाळेला आवश्यक असलेल्या किमान सामग्रीची यादी पंचायत समितीने निश्चित करावी आणि स्थानिक जनतेच्या देणग्यांची वा ग्रामपंचायतीच्या पुढाकाराची वाट न पाहता तेवढी किमान सामग्री प्रत्येक शाळेला पंचायत समितीने पुरवावी.
- (ii) त्यापेक्षा अधिक लागणाऱ्या सामग्रीसाठी व्यवस्था करण्याची जबाबदारी, ग्रामपंचायतीवर टाकावी. त्यांनी ध्यावयाच्या सामग्रीचा पूर्वापरक्रम ठरवावा; अंदाजपत्रक करावे आणि मंजुरीसाठी ते पंचायत समितीकडे पाठवावे.
- (iii) अंदाजपत्रकाला मंजुरी देताना कोणत्या वस्तू ग्रामपंचायतीने स्वतंत्रपणे खरेदी कराव्यात आणि कोणत्या वस्तू घाऊक खरेदीमुळे स्वस्त मिळण्याची शक्यता असल्याने पंचायत समितीमार्फत खरेदी कराव्यात, ह्याचा पंचायत समितीने निर्देश करावा.
- (iv) नंतर पंचायत समित्यांनी ग्रामीण शाळांना लागणाऱ्या व ठोक प्रमाणात खरेदी करावयाच्या सर्व वस्तूंची संकलित यादी तयार करावी. त्यानंतर टेंडर मगावून खरेदी करून शाळांना त्या वस्तू पुरविण्यात याव्यात.
- (v) स्थानिक पैसा ज्या प्रमाणात गोळा होईल, त्या प्रमाणात अनुदान देऊन ग्रामपंचायतींना पुढाकार घेण्याबाबत पंचायत समितीने उत्तेजन द्यावे.
- (क) विद्यार्थी कल्याण योजना—मागे 'अपेक्षित काम' या यादीतील 'क' कलमात सांगितलेली सर्व कामे या पातळीवर सर्वत्र मान्य करण्यात यावीत.
- (ड) शाळांसाठी इमारती : शाळांच्या इमारतींची डागडुजी करणे एवढीच सामान्यतः ग्रामपंचायतींची जबाबदारी असेल. पण जर समित्या कार्यक्षम असतील, तर पंचायत समितीने त्यांना काही विशिष्ट स्वरूपाच्या दुरुस्त्या करण्याला व नव्या इमारती बांधायला सांगावयास हरकत नाही. मात्र अशा वेळी आवश्यक तो निधी पंचायत समितीने द्यावा.
- (ई) सुंबई प्राथमिक शिक्षणाच्या (स. १९४९) नियमांनुसार ग्रामशाळा समितीला जे पर्यवेक्षणाचे अधिकार द्यावयाचे ते तपशिलवार सांगितले आहेत. ग्रामशाळा समितीकडून अशी अपेक्षा आहे की —

- (१) महिन्यातून निदान एकदा तरी तिच्या देखरेखीखाली असलेल्या शाळांना भेट द्यावी.
- (२) शाळेच्या उपस्थितिपत्रकावर नोंदविल्याप्रमाणे मुले शाळेत उपस्थित आहेत की नाहीत, हे तपासून पहावे; त्यात काही विसंगती आढळल्यास प्रशासक अधिकाऱ्यांकडे (ए. ओ.) अहवाल पाठवावा.
- (३) शाळा उघडण्याच्या व बंद करण्याच्या कामी अथवा शिक्षकांच्या उपस्थितीबाबत काही अनियमितपणा आढळल्यास त्याबद्दल योग्य त्या अधिकाऱ्यांकडे अहवाल पाठवावा.
- (४) शाळेच्या परिसराची योग्य डागडुजी केली आहे की नाही व आरोग्यदृष्ट्या तो व्यवस्थित राखला जात आहे की नाही, हे पहावे.
- (५) मुख्याध्यापकांच्या ताब्यात असलेल्या अनुदानाच्या खर्चावर देखरेख करावी.
- (६) मुख्याध्यापकाला आकस्मिक कारणाने रजेची गरज लागल्यास ती मंजूर करावी.
- (७) मुख्याध्यापक वा साहाय्यक शिक्षक विनापरवानगी अनुपस्थित राहिल्यास त्याबद्दल रिपोर्ट करावा.
- (८) एक शिक्षकी शाळेतील शिक्षक काही कारणाने वा आकस्मिकपणे अनुपस्थित असल्यास शाळा सांभाळावी.
- (९) शिक्षणखात्यातील वा अन्य खात्यातील कोणी अधिकारी शाळेस भेट देण्यास आले असता त्या वेळी उपस्थित राहावे.
- (१०) शाळेच्या कामाचा ताबा दुसऱ्या मुख्याध्यापकांना दिला जात असताना उपस्थित राहावे.

राजस्थानमध्ये स्थानिक शाळांवर देखरेख करण्याचे अधिकार ग्रामपंचायतींना द्यावयाचे आहेत; ते निश्चित करण्यास वरील नियमांचा उपयोग होऊ शकेल. या संदर्भात एक महत्वाचा बदल सुचवावासा वाटतो. खेड्याखेड्यांतील परिस्थितीत पुष्कळच तफावत आढळते. काही खेड्यांत आता माध्यमिक विद्यालयेही निघाली आहेत आणि त्यामुळे ग्रामपंचायतीत काही पदवीधर सभासदही असण्याची शक्यता आहे. तेव्हा सर्वत्र ग्रामपंचायतींना द्यावयाच्या पर्ववेक्षणान्या अधिकारांची एकच एक प्रमाणभूत अशी यादी तयार करणे कठिण आहे. त्यातल्या त्यात जे अगदी किरकोळ स्वरूपाचे अधिकार असतील, ते सर्व ग्रामपंचायतींना अवश्यमेव दिले जातील. इतर अधिकार वाटून देण्याबद्दल पंचायत समितीने सारासारविचार करून निर्णय घ्यावा. तिने खास ठराव करून त्या त्या विशिष्ट ग्रामपंचायतींना विशिष्ट अधिकार द्यावेत.

ज्या ग्रामपंचायती विशेष कार्यक्षम असतील, त्यांना अधिक अधिकार द्यावेत, आणि अधिकाराचा दुरुपयोग होत आहे असे दिसल्यास ते काढूनही घेतले जावेत.

यामुळे ग्रामपंचायतींमध्ये निकोप स्पर्धेचे वातावरण निर्माण होण्यास मदत होईल.

(फ) सक्तीच्या उपस्थितीची अंमलबजावणी

सक्तीच्या शिक्षणाची अंमलबजावणी करण्याची जबाबदारी सर्वस्वी ग्रामपंचायतींनी पत्करली पाहिजे. सक्तीच्या उपस्थितीच्या अंमलबजावणीतील पुढील कामांची जबाबदारी त्यांच्यावर टाकण्यात यावी. (१) शाळेत दाखल करण्यास योग्य झालेल्या मुलांच्या संख्येबद्दल माहिती गोळा करणे, (२) अनुपस्थित राहणाऱ्या मुलांच्या याद्या प्रसिद्ध करणे, (३) अनुपस्थित राहणाऱ्या मुलांच्या पालकांना नोटिसा देणे, (४) दोषी पालकांना आपल्यासमोर बोलावणे, (५) कायदे, नियम व पोटनियम यांतील तरतुदीनुसार उपस्थितीबाबतच्या सक्तीतून सूट देणे, (६) सक्तीच्या उपस्थितीबाबत हुकूम काढणे, (७) हुकूम मोडणाऱ्या पालकांवर खटला भरणे.

शाळेच्या शिक्षकवर्गाचे या जबाबदाऱ्या पार पाडण्याच्या कामी पंचायत समितीला आवश्यक ते सर्व सहकार्य द्यावे आणि या बाबतीतल्या ग्रामपंचायतीच्या सहकार्यावर देखरेख करणे व काही प्रकरणात अपिले ऐकून खटले निकालात काढणे ही पंचायत-समितीची खास जबाबदारी मानली जावी, एवढे येथे सांगितले म्हणजे पुरे होईल.

(ग) गरीब विद्यार्थ्यांना शैक्षणिक साहित्याचे मोफत वाटप

ग्रामपंचायतीवर सोपविता येण्यासारखे दुसरे एक काम म्हणजे गरीब मुलांना पुस्तके, पाठ्या, अन्य शैक्षणिक साहित्य व कपडे मोफत पुरविण्याची जबाबदारी त्यांच्यावर टाकणे. या कामासाठी आपल्या निधीतून काही रकम त्यांनी बाजूला काढून ठेवली पाहिजे आणि या कामासाठी पंचायत समितीने काही अनुदान देऊन साहाय्य करावे. सध्या गरीब मुलांना ही सामग्री पुरविण्याची जबाबदारी राज्य शिक्षणखात्याकडे आहे. त्यामुळे घडते ते असे : जिल्हा शिक्षणाधिकारी प्रत्येक शाळेकडून सूचना मागवितात. त्यांच्या कार्यालयात त्यांची छाननी होते व त्या एकत्र केल्या जातात. नंतर आवश्यक त्या वस्तू खरेदी केल्या जातात व शाळांना पुरविण्यात येतात. आणि ही पुस्तके मुलांना मिळेपर्यंत ऑक्टोबर वा नोव्हेंबर महिना उजाडलेला असतो. हा विलंब टाळायचा असेल व शाळा सुरू होताच मुलांच्या हातांत पाठ्या-पुस्तके पडायची असतील, तर हे अधिकार ग्रामपंचायतीकडे सोपविणेच इष्ट होईल.

(ह) शालेय निधी

याबाबतची चर्चा विस्ताराने पुढे करू.

(य) वरील २ (१) व (ज) मध्ये नमूद केलेल्या कार्यावर भाष्य करण्याची गरज नाही पण (के) मध्ये नमूद केलेले कार्य विशेष महत्वाचे आहे.

या बाबतीत मद्रास राज्यात सुरू झालेल्या उपक्रमाकडे राज्यसरकारचे लक्ष वेधू इच्छितो. तेथे शिक्षणखात्याने 'अन्नदाना'ची चळवळ सुरू केली आहे. जवळ जवळ तीन लाख मुलांना दहा हजार शिक्षणसंस्था स्वयंतताने व इच्छेने मधल्या वेळचे जेवण शालेत देत आहेत.

- (ज) यातील कार्य ' क '—प्रमाणेच असल्याने स्पष्टीकरणाची गरज नाही.
- (क) (म) व (न) यांत नमूद केलेली कामेही महत्वाची आहेत. स्थानिक समाज व शाळा यांना एकमेकांजवळ आणण्याला 'म' मधील कार्यक्रमांमुळे चांगली संधी मिळेल. स्थानिक समाजाचा जेवढा उपयोग करून घेता येईल, तेवढा करून घेतला पाहिजे. कार्यक्षम व होतकरू ग्रामपंचायतींना पंचायतसमित्यांनी अधिक अधिकार सुपूर्द करण्याची तरतूद ' न ' मध्ये केली आहे.

४. ग्रामीण शाळांसाठी शालेय समित्यांची घटना

आतापर्यंत ग्रामीण पातळीवर सोपवावयाच्या कामांची चर्चा केली. ही कार्ये पार पाडण्यासाठी ग्रामीण पातळीवर उभारावयाची यंत्रणा व तिची घटना या महत्वाच्या प्रश्नाकडे आता वळू.

तांत्रिक दृष्ट्या तरी ही सर्व कार्ये ग्रामपंचायतीच्याच अखत्यारातील आहेत, ही गोष्ट खरी आहे. परंतु ही समिती फार मोठी असल्याने तिच्यावर हा भार टाकणे योग्य होणार नाही. तेव्हा या कामांसाठी एक वेगळीच लहानशी समिती नेमणे व्यवहाराच्या दृष्टीने योग्य ठरेल. तिला ग्रामशिक्षण मंडळ असे नाव देता येईल. त्याची रचना पुढीलप्रमाणे असावी.

(१) ग्रामशिक्षण मंडळात ४ ते ८ सदस्य असावेत. ज्यांचे वय २१ वर्षे पूर्ण झाले आहे व जे त्याच गावाचे कायम रहिवासी आहेत, अशांतून हे सभासद निवडले जावेत.

(२) हे मंडळ संपूर्णतया ग्रामपंचायतीने निवडलेले असावे. दिलेले अनुदान, व वेळोवेळी ज्या काही अन्य बाबी ठरविण्यात येतील त्यांद्वारा उत्पन्नाच्या या बाबी-संबंधी थोडे स्पष्टीकरण पुढे देत आहोत.

(३) निम्मे सभासद पंचायतीचे सदस्य असावेत. निम्मे शिक्षणाविषयी आस्था बाळगणारे असावेत.

ग्रामपंचायतीकडील रक्कम

सध्या ग्रामपंचायतीने लोकल बोर्डांना काही आर्थिक साहाय्य केले पाहिजे अशी अपेक्षा नाही. हे तत्त्वतः चूक आहे. तसे पाहिले तर स्थानिक समाजाची शासनव्यवस्था पहा-

णाऱ्या संस्था या दृष्टीने ग्रामपंचायत व नगरपालिका यांच्यात काहीच फरक नाही. म्हणून दोहोंचाही स्थानिक शिक्षणाशी घनिष्ठ संबंध असावा आणि त्यासाठी खर्च करण्याची जबाबदारी दोघांवरच सारखीच असावी. ग्रामपंचायतीचे उत्पन्न अत्यल्प असते, ही गोष्ट खरी आहे. या अडचणीतून मार्ग काढण्याचे उपाय म्हणजे ग्रामपंचायतीने शिक्षणासाठी द्यावयाचा हिस्सा नगरपालिकेच्या हिश्याएवढाच असावा असे ठरविणे, किंवा ग्रामशाळा मंडळाच्या जबाबदाऱ्या कमी करणे किंवा त्यांना अधिक अनुदान देणे किंवा, यांपैकी कोणत्याही मार्गाचा संयुक्त अवलंब करणे. तेव्हा आमची अशी सूचना आहे की, आपापल्या कार्यक्षेत्रांतील शाळांचा भार उचलण्यासाठी ग्रामपंचायतीने किमान इतकी रक्कम दिली पाहिजे असे कायद्यानेच ठरवून द्यावे. भारतातील बहुतेक सर्व भागांत नगरपालिकांवाबत अशी तरतूद आहे. हा दर त्यांच्या उत्पन्नानुसार ठरवता येईल. सरकारी अनुदान वगळता ज्यांचे उत्पन्न रु. ५०००/- च्या कमी आहे त्यांनी २ टक्के, ज्यांचे रु. ५०००/- च्या वर पण रु. १००००/-च्या आत आहे, त्यांनी ३ टक्के शिक्षणासाठी हिस्सा द्यावा.

स्थानिक समाजाकडून स्वेच्छेने मिळालेले साहाय्य

स्थानिक समाजाकडून स्वेच्छेने दिलेल्या देणग्या गोळा करण्यासाठी ग्रामशाळा मंडळाला उत्तेजन दिले पाहिजे. फ्रान्समध्ये अशा तऱ्हेची पद्धती स. १८४९ पासून आहे आणि आता तो एक महत्वाचा राष्ट्रीय कार्यक्रमच होऊन बसला आहे. प्रत्येक शाळा एक ' शाळा-तिजोरी ' म्हणून सांभाळते. स्थानिक समाजाने द्रव्याच्या वा वस्तूच्या रूपात दिलेल्या देणग्यांतून हा निधी उभारला जातो. लोकांना देणग्या देण्यासाठी प्रोत्साहन मिळावे यासाठी, स्थानिक जनतेने गोळा केलेल्या निधीच्या विशिष्ट प्रमाणात ठराविक अनुदान देते. सरकारी अनुदानासह गोळा झालेला हा सर्व निधी स्थानिक शाळा-समितीच्या स्वाधीन करण्यात येतो. हा निधी सामान्यतः शाळेला लागणारी सामग्री घेण्यासाठी, शाळेच्या बगीच्यासाठी, मुलांना सहलीला नेण्यासाठी, अभ्यासेतर कार्यक्रमासाठी गरीब विद्यार्थ्यांना मोफत जेवण व कपडे देण्यासाठी इ. वापरण्यात येतो. अशा तऱ्हेची योजना आपल्या ग्रामीण भागातही सुरू करण्याची आवश्यकता आहे. म्हणून आमची अशी सूचना आहे की, (१) ' शाळा-तिजोरी ' ची योजना ताबडतोब सुरू करण्यात यावी. (२) प्रत्येक ग्रामशाळा मंडळाला स्थानिक शाळांसाठी पैसा उभा करण्याचा अधिकार देण्यात यावा. (३) स्थानिक समाजातून गोळा होणाऱ्या निधीच्या विशिष्ट प्रमाणात पंचायत समितीने अनुदान द्यावे. (४) अशा तऱ्हेने गोळा होणारा सर्व निधी स्थानिक शाळेच्या विशिष्ट कार्यक्रमासाठीच राखून ठेवण्यात यावा.

शेती व उद्योग यांचे उत्पन्न

शाळेच्या शेतीच्या तुकड्यातून जे उत्पन्न येईल वा शाळेच्या हस्तोद्योग विभागातून जे मिळेल, तेही शाळानिधीत जमा व्हावे व शाळेच्या गरजांसाठी खर्चिले जावे, अशीही सूचना आम्ही करू इच्छितो.

शिक्षण-कायद्याखाली वसूल होणारा दंड

सक्तीच्या उपस्थितीबाबतच्या कायद्यान्वये जो दंड होईल तोही 'शालेय-तिजोरीत' जमा व्हावा. त्यामुळे शालेय उपस्थितीच्या कायद्याची अंमलबजावणी करण्याबाबत अधिक आस्था निर्माण होईल.

अनुदान

ग्रामपंचायतींना आपली जबाबदारी चोख पार पाडता यावी, यासाठी त्यांना अनुदान देणे हे पंचायत समितीचे कर्तव्य आहे. या अनुदानाची रक्कम सामान्यतः स्थानिक गोळा होणाऱ्या रकमेच्या प्रमाणात असावी. परंतु लहान व मागास ग्रामपंचायतींना उत्तेजन देण्यासाठी खेड्याच्या स्वरूपानुसार अनुदानाच्या रकमेत कमीअधिक करण्यास हरकत नसावी. सधन खेड्यांना कमी अनुदान द्यावे व गरीब खेड्यांना ते अधिक प्रमाणात मिळावे.

वर सांगितलेल्या उपायांचा अवलंब करण्यात आला, तर प्राथमिक शिक्षणाबाबत योग्य ती आस्था वाढीस लागेल व त्याच्या प्रगतीसाठी भरपूर स्थानिक सहाय्य मिळवता येईल, असा विश्वास वाटतो.

परिशिष्ट दुसरे

भारतातील प्राथमिक शिक्षणाची विकासदर्शी योजना

सर्व मुलांना वयाच्या चौदाव्या वर्षापर्यंत सार्वत्रिक, सक्तीचे व निःशुल्क प्राथमिक शिक्षण देण्याची योजना शक्य तितक्या लवकर अंमलात यावी, अशी मागणी भारतीय जनता सतत करीत आहे. पण दुर्दैवाची गोष्ट अशी आहे की, हे उद्दिष्ट गाठण्यासाठी अनेकवार वेळापत्रके आखूनही त्यांपैकी कोणत्याही वेळापत्रकानुसार आपण काम करू शकलो नाही. तेव्हा आता जनतेची अशी जोरदार मागणी आहे की, भारतसरकारने व राज्यसरकारंनी हे सार्वत्रिक व मोफत शिक्षणाचे उद्दिष्ट लवकरात लवकर गाठण्यासाठी प्राथमिक शिक्षणाच्या विस्ताराचा व सुधारणेचा एक क्रमबद्ध कार्यक्रम तयार करावा. अशा तऱ्हेचा एखादा कार्यक्रम काळजीपूर्वक तयार केल्याशिवाय ज्या चौथ्या पंच-वार्षिक योजनेची तयारी आता सुरू झाली आहे, त्या चौथ्या योजनेच्या काळात साधावयाच्या प्राथमिक शिक्षणाच्या विकासाचा आराखडाही नीटसा तयार करता येणार नाही. तेव्हा पुढील पंधरा वर्षांच्या काळात प्राथमिक शिक्षणाचा विकास कसकसा व्हावा, यासंबंधीची स्थूल रूपरेखा मांडून तिची चर्चा करण्याचा मानस आहे.

कार्याचे अवाढव्य स्वरूप

स. १९६१ च्या जनगणनेप्रमाणे भारताची लोकसंख्या ४३९ दशलक्ष होती व दरम्यान ती सुमारे शे. २.२ ने वाढत आहे. पुढील २० वर्षांत भारताच्या लोकसंख्येत कसकशी वाढ होईल, यासंबंधी अनेक अंदाज बांधण्यात आले आहेत. या अंदाजाच्या

आधारभूत गृहीतकात बरीच भिन्नता आढळते. पण वास्तवाच्या जवळपास येऊ शकेल असा जो अंदाज आहे, त्यात पुढील दोन गोष्टी गृहीत धरल्या आहेत.

(१) १९६१ मध्ये दर हजारी मृत्यूचे प्रमाण १८ होते तर त्या वेळचे सरासरी आयुर्मान ४७.५ वर्षे होते; हे १९६६ पर्यंत दर वर्षी ०.७५ टक्क्यांनी व नंतर १९७६ पर्यंत दर वर्षी ०.५ टक्क्यांनी वाढत जाईल, असे गृहीत धरले आहे.

(२) जननसंख्येची सध्याचीच गती स. १९७१ पर्यंत कायम असेल व त्यानंतर संततिप्रतिबंधक उपायाच्या प्रसारामुळे काही प्रमाणात तो वेग कमी होईल. (स. १९७१-७६ च्या पंचवार्षिक काळात दशवार्षिक काळाच्या मध्य सुमारास शे. ५ ने जननसंख्येचे प्रमाण घटावे, अशी अपेक्षा आहे.)

या गृहीतकाच्या आधारे भारताची लोकसंख्या स. १९६६ मध्ये ४९१.५४ दशलक्ष स. १९७१ मध्ये ५५४.६७ दशलक्ष व स. १९७६ मध्ये ६२५.१६ दशलक्ष होईल. याच पद्धतीने भविष्याचा आणखी थोडा ठाव घेतला, तर स. १९८०-८१ मध्ये भारताची लोकसंख्या ६९४ दशलक्ष होईल, असा अंदाज निघतो. हा अंदाज वरच्या पातळीकडे झुकणारा आहे हे मान्य आहे. पण आतापर्यंतचा जनगणनेच्या बाबतीत अनुभव असा आहे की, कमाल अंदाजापेक्षाही प्रत्यक्षातील संख्या अधिकच भरली आहे. आम्ही वर केलेले अंदाजही कमीच ठरण्याचा संभव आहे. पण आमच्या योजनेसाठी आम्ही ते आधारभूत धरणार आहोत. कारण तूर्त उपलब्ध असलेल्या आकडेवारीचा त्यांना भक्कम आधार आहे.

इतर सर्व विकसनशील देशांप्रमाणे भारतातही एकूण लोकसंख्येशी मुलांचे प्रमाण जगातील प्रगत देशांतील प्रमाणांच्या मानाने मोठेच आहे. उदाहरणार्थ खालील अंदाज पहा :

कोष्टक I

काही निवडक देशांतील मुलांची अंदाजे आकडेवारी (आकडे हजारातील)

देशाचे नाव व मोजणीचे साल	वयोगट	एकूण लोकसंख्या	वयोगटातील मुलांची संख्या	(४) ने (३) शी शे. प्र
१	२	३	४	५
स्वीडन (१९५८)	५.१४	७,४१५	१,१९६	१६.१
(ब) संयुक्त राज्य (१९५८)	५.१४	४५,२४४	६,९३३ (अ)	१५.३
भारत (१९६१)	६.१४	४३८,०००	८३,७८०	१९.१

वि. सू. लोकसंख्येचे आकडे यू. एन्. स्टॅटिस्टिकल इअर बुक (१९५९) मधून घेतले आहेत.

५.१४ वयो-गटातील मुलांच्या संख्येचे आकडे 'युनेस्को' च्या 'बेसिक फॅक्ट्स अँड फिगर्स' (१९६०) मधून घेतले आहेत.

(अ) आकडे स. १९५७ चे, (ब) फक्त इंग्लंड व वेल्सचे.

वरील आकडेवारीवरून एक गोष्ट लक्षात येईल की, प्रगत देशांतील ५ ते १४ या मोठ्या वयोगटात जेवढी मुले आहेत, त्यांहून किती तरी अधिक मुले ६ ते १४ या वयो-गटात भारतात आहेत. तेव्हा परिस्थितीचा विरोधाभास असा की, श्रीमंत देशांजवळ साधनांची विपुलता आहे तर तेथे शिक्षण द्यावयाच्या मुलांची संख्याच लहान आहे; उलट दरिद्री देशांजवळ साधने तुटपुंजी आहेत, तर शिक्षण द्यावयाच्या मुलांची संख्याच खूप आहे. जसजसे जननसंख्येचे प्रमाण कमी होत जाते आणि सर्वसामान्य आर्थिक परिस्थिती सुधारत जाते, तसतशी साधनांची अनुकूलता व शिक्षण द्यावयाच्या मुलांची संख्या यांतील असमतोल कमी होत जातो. अखेरीस भारतातही असेच घडून येईल. पण समीपच्या भविष्यकाळात तरी अत्यल्प साधनांनिशी फार मोठ्या संख्येने असणाऱ्या मुलांना आपल्याला प्राथमिक शिक्षण द्यावयाचे आहे, हे आपल्याला गृहीत धरूनच चालले पाहिजे.

भारतात पुढील पंधरा वर्षांत ६-१४ वयोगटात मुलांची एकूण संख्या किती असेल, याबद्दलही अंदाज बांधण्यात आले आहेत. पुढील कोष्टकात ते मांडले आहेत.

कोष्टक II

६ ते १४ वयोगटातील मुलांची अंदाजे संख्या (स. १९६१ ते ७६)

वर्ष	वयोगट ६-११	वयोगट ११-१४	६ ते १४ एकूण			
	विद्यार्थी- संख्या	ए. लो. सं. प्रमाण	एकूण विद्यार्थी	लो.सं.शी प्रमाण	वयोगट एकूण	लो.सं. शी शे. प्रमाण
	(दशलक्ष)		(दशलक्ष)		(दशलक्ष)	
१९६१	५६.१४	१२.८	२७.६४	६.३	८३.७८	२९.२
१९६६	६४.७४	१३.२	३४.१४	६.९	९८.८८	२०.१
१९७१	७३.३५	१३.२	३९.००	७.०	११२.३५	२०.२
१९७६	८०.३३	१२.८	४२.६७	६.८	१२३.००	१९.६

तिसऱ्या पंचवार्षिक योजनेच्या अखेरीस इयत्ता १ ते ५ मध्ये (आणि या वर्गात दाखल होणारी मुले ६-११ वयोगटातील असतात. असे सर्वसामान्यतः गृहीत धरले जाते) ४९.६४ दशलक्ष मुले असतील आणि इयत्ता ६ ते ८ मध्ये (म्हणजे ११-१४ या वयोगटात सामान्यपणे असणाऱ्या) मुलांची संख्या ९.७५ दशलक्ष असा अंदाज आहे. अशा तऱ्हेने तिसऱ्या पंचवार्षिक योजनेच्या अखेरीस इयत्ता १ ते ८ मधील विद्यार्थ्यांची संख्या ५३.३९ दशलक्षांपर्यंत जाईल. याचा अर्थ साधारणपणे ६ ते १४ या वयोगटातील एकूण मुलांच्या संख्येच्या ती शे. ६१.१ असेल. ही लक्ष्ये ओलांडली जाण्याचा संभव बराच असल्याने ही संख्या पूर्ण अंकात सांगायलाच झाल्यास ६० दशलक्ष म्हणजे ६-१४ वयोगटातील एकूण मुलांच्या शे. ६२ इतकी असेल, असे आपण धरून चालू या.

तिसऱ्या पंचवार्षिक योजनेच्या अखेर दाखल होणाऱ्यांचा अंदाज व प्रत्यक्ष एकूण दाखल करून घ्यावयाची संख्या यातील तफावत लक्षात घेतली म्हणजे आपल्या कामाचे स्वरूप किती प्रचंड आहे याची कल्पना येईल-अर्थातच उद्दिष्ट गाठण्याची जी कालरेषा ती आपण ठरवू. तिच्यावरही काही अंशी ते अवलंबून आहे. जर स. १९७१ अखेरीपर्यंत ६ ते १४ वयोगटातील मुलांना सार्वत्रिक सक्तीचे मोफत शिक्षण देण्याची तजवीज करावयाची असेल, तर चौथ्या पंचवार्षिक योजनेच्या काळात तर आणखी ५२.३५ दशलक्ष मुले म्हणजे दरसाल सरासरीने १०.४७ दशलक्ष मुले दाखल करून घ्यावी लागतील. आतापर्यंत जास्तीत जास्त ४ दशलक्ष मुलेच आपण नोंदवू शकलो आहोत. जर हे लक्ष्य गाठण्याची उद्दिष्टरेषा स. १९७६ पर्यंत पुढे सरकावली तर चौथ्या व पाचव्या पंचवार्षिक योजनेच्या काळात आणखी ६३ दशलक्ष मुलांची वाढ होणार आहे. म्हणजे दरसाल ६.३ दशलक्ष मुले अधिक दाखल करून घ्यावी लागतील. आजपर्यंत दरसाल वाढीचा जो पल्ला आपण गाठला आहे, त्याच्या शे. ६० ने ही वाढ अधिक आहे. उद्दिष्टरेषा जर आणखी पुढे स. १९८१ पर्यंत ढकलली, तर दाखल करावयाच्या संख्येत ८१ दशलक्षांनी वाढ होईल आणि हे प्रमाण दरसाल सरासरी ५.४ दशलक्ष असेल आणि सार्जेंट शिफारशीने सुचवल्याप्रमाणे स. १९८५ पर्यंत आपले लक्ष्य आपण गाठू शकू असे आपण गृहीत धरले, तर ४ व्या, ५ व्या, ६ व्या व ७ व्या योजनांमिलून दाखल करून घ्यावयाची संख्या १०५ दशलक्ष होईल. म्हणजे वर्षाला सरासरी ५.२ दशलक्ष असे प्रमाण पडते. तेव्हा स. १९७१ पर्यंत ६ ते १४ वयोगटातील मुले शाळेत दाखल करून घ्यावयाची हे उद्दिष्ट अत्यंत कठीण व कमालीचे महत्त्वाकांक्षी असून स. १९८५ पर्यंत ते लक्ष्य गाठायलाच ठरविणे हे तुलनेने कमी अवघड आहे. स. १९७२ ही उद्दिष्टरेषा दोन्ही अतिरेकी टोकांच्या मधोमध आहे. तेव्हा भारतातील प्राथमिक शिक्षणाच्या विकासासाठी क्रमबद्ध असा कार्यक्रम आखताना यापैकी आपले निश्चित लक्ष्य कोणते, हे शैक्षणिक नियोजनकारांना ठरवावे लागेल.

उद्दिष्टांबाबत निर्णय

वर उल्लेखिलेल्यापैकी कोणती उद्दिष्टरेषा आपण स्वीकारावी? या प्रश्नाचे उत्तर अनेक गोष्टींवर अवलंबून आहे. पहिली गोष्ट महत्त्वाच्या दृष्टीने सर्वतोपरी अग्रक्रमाची. सर्व मुलांना सार्वत्रिक, सक्तीच्या व मोफत शिक्षणाची सोय करण्याचे कार्य म्हणजे सामाजिक न्याय प्रस्थापित करण्याचे, शैक्षणिक संधीची समानता निर्माण करण्याचे व लोकशाहीचा मूलभूत पाया घालून देण्याचे कार्य आहे, अशी अनेकांची ठाम श्रद्धा आहे. तेव्हा या कार्याला एकूण शिक्षणविषयक योजनेतच नव्हे, तर एकूण योजनेतील अन्य कार्यक्रमांतही अग्रतम क्रम ते देतात. हे विचारवंत ६-१४ वयोगटातील सर्व मुलांना स. १९७१ पर्यंत आणि ते शक्य नसेल, तर निदान सन १९७६ पर्यंत मोफत व सक्तीच्या शिक्षणाची सोय झाली पाहिजे, ही गोष्ट अधिक पसंत करणार. उलट काहींचे म्हणणे असे आहे की, तांत्रिक, माध्यमिक, महाविद्यालयीन या शैक्षणिक विभागाला उच्च अग्रक्रम मिळण्याची आवश्यकता आहे आणि ६ ते १४ वयोगटातील ७५ टक्के मुले शाळेत दाखल झाल्यावर प्राथमिक शिक्षणाची गती मंद करण्याला हरकत नाही. ही अवस्था तिसऱ्या योजनेच्या अखेरीसच निर्माण होणार असल्याने चौथ्या व पाचव्या पंचवार्षिक योजनांत प्राथमिक शिक्षणाच्या विस्तारावर भर देण्याचे कारण नाही, असे त्यांना वाटते. सार्जेंट समितीच्या शिफारशीनुसार स. १९८५ पर्यंत ६ ते १४ वयोगटांच्या मुलांना मोफत व सक्तीचे शिक्षण देण्याची तरतूद करण्याचे उद्दिष्ट डोळ्यांसमोर ठेवणेच श्रेयस्कर होय, असेही त्यांचे मत आहे.

‘संख्या वि. गुणवत्ता’ या बाबतीतले मतभेदही याच ओघात नजरेसमोर येतात. उद्दिष्टरेषा जितकी अलीकडे आपण ठेवू, तितकी दाखल करून घ्यावयाच्या मुलांची संख्या वाढणार आहे आणि त्या प्रमाणात शैक्षणिक दर्जा वाढविण्यासाठी निधी अपुरा पडणार आहे. ज्यांचा गुणात्मक दर्जा वाढविण्यावर भर आहे ते उद्दिष्टरेषा पुढे ढकलू पहातात, तर ज्यांचा संख्यात्मक विस्तारावर कटाक्ष आहे ते ती जवळ खेचतात.

आणखी एक विचारात घ्यावयाची बाजू म्हणजे अर्थ-तरतूद. प्राथमिक शिक्षणाचा विस्तार व गुणात्मक विकास या दोन्ही गोष्टी अत्यंत खर्चाच्या आहेत; आणि त्यासाठी सरकारला कराव्या लागणाऱ्या आवर्तनीय खर्चाचे ओझे सतत मोठ्या प्रमाणात वाढत असते. तेव्हा ६ ते १४ वयोगटातील सर्व मुलांसाठी सक्तीच्या व मोफत शिक्षण योजनेच्या उद्दिष्टाची कालरेषा ठरविताना त्यासाठी कराव्या लागणाऱ्या प्रचंड निधीची बाबही विचारात घ्यावयास हवी. उदा० जर उद्दिष्टरेषा स. १९७१ सालची ठरविली, तर चौथ्या योजनेच्या काळात ५२ दशलक्ष अधिक मुले शाळेत नोंदवून घ्यावी लागतील. आणि त्यासाठी योजनेच्या काळात कमीत कमी ६,२४० दशलक्ष रुपये खर्च येईल. तिसऱ्या योजनेच्या काळात प्राथमिक शिक्षणासाठी तरतूद केलेली रक्कम फक्त

भारतातील प्राथमिक शिक्षण | ७७

(सन १९६६-७६) - अधिक लागणाऱ्या शिक्षकांची संख्या

स. १९७५-७६ दाखल होणाऱ्यांची गृहीत धरलेली संख्या	स. १९६५-६६ मधील एकूण १६,०६,००० शिक्षकांपैकी शे. ४४ प्र. रिकाम्या झालेल्या शिक्षकांच्या पुढील १० वर्षात भराव्या लागणाऱ्यांची संख्या (आकडे लाखात)	अधिक विद्यार्थी - भरतीमुळे वेगवेगळ्या विद्यार्थी-शिक्षक प्रमाणामुळे आवश्यक लाग- णाऱ्या शिक्षकांची संख्या (हजारांचे आकडे)	स. १९६६-७६ च्या काळात भिन्न भिन्न विद्यार्थी - शिक्षक प्रमाणामुळे लागणाऱ्या एकूण शिक्षकांची संख्या	१९६६-६७ च्या काळात दरसाल अधिक लागणाऱ्या भिन्न भिन्न विद्यार्थी-शिक्षक प्रमाणानुसार संख्या
१. वयोगट ६-११ शीपर टक्के वयोगट ११-१४ मधील ५०%	६.५०	१२३४ * १२३ ८७४ * ८७ ५९६ * ६० ३७	३५ ४० ४५ ५० ४५ ५०	१९६६-६७ च्या काळात दरसाल अधिक लागणाऱ्या भिन्न भिन्न विद्यार्थी-शिक्षक प्रमाणानुसार संख्या
२. वयोगट ६-११ मधील १००% वयोगट ११-१४ मधील ७५%	६.५०	१५२० * १५२ ११२४ * ११२ ८१८ * ८२ ५७४ * ५७	३५ ४० ४५ ५० ४५ ५०	१९६६-६७ च्या काळात दरसाल अधिक लागणाऱ्या भिन्न भिन्न विद्यार्थी-शिक्षक प्रमाणानुसार संख्या
३. वयोगट ६-११ मधील १००% वयोगट ११-१४ मधील १००%	६.५०	१८०६ * १८१ १३७४ * १३७ १०४० * १०४ ७७४ * ७७	३५ ४० ४५ ५० ४५ ५०	१९६६-६७ च्या काळात दरसाल अधिक लागणाऱ्या भिन्न भिन्न विद्यार्थी-शिक्षक प्रमाणानुसार संख्या

* एकूण लागणाऱ्या शिक्षकसंख्येवर शे. १० प्रमाणे रिकाम्या पडणाऱ्या जागांवर नवे नवे सप्लूमुळे लागणारी संख्या.

रु. २०९० दशलक्ष होती. ही गोष्ट लक्षात घेतली, तर हे काम केवढे प्रचंड आहे, याची कल्पना येईल. जर प्राथमिक शिक्षणाचे उद्दिष्ट गाठण्याची कालरेषा पुढे ढकलली, तर हे खर्चाचे प्रमाण आटोपशीर होऊन आटोक्यात येईल. कितीही आटापिटा केला तरी चौथ्या व पाचव्या पंचवार्षिक योजनांच्या काळात शिक्षणासाठी म्हणून केलेल्या तर-तुदीवर अनेक योजनांकडून परस्परविरोधी स्वरूपाच्या मागण्या येण्याचा संभव फार आहे. त्यामुळे प्राथमिक शिक्षणाच्या वाट्याला आवश्यक तो निधी येऊन समीपच्या भविष्यात उद्दिष्ट गाठले जाण्याची शक्यता फार कमी आहे. शिवाय, प्राथमिक शिक्षणाला सर्वात वरचा अग्रक्रम दिला, तर केवळ अन्य शैक्षणिक विभागातील कार्यक्रमांच्या न्याय्य क्रमांनाच धक्का पोहोचण्याचा संभव आहे असे नव्हे, तर अन्य सामाजिक व आर्थिक विकासाच्या महत्त्वाच्या क्षेत्रातील योजनांचेही स्वरूप विकृत होण्याचा संभव आहे, आणि असे होणे हे राष्ट्राच्या हिताला पोषक नाही. तेव्हा सर्व गोष्टींचा विचार करता प्राथमिक शिक्षणाच्या विकासाचा कार्यक्रम आखताना मध्यम मार्गाचा अवलंब करणे हेच श्रेयस्कर आहे.

प्राथमिक शिक्षणाच्या विकासाला अग्रतम क्रम द्यावयाचा आणि त्यासाठी आवश्यक ती आर्थिक साधनेही उपलब्ध करून द्यावयाची असे जरी घटकाभर ठरविले, तरीही स. १९७१ च काय पण स. १९७५ पर्यंतही ६ ते १४ वयोगटातील प्रत्येक मुलाला शाळेत दाखल करून घेणे शक्य होणार नाही. याचे कारण ही सार्वजनिक शिक्षणाची समस्या केवळ आर्थिक नाही. तीत अनेक सामाजिक, सांस्कृतिक व आर्थिक विचारांची गुंतागुंत आहे. त्यातील काही पुढे दिले आहेत.

(अ) मुलींचे शिक्षण

आतापर्यंत ६ ते १४ वयोगटातील मुलांच्या शिक्षणात जी वाढ झाली आहे, त्यात मुलगांचा भरणाच अधिक आहे. स. १९६६ अखेर या वयोगटातील बहुतेक मुलगे मोठ्या संख्येने शाळेत दाखल झालेले असतील. त्यानंतर नोंदणीबाबत जे प्रयत्न करावे लागणार आहेत, ते प्रामुख्याने मुलींच्याबाबतच आहेत. उदा० स. १९६६ ते १९७५ च्या काळात जी अधिक मुले भरती करून घ्यावयाची आहेत त्यांत-६ ते १४ वयोगटातील १०० टक्के मुले दाखल करून घेणार आहेत असे मानल्यास, मुलगांची संख्या २६ दशलक्ष असेल व मुलींची ३८ दशलक्ष असेल. हा प्रश्न अत्यंत कठीण स्वरूपाचा आहे. त्यासाठी (१) मुलींच्या शिक्षणाला विरोध करण्याची जी परंपरागत वृत्ती आहे ती नाहीशी करण्यासाठी नेटाने प्रचार करावा लागेल व सहशिक्षणाला लोकमत अनुकूल करून घ्यावे लागेल. (२) स्त्री-शिक्षिका विशेषतः ग्रामीण भागात, मिळवण्याची व त्यांच्या प्रशिक्षणाची खटपट करावी लागेल. तेव्हा हा प्रश्न आर्थिक असण्यापेक्षा सामाजिकच अधिक आहे.

(ब) मागास राज्यांतील विस्तार

आतापर्यंत प्राथमिक शिक्षणाच्या विस्ताराला हातभार लावण्याचे कार्य प्रामुख्याने पुढारलेल्या राज्यांनीच अधिक केले आहे. स. १९६६ पर्यंत ती राज्ये आपल्या उद्दिष्टाच्या जवळपास जाऊन पोहोचतील. नंतरच्या काळात या कार्यक्रमात प्रगत राज्यांचा वाटा फार अल्प रहाणार असून विस्तारकार्याचा भार कमी प्रगत राज्यांवरच येऊन पडणार आहे. उदा० तिसऱ्या योजनेच्या अखेरीस एकूण शाळेत न जाणाऱ्या मुलांपैकी २९ टक्के मुले एकट्या उत्तर प्रदेशातच रहाणार आहेत. याचा अर्थ संपूर्ण राज्यात जो प्रयत्न व्हावयाचा, त्याचा १/४ भाग एकट्या या राज्यालाच उचलावा लागणार आहे; तेव्हा स. १९६६ नंतर जे प्राथमिक शिक्षणाचे विस्तारकार्य करावयाचे म्हणून आपण योजित आहोत, ते बहुतांशी या मागासलेल्या, दरिद्री व या कामाला अपुरी तयारी असणाऱ्या राज्यांतच करावयाचे आहे. तेव्हा या बाबतीत कार्याची एक वेगळीच बाजू समोर येते, आणि तिच्याबाबत अनेक कठीण व गुंतागुंतीच्या समस्या पुढे येतात. देशातील सर्व भागात शैक्षणिक संधींची समानता निर्माण करण्याच्या बाबतीतील केन्द्र सरकारची जबाबदारी आणि मागास राज्यांना केन्द्राने द्यावयाची आर्थिक मदत हे प्रश्न त्यात प्रमुख आहेत.

(क) समाजातील गरीब व अगदी मागास थरातील शिक्षणाचा प्रसार

आतापर्यंत प्राथमिक शिक्षणाचा प्रसार-विस्तार झाला आहे, तो प्रामुख्याने मोठ्या नगरांतून, शहरांतून व वस्त्यांतून. यापुढील विस्ताराचे कार्य देशाच्या दुर्गम भागात, जंगलात अनुसूचित जाती-जमातींत व अत्यंत गरीब, दीन व परित्यक्त अशा लोकांत करावयाचे आहे. तसेच २०० पेक्षा कमी वस्ती असणाऱ्या खेड्यापाड्यांत आणि भटक्या टोळ्यांत करावयाचे आहे आणि त्यात अडचणी तर कमालीच्या आहेत. त्याचप्रमाणे अपंग व उन्मार्गगामी (वाट चुकलेल्या) मुलांच्या शिक्षणासाठीही कराव्या लागणाऱ्या प्रयत्नांचे स्वरूपही लहान-सहान नाही. या सर्व क्षेत्रातील कार्याचे स्वरूप केवळ आर्थिक रहात नाही-त्यात सामाजिक, आर्थिक व मानवी घटक प्रामुख्याने क्रियाशील असतात. जर दीन व अपेक्षित थरातील मुलांची भरती करावयाची असेल, तर मधल्या वेळचे जेवण, मोफत गणवेश व पाठ्यपुस्तके इत्यादी कार्यक्रमांना सापेक्षतया अधिक महत्त्व प्राप्त होते.

(ड) ६ ते १४ वयोगटातील इयत्ता ६ वी ते ४ थीच्या वर्गात भरती

आतापर्यंत विस्तारातील प्रमुख वाटा इ. १ ते ४ मध्ये दाखल झालेल्या ६ ते ११ वयोगटातील मुलांच्या भरतीचा आहे. स. १९६१ मध्ये अशा मुलांचे प्रमाण ६१ प्रतिशत होते व स. १९६६ पर्यंत ते ८० टक्क्यांपर्यंत जाईल. स. १९७१ पर्यंत हे प्रमाण शे. ९० पर्यंत व स. १९७५ पर्यंत ते १०० टक्क्यांपर्यंत नेणे फारसे अवघड नाही. स. १९६६ ते १९७५ पर्यंत करावयाचे काम इ. ६ ते ८ मधील विद्यार्थी-भरतीचे

आहे. या वर्गात दाखल झालेल्या मुलांचे प्रमाण स. १९४६ मध्ये ९ प्रतिशत होते. स. १९५०-५१ पर्यंत ते १३ टक्क्यांपर्यंत चढले व स. १९५५-५६ मध्ये शे. १७ वर आले. स. १९६१ मध्ये ते २३ पर्यंत आले असून स. १९६६ च्या अखेरीस २९ टक्क्यांपर्यंत जाईल. याच गतीने स. १९७५ पर्यंत ते ५० प्रतिशत होण्याची शक्यता आहे. स. १९६६ मधील ३० टक्क्यांवरून स. १९७१ पर्यंत ते १०० टक्क्यांवर नेण्याची कल्पना शक्यतेच्या कोटीतील नाही. आणि स. १९७५ पर्यंतही १०० टक्के प्रमाण गाठावायला महान प्रयास पडतील. याही क्षेत्रात समस्येचे स्वरूप शुद्ध आर्थिक नाही. सामाजिक, प्रशासकीय व शैक्षणिक अशा प्रकारचे ते स्वरूप आहे. आणि त्यात उकल करावयाचे प्रश्न प्रामुख्याने दोन आहेत : (१) अपव्यय व स्थगन यांचे प्रमाण कमी करून इ. १ मध्ये दाखल झालेली मुले ८ वी पर्यंत कशी जाऊन पोहोचतील ? (२) ११ ते १४ वयोगटातील मुलांची गरज घरात व इतरत्र असताना त्यांना आपण शाळेत कसे ठेवू शकू ?

(ई) गुणवत्तेत सुधारणा

संख्यात्मक विस्तार साधणे हीच आतापर्यंतची दृष्टी होती व गुणात्मक विकास गौण मानला जात होता. पुढे लवकरच एक अशी व्यवस्था येणार आहे की, मुलांना शाळेत खेचून घेण्यात व त्यांच्यात गोडी निर्माण करण्यात, त्यांना शाळेत रहावे असे, वाटावयास लावण्याचे शाळांचे सामर्थ्य वाढल्याखेरीज विस्ताराचे काम फारसे उरणार नाही. (केवळ लोकसंख्येत वाढ होत राहिल्याने जे काम पडेल ते वेगळे.) याचा अर्थ शाळांत भरती होण्याचे एक साधन म्हणून गुणात्मक विकासाची आवश्यकता निर्माण होणार आहे. गुणात्मक विकास हे वास्तविक स्वयंपूर्ण उद्दिष्ट आहे. पण सर्वसामान्य धारणा अशी की, एकदा संख्यात्मक विस्ताराचे काम हातावेगळे झाले की गुणात्मक विकासाच्या कामाला हात घालता येईल. पण स. १९६६ मध्येच अशी अवस्था येईल की, त्या वेळी संख्यात्मक व गुणात्मक विकासाचे कार्य परस्परव्यापी असले पाहिजे. तेव्हा याही बाबतीत समस्या केवळ आर्थिक असत नाही; तर समाजासाठी आपल्यातील उत्कृष्ट गुण अर्पण करू इच्छिणारे कुशल, निष्ठावंत व उन्साही हजारो शिक्षक तयार करून कामाला कसे लावायचे, हा प्रश्न येथे उभा रहातो.

या सर्व गोष्टी ध्यानात घेऊन, घटनेच्या ४५ व्या कलमातील आदेशाची परिपूर्ती करण्यासाठी आपल्याला कोणती उद्दिष्ट-कालरेषा ठरविता येईल ते पाहू.

गृहीतक १ - घटनेतील कलम ३५ मधील आदेशाची परिपूर्ती स. १९८५ पर्यंत करावयाची. ' भारतातील युद्धोत्तर शैक्षणिक प्रगती ' (सार्जेंट प्लॅन या नावाने सर्वास परिचित असणाऱ्या) या आपल्या अहवालात मध्यवर्ती शिक्षण सल्लागार समितीने असा अंदाज केला होता की, ६-१४ वयोगटातील सर्व मुलांना सक्तीचे मोफत शिक्षण देण्याची सोय करण्यास ४० वर्षे लागतील. सार्जेंट समितीचा अहवाल

स. १९४४ मध्ये तयार झाला होता; तेव्हा त्या योजनेनुसार स. १९८५ पर्यंत उद्दिष्ट गाठले जावे, असा अंदाज होता. त्या गृहीतानुसार, (i) ६-११ वयोगटातील १०० टक्के व (ii) ११-१४ वयोगटातील ५० टक्के मुले दाखल करून घेणे हे सन १९७५ पर्यंतचे उद्दिष्ट ठरले. याचा अर्थ स. १९७५ पर्यंत दाखल करावयाच्या मुलांची संख्या १०० दशलक्ष भरेल-पैकी ८० दशलक्ष ६-११ वयोगटातील व २० दशलक्ष ११-१४ वयोगटातील असतील. स. १९६५-६६ पर्यंत शाळेत दाखल होणारांची संख्या ६० दशलक्ष होणार आहे (पैकी ५० द. ल. ६-११ वयोगटातील व १० द. ल. ११-१४ वयोगटातील असतील) हे लक्षात घेतले तर वरील अंदाजाप्रमाणे पुढील दहा वर्षांत ४० द. ल. मुले (पैकी ३० द. ल. ६-११ वयोगटातील व १० द. ल. ११-१४ वयोगटातील) आणखी दाखल करावी लागतील. याचा अर्थ इ. १-८ वी च्या वर्गात द. सा. ४ द. लक्ष मुलांना जागा करून दिली पाहिजे. आणि तिसऱ्या योजनेच्या अखेरीस विस्ताराचा जो वेग गाठला जाणार आहे, तोही नेमका हाच असणार आहे. म्हणजेच घटनेतील आदेशाची स. १९८५ अखेर पूर्तता करण्यासाठी, तिसऱ्या योजनेत जो वेग गाठला जाईल तो तसाच पुढे दहा वर्षे चालू ठेवावा लागेल. या सूचनेचा आणखी एक फायदा असा आहे की, त्यामुळे साधनांचे एकत्रीकरण करण्यासाठी व गुणात्मक विकासासाठी साधनांची थोडीफार तरतूद करण्यासाठी आवश्यक ती उर्सा मिळणार आहे. त्या सूचनेत विचार करण्यालायक अनेक गोष्टी आहेत.

गृहीतक २ - घटनेचा आदेश स. १९८० पर्यंत पूर्ण करणे.

वरील कार्यक्रमाला दुसरा पर्याय म्हणजे स. १९८० अखेर घटनेच्या ४५ व्या कलमातील आदेशाची पूर्तता करण्याचा विचार करणे. या गृहीतकानुसार स. १९७५ अखेर ६-१४ वयोगटातील १०० टक्के व ११-१४ वयोगटातील ७५ टक्के मुलांना भरती करून घेतले पाहिजे. म्हणजेच स. १९७५ पर्यंत एकूण १०० द. ल. मुले (६-११ वयोगटातील ७० द. ल. व ११-१४ वयोगटातील ३० द. ल.) शाळेत दाखल करून घेतली पाहिजेत. तसे करावयाचे झाल्यास पुढील दहा वर्षांत ५ द. ल. मुलांची दरसाल प्राथमिक शाळांत सोय करावी लागेल. तिसऱ्या पंचवार्षिक योजनेत प्रसाराचा जो वेग अपेक्षित आहे, त्यापेक्षा हे प्रमाण थोडे अधिक आहे. या गृहीतकानुसार विस्तारासाठी लागणारे आर्थिक साहाय्य पहिल्या गृहीतकाच्या मानाने खूपच अधिक लागणार आहे व त्या प्रमाणात गुणात्मक विकासासाठी आवश्यक निधी कमी उपलब्ध होणार आहे, त्यामुळे या सूचनेचा स्वीकार केल्यास पहिल्या गृहीतकाच्या मानाने खूपच प्रयत्नांची गरज आहे. तसा प्रयत्न झाला व ११-१४ वयोगटातील मुलांसाठी आंशिक शिक्षणाची योजना आखली, तर आपले उद्दिष्ट गाठले जाण्याची खूपच शक्यता आहे.

गृहीतक ३ - स. १९७५ अखेर घटनेच्या आदर्शाची पूर्तता करणे.

स. १९७५ अखेर ६-१४ वयोगटातील सर्वच्यासर्व-१०० टक्के मुलांना सक्तीच्या व मोफत शिक्षणाची तरतूद करण्याची योजना ही अत्यंत महत्वाकांक्षी योजना ठरेल. या योजनेनुसार पुढील १० वर्षांच्या काळात इ. १-८ या वर्गात एकूण १२० द. ल. मुलांची सोय करावी लागेल (स. १९७५ मधील ६-१४ वयोगटातील लोकसंख्येचा तो अंदाजित आकडा आहे) म्हणजे द. सा. ६ द. ल. अधिक मुलांची सोय करावी लागणार आहे. हे उद्दिष्ट गाठायला प्रयत्नांची पराकाष्ठाच गाठायची लागेल. त्याचा मुख्य फायदा हा की पूर्वी स. १९५० मध्ये जनतेला राष्ट्राने दिलेले आश्वासन पुरे होणार आहे. त्यासाठी भांडवली खर्चात झपाट्याने वाढ करावी लागेल आणि गुणात्मक विकासाच्या कार्यक्रमाची गती मंदमंद ठेवावी लागेल.

गृहीतक ४ - स. १९७१ अखेरीस घटनेतील आदेशाची पूर्तता.

प्राथमिक शिक्षणाचे महत्त्व व जनतेची बलवत्तर इच्छा लक्षात घेऊन एक प्रश्न असा नेहमी विचारण्यात येतो तो म्हणजे स. १९७१ अखेर ६-१४ वयोगटातील सर्व मुलांसाठी सक्तीच्या व मोफत शिक्षणाची तरतूद करता येणे शक्य आहे काय ? साधनांचा मर्यादितपणा लक्षात घेता हे उद्दिष्ट व्यवहार्य वाटत नाही. स. १९७१ पर्यंत ६-१४ वयोगटातील मुलांची संख्या ११२ दशलक्षांपर्यंत जाईल, आणि जर सर्व मुलांच्या मोफत शिक्षणाची सोय करावयाची असेल, तर इयत्ता १ ली ते ८ वीपर्यंत निदान ११० दशलक्ष मुलांची शाळेत सोय करावी लागेल. स. १९६५-६६ अखेर ६० द. ल. मुलांची सोय इ. १-८ वीपर्यंत होणार आहे. ही गोष्ट लक्षात घेतल्यास आणखी ५२ द. ल. मुलांची सोय करण्यासाठी प्रसाराचा वेग तिसऱ्या योजनेतील वेगाच्या अडीच पटीने वाढवावा लागेल. प्रशासनाच्या दृष्टीने ही योजना व्यवहार्य आहे असे घटकाभर मानले, तरी त्यामुळे प्राथमिक शिक्षणाचा खर्च पाच वर्षांत इतका प्रचंड फुगेल की, त्यामुळे अन्य शैक्षणिक क्षेत्रांतील कार्यक्रमांना खीळ बसेल. देशाच्या हिताच्या दृष्टीने तसे होणे इष्ट नव्हे. एकूण सर्व गोष्टींचा विचार करता घटनेतील ४५ व्या कलमातील आदेशाची परिपूर्ती स. १९७१ अखेर अथवा १९७५ च्या पूर्वी करण्याचा विचार बाजूला सारावा लागेल.

तेव्हा ४ थे गृहीतक तर एकदमच बाजूस ठेवावे लागते आणि पहिले गृहीतक स्वीकारणे हेच व्यवहार्य उद्दिष्ट दिसते. दुसरे, गृहीतक थोडे अवघड असले तरी व्यवहार्य आहे. आणि तिसरे गृहीतक जनतेच्या भावनेला रुचण्यासारखे असून प्रयत्नांची परिसीमा गाठली व अगणित खर्चाची तयारी ठेवली, तर साध्य होण्याजोगे आहे. तेव्हा या प्रश्नाची चर्चा पुरी करण्यासाठी या तिन्ही गृहीतकांचा आशय व गमिती यांचा विचार करू.

कार्यक्रमाची क्रमबद्धता

भारतातील ६-१४ वयोगटातील सर्व मुलांसाठी मोफत व सक्तीच्या शिक्षणाच्या क्रमबद्ध विकासाची योजना आखताना प्रगत देशांतील प्राथमिक शिक्षणाच्या विकासाचा

इतिहास खूप साहाय्यक ठरणार आहे. त्यावरून असे दिसते की, हे सार्वत्रिक शिक्षणाचे उद्दिष्ट गाठताना राष्ट्र तीन टप्प्यांनी प्रगती करते.

(i) तरतुदीची सार्वत्रिकता

या विकासातील पहिला टप्पा म्हणजे प्रत्येक बालकाला घरून चालत जाता येईल, इतक्या अंतरावर प्राथमिक शाळेची सोय करणे. त्यामुळे ज्यांना इच्छा असेल अशा पालकांना आपल्या मुलाला शाळेत पाठविणे शक्य होईल. या विकासाच्या अवस्थेतही काही समस्या आहेतच; तरी पण त्यातल्या त्यात ही अवस्था सोपी-सरळ आहे.

(ii) भरतीची सार्वत्रिकता

प्रथम एक गोष्ट लक्षात ठेवली पाहिजे - ती ही की, प्राथमिक शिक्षणाच्या विकासाचे दोन प्रमुख टप्पे आहेत- एक, भारतातील ६-७ व्याची सर्व मुले इयत्ता १ लीत दाखल करून घ्यावयाची व दुसरी, ठराविक वयापर्यंत (वयाच्या १४ व्या वर्षापर्यंत) ती मुले शाळेत रहातील व अभ्यासक्रम (म्ह. ८ वी पर्यंतचे शिक्षण) पूर्ण करतील, अशी खबरदारी घ्यावयाची. पहिल्या प्रक्रियेसाठी पहिलीत गोळा होणारा 'समूह' योग्य प्रकारचा असणे आवश्यक आहे. या टप्प्यातले प्रमुख उद्दिष्ट ६-७ वर्षांचे प्रत्येक मूल शाळेत आले पाहिजे हे असल्याने, इयत्ता १ ली च्या वर्गातील ९७ टक्के मुले ६-७ वयोगटातीलच असावयास हवी. बाकीच्या जागा थोड्या अल्पवयीन मुलांना विशिष्ट परिस्थितीत देण्यात याव्यात व उरलेल्या ७-८ वयोगटातील, चुकून शाळेत दाखल व्हावयाच्या राहून गेलेल्या मुलांना देण्यात याव्यात. ज्या वेळी ६-७ वयोगटातील मूल - किंवा बहुतेक सर्व मुले पहिल्या इयत्तेत (किंवा त्यांची तयारी असेल त्याप्रमाणे पुढल्या योग्य त्या वर्गात) दाखल होईल, तेव्हाच सार्वत्रिक भरतीचे उद्दिष्ट गाठले गेले, असे म्हणता येईल.

(iii) धारणेची सार्वत्रिकता

सार्वत्रिक शिक्षणाच्या विकासाची तिसरी अवस्था म्हणजे या शाळेत दाखल झालेले प्रत्येक मूल सर्व प्राथमिक शिक्षण संपेपर्यंत अथवा सक्तीच्या शिक्षणाची जी वरची वयोमर्यादा निश्चित केली असेल, ती गाठीपर्यंत शाळेत रहाणे ही होय. मुले जेव्हा सुखवस्तू कुटुंबांतून वा शिक्षणाची महती जाणणाऱ्या घरांतून येतात, तेव्हा अकाली शाळा सोडण्याचा प्रश्न उद्भवत नाही. अशा वेळी प्रत्येक मुलाचा शिक्षणाचा सरासरी कालावधी प्राथमिक शिक्षणाच्या अभ्यासक्रमासाठी दिलेल्या कालावधीइतकाच- म्हणजे आठ वर्षांचा असतो. परंतु मुले जेव्हा गरीब कुटुंबांतून येतात किंवा पालकांना शिक्षणाचे महत्त्व जेव्हा पटलेले नसते, अशा वेळी मुले थोडी मोठी होताच व ती घरकामात वा घराबाहेर काही काम करून चरितार्थासाठी अल्प द्रव्यार्जन करू शकतील असे वाटू लागताच, त्यांना शाळेतून काढून घेण्याकडे पालकांचा कल होऊ लागतो. अशा या

अकाली शाळेतून काढून घेण्यामुळे या मुलांचा शिक्षणाचा कालावधी अतिअल्प-साधारण २ ते ४ वर्षांचाच असतो. ही सरासरी सात वर्षांपर्यंत कशी लांबविता येईल, हीच या अवस्थेतील प्रमुख समस्या आहे. ती सुटली की अपव्ययाचा प्रश्न निकाली लागेल.

तिसऱ्या पंचवार्षिक योजनेच्या अखेरीस या तीन अवस्थांपैकी पहिली अवस्था संपलेली असेल आणि जरी यदाकदाचित काही भाग अवशिष्ट राहिला, तर चौथ्या पंचवार्षिक योजनेत पुरा करता येईल. तिसऱ्या पंचवार्षिक योजनेच्या अखेरीस दुसऱ्या टप्प्यातला काही भाग होण्याची शक्यता आहे आणि पुढल्या काळासाठी जे कार्य उरेल ते प्रामुख्याने मुलींना, मागास वर्गातील व गरीब कुटुंबांतील मुलांना व अपंगांना शाळेत दाखल करून घेण्याचे उरणार आहे. तिसऱ्या पंचवार्षिक योजनेनंतर जे कार्य मुख्यतः करावयाचे आहे ते अपव्यय टाळण्याचे व स्थगन संपविण्याचे- थोडक्यात विकासाची तिसरी अवस्था गाठण्याचे आहे. पूर्वी निर्दिष्ट केल्याप्रमाणे पहिलीत दाखल झालेल्या १०० मुलांपैकी फक्त २० च मुले आठवीपर्यंत जाऊन पोहोचतात. हे प्रमाण निदान ८० पर्यंत तरी जावयाला हवे, आणि हे कार्य प्रामुख्याने गुणात्मक विकासाचे आहे; आणि चौथ्या व पाचव्या योजनेत यावरच सर्व प्रयत्न केन्द्रित करावे लागतील.

शिक्षकांची समस्या

चौथ्या पंचवार्षिक योजनेत गुणात्मक विकासाच्या कार्यक्रमाकडे वळावयाचे असेल आणि ते कार्य पुढील १०-१५ वर्षे सतत चालू ठेवावयाचे असेल तर प्राथमिक शिक्षकांचा दर्जा सुधारण्याच्या कार्याला अप्रक्रम दिला पाहिजे. शैक्षणिक योजनेच्या यशाची गुरुकिल्ली म्हणजे शिक्षक होय व त्याच्या नैपुण्यावर व कर्तव्यनिष्ठेवर शिक्षणाचा दर्जा अखेरीस अवलंबून आहे. म्हणून प्राथमिक शिक्षकांच्या सामान्य व व्यवसायिक शिक्षणाचा दर्जा सुधारण्याच्या कार्यक्रमावर व त्यांना आपले कार्य चोखपणे बजावता येण्यासाठी आवश्यक असलेल्या नोकरीच्या समाधानकारक वातावरणाच्या सुधारणेवर आपल्याला लक्ष केन्द्रित केले पाहिजे.

(अ) सामान्य शिक्षण

प्राथमिक शिक्षकांच्या सामान्य शिक्षणाचा किमान दर्जा काय असावा ? याबाबतीत भारत सरकारची शिफारस अशी आहे की, प्राथमिक शिक्षकांचे सामान्य शिक्षण मॅट्रिक्युलेशन - माध्यमिक शिक्षणाच्या अखेरीपर्यंत तरी असावे. राज्य सरकारांनी ही शिफारस सर्वसाधारणपणे मान्य केली आहे आणि गेल्या बारा वर्षांत प्राथमिक शिक्षकांतील माध्यमिक शिक्षण संपवणाऱ्या शिक्षकांचे प्रमाण क्रमशः वाढत आहे. स. १९४९-५० मध्ये ते १२.५९ होते आणि स. १९६०-६१ पर्यंत ते ३९ पर्यंत गेले असावे, असा अंदाज आहे. या शालान्त शिक्षण संपविणाऱ्यांच्या भरतीचा वेग अधिक वाढत आहे. काही राज्यांत फक्त मॅट्रिक्युलेट झालेले लोकच प्राथमिक शिक्षक म्हणून नेमण्यात येतात. काही राज्यांत पात्रतेबाबत कमी शैक्षणिक दर्जा मान्य असला तरी

मॅट्रिकयुलेट झालेल्यांना अधिक पसंती देण्यात येते; आणि काही थोड्या राज्यांतच काट-कसरीचे धोरण म्हणून (मॅट्रिक नसलेल्यांची वेतनश्रेणी कमी असते) काही जागा मॅट्रिक नसलेल्यांसाठी राखून ठेवण्यात येतात. स. १९५०-५१ मध्ये एकूण भरती केलेल्या शिक्षकांपैकी ५४ टक्के मॅट्रिक परीक्षा उत्तीर्ण झालेले होते. सध्या नव्याने घेतल्या जाणाऱ्या शिक्षकांपैकी ७५ टक्के मॅट्रिक झालेले असतात. तीन प्रकार सोडले तर सध्या प्राथमिक शिक्षकांचे सरासरीने शिक्षण माध्यमिक शिक्षणाअखेरीपर्यंत झालेले आढळते. हे तीन प्रकार म्हणजे (१) स्त्रीशिक्षिका-विशेषतः ग्रामीण विभागासाठी (२) अनुसूचित विभागासाठी लागणारे शिक्षक (३) आणि माध्यामिक स्नातकाखेरीज अन्यांसाठी राखून ठेवलेल्या जागांवर नेमण्यात येणारे शिक्षक. प्राथमिक शिक्षकांच्या सामान्य शिक्षकांच्या दर्जात वाढ करणे अपरिहार्य असल्याने राज्य सरकारांनी माध्यमिक स्नातकेतरांचा प्रवेश थांबविण्याबाबत एक अंतिम कालरेषा निश्चित करणे आवश्यक आहे. आणि कोणत्याही प्रदेशात ही कालरेषा स. १९७० च्या पुढे जाता कामा नये. मध्यंतरीच्या काळात जास्तीत जास्त स्त्रीशिक्षिका व अनुसूचित विभागासाठी शिक्षक तयार करण्याचा जोरदार प्रयत्न व्हावा, म्हणजे मग एकदा ठरवलेल्या पात्रतेच्या नियमात सूट-सवलत देण्याचा प्रश्न शक्य तो निर्माण होणार नाही.

याच संदर्भात आणखी एक मुद्दा लक्षात घ्यावयास पाहिजे. प्राथमिक शिक्षणाच्या क्षेत्रात काम करणाऱ्या पदवीधरांची संख्या क्रमशः वाढत आहे. स. १९४९-५० मध्ये प्राथमिक शिक्षकांत पदवीधर शिक्षकांची संख्या फक्त ५,५१४ होती, पण स. १९६०-६१ पर्यंत ती २०,००० वर गेली असावी, असा अंदाज आहे. महाविद्यालयीन शिक्षणाचा एका बाजूने होत असलेला प्रसार व दुसऱ्या बाजूने प्राथमिक शिक्षकांची सुधारत अग्रेसरी वेतनश्रेणी यांमुळे पुढील १०-१५ वर्षांत प्राथमिक शिक्षणात पदवीधरांच्या नेमणुकीचे प्रमाण अधिक वाढण्याची शक्यता आहे. शिक्षणाचा दर्जा सुधारण्याच्या दृष्टीने ही घटना स्वागतार्ह व उत्तेजनार्ह आहे. म्हणून आमची अशी सूचना आहे की, प्राथमिक शिक्षणाच्या अवस्थेत पदवीधरांच्या नेमणुकीला प्रोत्साहन देण्यात यावे, आणि स. १९८० पर्यंत, २०० हून अधिक विद्यार्थी असलेल्या प्राथमिक शाळांचे मुख्याध्यापक व ५०० हून अधिक विद्यार्थी-संख्या असलेल्या प्राथमिक शाळेचे मुख्याध्यापक व उपप्रमुख दोघेही प्रशिक्षित पदवीधर असावेत, असे उद्दिष्ट डोळ्यांसमोर ठेवण्यात यावे. उच्च प्राथमिक शिक्षणाच्या शाळेला तर पदवीधर प्रशिक्षितच मुख्याध्यापक असला पाहिजे आणि ह्या शाळांत जास्तीत जास्त शिक्षक पदवीधर प्रशिक्षित असावेत. निदान त्यांची संख्या शे. २५ पेक्षा कधीच कमी नसावी.

सामान्य माध्यमिक शिक्षणाचा व महाविद्यालयीन शिक्षणाचा प्रसार लक्षात घेता येत्या १०-१५ वर्षांत ही गोष्ट शक्य होईलसे वाटते. या कालावधीत बाहेर पडणाऱ्या माध्यमिक स्नातकांची व पदवीधरांची संख्या वरील शिफारशीला मूर्त स्वरूप देण्याइतकी

खात्रीने बाहेर पडेल, असा संभव दिसतो. ही उद्दिष्टे गाठण्यासाठी एकाच गोष्टीवर भर देण्याची आवश्यकता आहे आणि ती म्हणजे या व्यवसायाकडे आकृष्ट होण्याइतकी प्राथमिक शिक्षकांच्या वेतनश्रेणीत घसघशीत सुधारणा.

(ब) व्यावसायिक प्रशिक्षण

प्राथमिक शिक्षकांच्या व्यावसायिक प्रशिक्षणाचा विस्तार आणि सुधारणा याही कार्यक्रमावर चौथ्या पंचवार्षिक योजनेत विशेष भर द्यावा लागेल. भारतातील प्राथमिक शिक्षकांच्या प्रशिक्षणाचा अभ्यास करणाऱ्या मंडळाने या प्रश्नाची अलीकडे चर्चा केली असून पुढील महत्त्वाच्या शिफारशी केल्या आहेत.

(१) आज बहुतेक प्रत्येक राज्यात अप्रशिक्षित राहिलेल्या शिक्षकांचा मोठा गट आहे. स. १९६५-६६ अखेर १,६२६ दशलक्ष प्राथ. शिक्षक कामावर असतील व त्यांच्यापैकी ४,०६,५०० अप्रशिक्षित असतील, असा अंदाज करण्यात आला आहे. तेव्हा प्रत्येक राज्याने स १९७१ पर्यंत कुठली तरी एक सीमा-रेषा निश्चित करून त्या वेळेपर्यंत हे 'लोडणे' बाजूला केले पाहिजे. त्यासाठी मार्ग म्हणजे (अ) ज्या शिक्षकांची १०-१५ वर्षे नोकरी झाली आहे व ज्यांचे वय ३५ च्या वर आहे, अशां-साठी ५-६ महिने मुदतीचा सेवान्तर्गत उजळणी वर्ग सुरू करणे; (२) ज्यांची नोकरी कमीत कमी ५ वर्षे झाली आहे व ज्यांचे वय ३५ च्या आत आहे, त्या सर्वांसाठी एक वर्षाचा पूर्ण वेळ सेवापूर्व प्रशिक्षणाचा कार्यक्रम आखणे; (क) ३५ च्या आतील वय असणाऱ्या व ५ वर्षांपेक्षा कमी नोकरी झालेल्या सर्वांसाठी पूर्णवेळ प्रशिक्षणाची सोय करणे. अशा तऱ्हेची व्यवस्था केल्यास कार्यक्षमतेवर परिणाम होऊ न देता हा मागचा भार नाहीसा करताना पैशाची व वेळेची बरीच काटकसर होईल.

(२) पुढील १०-१५ वर्षांच्या काळात आपल्याला किती नवीन शिक्षक लागतील याचा प्रत्येक राज्याने शक्य तितका भिन्नचूक अंदाज काढावा. हा अंदाज काढताना नवीन भरतीसाठी लागणाऱ्या शिक्षकांच्या बरोबरच, मृत्यूमुळे वा व्यवसाय सोडण्यामुळे ज्या जागा रिकाम्या होतील, त्यांसाठी लागणाऱ्या शिक्षकांचीही दखल घेतली पाहिजे. त्यानंतर प्रत्येक राज्यात प्रशिक्षणाच्या सोयींचा इतका विस्तार केला पाहिजे की, त्यायोगे दरसाल बाहेर पडणाऱ्या प्रशिक्षितांमुळे राज्याला जादा लागणाऱ्या प्रशिक्षितांची गरज भागू शकेल. अशा तऱ्हेने कार्यक्रम आखल्यास अप्रशिक्षित शिक्षक नियुक्त करण्याची वेळच येणार नाही आणि शैक्षणिक अकार्यक्षमतेच्या कारणांपैकी एक कारण नाहीसे होईल.

(३) प्रशिक्षणाचा दर्जा सुधारण्यासाठी अन्य उपक्रमांबरोबरच पुढील उपक्रमही अंगावर घ्यावे लागतील.

(अ) माध्यमिक व उच्च माध्यमिक स्नातकांसाठी प्रशिक्षणाचा कालावधी किमान दोन वर्षांपर्यंत वाढविला पाहिजे. अस्नातकांसाठी तो तीन वर्षांचा असावा. (दोन

वर्षे व एक वर्ष अशी त्याची विभागणी करता येईल.) पदवीधर शिक्षक प्राथमिक शाळेत आल्यास त्यांच्यासाठी एक वर्षाचा प्रशिक्षण कार्यक्रम मुख्यतः प्राथमिक शाळेतील अध्यापनावर भर असलेला पुरेसा आहे.

(ब) प्राथमिक शिक्षकांसाठी असलेल्या प्रशिक्षणसंस्थांचा दर्जा सामान्यतः बराच कमी आहे. कारण या संस्था माध्यमिक शाळेच्या तोलाच्या मानल्या जातात. ज्या वेळी प्राथमिक शिक्षकांच्या शिक्षणाची पातळी उच्च प्राथमिकअखेरची होती, त्या वेळी ही गोष्ट समजण्यासारखी होती. परंतु आता या व्यवसायात बहुसंख्य माध्यमिक स्नातकांची भरती होत असताना या संस्थांचा तोच दर्जा राखणे हे कालविसंगत आहे. तेव्हा या संस्थांना पदवीपूर्व संस्थांचा दर्जा देणे आवश्यक आहे. या सुधारणेमुळे शिक्षक-अध्यापकांना (टीचर-एज्युकेटर) अधिक चांगली वेतनश्रेणी देता येईल व त्यांची बौद्धिक व व्यावसायिक पात्रताही वाढविता येईल.

(क) आजच्या बहुतेक शिक्षक-अध्यापकांचे प्रशिक्षण माध्यमिक शाळांसाठी असलेल्या प्रशिक्षण केन्द्रात झालेले असते आणि बहुतेकांच्या बाबतीत त्यांचा पूर्वानुभव व पार्श्वभूमी माध्यमिक शिक्षणाचीच असते. त्यांच्यासाठी सेवान्तर्गत प्रशिक्षणाचीही काही सोय नसते. त्यामुळे तर आपल्या कामाला (प्राथमिक शिक्षकांना प्रशिक्षण देण्याला) ते अधिकच अपात्र ठरतात. प्राथमिक शिक्षकांच्या प्रशिक्षणसंस्थांमध्ये काम करणाऱ्या शिक्षक-अध्यापकांसाठी बी. एड्. व एम्. एड्. पातळीवर सेवापूर्व प्रशिक्षणाच्या अभ्यासक्रमाची खरोखरच गरज आहे. त्याखेरीज, शिक्षक-अध्यापकांसाठी दर पाच वर्षांच्या नोकरीनंतर तीन महिने कालावधीची सेवान्तर्गत प्रशिक्षणाची व्यवस्था प्रत्येक राज्यात असणेही आवश्यक आहे.

(ड) आजच्या अभ्यासक्रमाचीही पुनर्रचना झाली पाहिजे आणि योग्य अध्यापन-पद्धतीही विकसित केल्या पाहिजेत.

(इ) आजच्या प्रशिक्षणसंस्थांच्या वास्तूमध्येही सुधारणेला अवसर आहे. प्राथमिक शिक्षकांच्या प्रशिक्षणाचे आदर्श केन्द्र कसे असवे याचा एक नमुनेदार आराखडा (नीलाकृती) तयार झाला पाहिजे. जमीन, इमारती, वसति-गृहे, वर्गलोच्या, अध्यापकांसाठी घरे, ग्रंथालय, प्रयोगशाळा, अध्यापनसामग्री, उद्योगकुटिरे, उद्योग-संरंजाम इत्यादी सर्व भौतिक परिसरांचा निर्देश त्यात असावा. या नमुन्यावरहुकूम सध्याच्या सर्व प्रशिक्षणसंस्थांना ही सर्व भौतिक सामग्री एका ठराविक कालावधीत पुरविली जाईल, हेही काळजीपूर्वक पाहिले पाहिजे. प्रशिक्षणकेन्द्रासाठी ठरविलेल्या आदर्श निकषांमध्ये थोडीही जरी शिथिलता काटकसरीसाठी करण्यात आली, तर अखेर ती काटकसर अंगाशी येईल व प्राथमिक शाळांतील शिक्षणाच्या दर्जावर तिचे गंभीर परिणाम होतील.

(फ) शिक्षकांचे प्रशिक्षण हे अलगपणे चालू शकत नाही. अध्यापन-पद्धतीच्या तंत्रातील सुधारणेसंबंधी चालणाऱ्या संशोधनाची व प्राथमिक शाळांसाठी ठेवावयाच्या विस्तार-कार्यक्रमासाठी ते एकजीव करावयाचे असते. या दिशेने आद्यापपावेतो काहीच प्रयत्न आलेला नाही. प्रशिक्षणसंस्थांना संशोधन व विस्तारकार्य यांची जोड देण्याची नितांत गरज आहे.

(क) वेतनश्रेणी व सेवेच्या अन्य शर्ती

शिक्षकांच्या वेतनश्रेणीतही प्रकर्षाने वाढ होण्याची आवश्यकता आहे. तिसऱ्या पंचवार्षिक योजनेच्या अखेरीस प्राथमिक शिक्षकांचे वार्षिक सरासरी वेतन रु. १,००० होईल अशी अपेक्षा आहे. ही सरासरी सर्व राज्यांची आहे व राज्यांराज्यात ते प्रमाण कमीअधिक असणार हे लक्षात ठेवले पाहिजे. जर चांगल्या दर्जाचे शिक्षक मिळवावयाचे असतील, त्यांच्या सामान्य व व्यावसायिक शिक्षणाचा दर्जा वर विवेचित्याप्रमाणे सुधारावयाचा असेल, तर सध्याच्या वेतनश्रेणीचा दर्जा सुधारणे आवश्यकच आहे. याबाबतीत योग्य-बुद्धीला पटणारे उद्दिष्ट म्हणजे स. १९८१ पर्यंत या सरासरीचे प्रमाण दुपटीने व्हावे हेच होय. त्या वेळेपर्यंत दर डोई राष्ट्रीय उत्पन्नात जी वाढ होईल, तिच्या-पेक्षा हे प्रमाण किंचित अधिक आहे. परंतु त्यामुळे आज प्राथमिक शिक्षकांना सापेक्षतेने जे कमी वेतन दिले जाते, त्याची काहीशी भरपाई होणार आहे; आणि त्याच पात्रतेचे व तेवढीच जबाबदारी पेलणारे जे अन्य सरकारी कर्मचारी यांना जे वेतन आहे त्यांच्या पातळीवर या नव्या वेतनश्रेणीमुळे प्राथमिक शिक्षकांना आणता येईल.

प्राथमिक शिक्षकांच्या वेतनविषयक प्रश्नाच्या आणखीही काही बाजू आहेत. त्यांतील एक म्हणजे त्यांच्या वृद्धापकाळाची तरतूद - निवृत्तिवेतन. याबाबतीत आपले उद्दिष्ट असे असले पाहिजे की, सर्व श्रेणीच्या शिक्षकांना - मग ते कोणत्याही व्यवस्थापन-यंत्रणेखाली असोत - सर्वांना सरकारी कर्मचाऱ्यांप्रमाणे निवृत्तीच्या वेळच्या वेतनाच्या ३/८ इतके निवृत्तिवेतन व नियमानुसार (ग्रॅज्युइटी) - ही मिळालीच पाहिजेत.

दुसरी बाब म्हणजे प्राथमिक शिक्षकांना उच्च - वरच्या प्रतीच्या गटात (केडर) प्रवेश करण्याची - बढतीची संधी. व्यवसायात व्यक्तींना आकृष्ट करण्याला अशा संधी चांगल्या वेतनश्रेणीपेक्षा अधिक उपयुक्त ठरतात. महाराष्ट्र व गुजरात अशी काही थोडी राज्ये सोडली, तर प्राथमिक शिक्षकांना वरच्या श्रेणीत शिरण्याला कोणत्याच राज्यात वाव नाही. आमची अशी सूचना आहे की, नामवंत प्राथमिक शिक्षकांना शिक्षक-अध्यापक व पर्यवेक्षक यांच्या जागेवर बढती दिली जावी. त्यामुळे आर्थिक बोजा काहीच वाढणार नाही; पण या व्यवसायाकडे कुशल व्यक्ती आकृष्ट करण्यास या योजनेचा उपयोग होईल.

विद्यार्थी-शिक्षक प्रमाण

यथादर्शन योजना आखण्यासाठी विस्तारकार्यक्रमाकरिता व रिकाम्या होणाऱ्या जागा भरून काढण्याकरिता किती नवीन शिक्षक लागतील, याचा अचूक अंदाज काढला

पाहिजे. विद्यार्थी-शिक्षक प्रमाण काय राखावयाचे, याबाबतीत पक्का निर्णय घेतला तरच हे करता येईल.

दुर्दैवाने प्राथमिक शिक्षणाच्या क्षेत्रात हा प्रश्न मोठा वादाचा होऊन बसला आहे. या बाबतीत अगदी स्पष्ट असे दोन स्वतंत्र विचारप्रवाह आहेत. एकाचे म्हणणे असे की, विद्यार्थी - शिक्षक प्रमाण शक्य तेवढे कमी ठेवण्यात यावे; ३० : १ ते असेल तर फारच चांगले. दुसऱ्या पक्षाचे मत असे आहे की, भारताच्या सध्याच्या परिस्थितीत विद्यार्थी - शिक्षक प्रमाण उच्च राखणे अपरिहार्य आहे, आणि आजचे ३४ : १ हे प्रमाण बुद्धिपुरस्सर वाढवून ५० : १ पर्यंत ते नेण्यात यावे. हे प्रमाण कमी राखावे, असे म्हणणाऱ्या पक्षाचा युक्तिवाद असा की, त्यामुळे शिक्षणाचा गुणात्मक दर्जा उंचावण्यास मदत होईल; तर दुसऱ्या पक्षाचे समर्थन असे की, प्रमाण उच्च राखल्याने विस्ताराच्या योजनेस बाध न आणता शिक्षकाचे वेतन वाढविण्यास त्यामुळे साहाय्य होईल.

या संदर्भात दुवक्त शाळा भरविण्याच्या प्रश्नाला विशेष महत्त्व आहे. विद्यार्थी-शिक्षक प्रमाण उच्च राखावे असे म्हणणारा पक्ष दुवक्त पद्धतीचा - निदान पहिल्या व दुसऱ्या वर्गासाठी - पुरस्कार करतो. दुवक्त पद्धतीमुळे विद्यार्थी - शिक्षकाच्या सरासरी प्रमाणात खूब वाढावा होणारा आहे. या सूचनेला विरोधही जबरदस्त आहे. विरोधाची कारणे अशी : त्यामुळे विषमता निर्माण होईल. ज्या शिक्षकांना दोन्ही वेळा काम पडेल त्यांना इतरांच्या मानाने अधिक कष्ट करावे लागतील, पण वेतनाच्या दृष्टीने मात्र काहीच फायदा होणार नाही; विद्यार्थ्यांचे अध्ययन कमी होईल (ही समजूत तितकीशी बरोबर नाही) व त्यामुळे शिक्षणाचा दर्जा घसरेल. जे शिक्षक दुवक्त काम करतील त्यांना भरपाई-भत्ता (कॉम्पेन्सेटरी) देणे हे उघड उघड समर्थनीय ठरेल. या व्यवस्थेचा शैक्षणिक दर्जावर काय परिणाम होईल, याची छाननी केली पाहिजे. या संदर्भात पुढील मुद्द्यांचा विचार केला पाहिजे : (i) इयत्ता पहिलीतील (व कधी कधी पहिली व दुसरी-तीलही) मुलांना इतर वर्गातील मुलांच्या मानाने शाळेत कमी वेळ ठेवावे. या वर्गातील मुलांना रोज सहा तास शाळेत राखडविणे चुकीचे आहे. या वयात त्यांना ३।४ तास शिकविणे पुरेसे आहे. (ii) ज्या ठिकाणी दुवक्त पद्धती चालू आहे अशा शाळांचा अभ्यास कमी करण्यात आला आहे. जर शिकवण्याची योजना पद्धतशीर असेल, तर ३।४ तास शिकणाऱ्या व शाळेत ५।६ तास काढणाऱ्या विद्यार्थ्यांच्या प्रगतीत म्हणण्यासारखा फरक आढळत नाही.

दुवक्त पद्धती न स्वीकारता विद्यार्थी-शिक्षक प्रमाण वाढवावयाचे असेल, तर वर्गाचा आकार वाढवावा लागेल. सध्या वर्गाची संख्या ४० ही ठरविण्यात आली आहे. ती ५० वा ६० वरही न्यावी लागेल. याही बाबतीत बरील मतभेद आहेतच. एका पक्षाचे म्हणणे वर्गात ४० पेक्षा अधिक विद्यार्थी असूच नयेत. ते पत्र स्वीकारले तर

विद्यार्थी-शिक्षक प्रमाण सरासरीने ३० होईल. दुसऱ्या पक्षाला वर्गसंख्या किमान ५० व कमाल ६० ठरविणे इष्ट वाटते. या सूचनेचा स्वीकार झाला तर विद्यार्थी-शिक्षक प्रमाणात सरासरी ४०, ४५, वा ५० होऊ शकेल. वर्गाचा आकार अमुकच असावा, असा काही खास नियम नाही. अध्यापनपद्धती व वर्गसंचालन ही कशी आहेत, यांनाच खरे महत्त्व आहे. अध्यापनाच्या व संचालनाच्या काही पद्धती अशा आहेत की, वर्ग लहान असेल तरच त्यांचा अवलंब करता येईल, तर काहींचा अवलंब मोठ्या संख्येच्या वर्गातच करता येईल. योग्य तंत्रांचा अवलंब केला तर मोठ्या संख्येच्या वर्गातच अध्यापनाचे सुपरिणाम दिसून येण्याची शक्यता अधिक आहे. त्या मानाने लहान वर्गात अवलंबिली जाणारी तंत्रे सदोष असल्याने तेथे परिणाम दिसत नाहीत. शिवाय असे की, वर्गसंख्येचा प्रश्न केवळ शैक्षणिक नसून आर्थिक दृष्ट्याही त्याला महत्त्व आहे. जेव्हा एखाद्या शैक्षणिक अधिकाऱ्यापुढे अनेक मुलांची सोय करण्याचा प्रश्न उभा राहतो व त्या मानाने त्याच्या-जवळची साधन-सामग्री अपुरी असते, तेव्हा सर्व प्रचलित शैक्षणिक तत्त्वे बाजूला सारून केवळ आर्थिक व प्रशासनिक दृष्ट्या त्या समस्यांची उकल करून वर्गाचा आकार ठरवावा लागतो. सामाजिक व आर्थिक परिस्थितीचा शैक्षणिक विचारसरणीशी नेहमीच मेळ घालता येईल असे नाही. या उलट सामाजिक व आर्थिक परिस्थितीतून जे अटळ प्रश्न निर्माण होतात, त्यांची सोडवणूक करण्यासाठी शैक्षणिक उपपत्तींचा व तत्त्वांचा उपयोग करणे हे अधिक श्रेयस्कर ठरेल. प्राप्त परिस्थितीत मोठ्या संख्येचा वर्ग जर अपरिहार्य असेल, तर त्या वर्गाला शिकवण्यास शिक्षकाला साह्यभूत होतील अशा पद्धती कशा शोधून काढता येतील, याचा शिक्षणतज्ज्ञांनी विचार करावा. मोठ्या संख्येचे वर्ग ही एक अपरिहार्य घटना आहे. या वस्तुस्थितीचे या देशाच्या शिक्षणव्यवसायातील व्यक्तींना बौद्धिक दृष्ट्या आकलन झालेले नाही आणि असे वर्ग कार्यक्षमतेने हाताळण्याचे तंत्रही त्यांनी आत्मसात करून घेतले नाही. तरी पण या देशातील प्रत्यक्ष स्थिती अशी आहे की, दर १० पैकी ६ शिक्षकांवर ५० ते १०० विद्यार्थ्यांचे वर्ग हाताळण्याची पाळी येते. एका बाजूने शिक्षकांचे प्रशिक्षण व त्यांच्या अपेक्षा आणि दुसऱ्या बाजूने सामाजिक व आर्थिक परिस्थितीच्या गरजा यांतील विरोधातून - वर्गातील अधिक संख्येमुळे नव्हे - सध्याची अस्वस्थता निर्माण झाली आहे. एक आर्थिक निकड म्हणून पुढील १०-१५ वर्षे मोठे वर्ग आपण मान्य केले, मोठ्या वर्गाला योग्य होतील अशा अध्यापनपद्धती शोधून काढण्यावर जर आपण भर दिला आणि त्या पद्धती हाताळण्याचे योग्य शिक्षण आपण आपल्या शिक्षकांना दिले, तर मोठे वर्ग ठेवूनही आपल्या शिक्षणाच्या दर्जात आपण सुधारणा घडवून आणू शकू.

पुढारलेल्या देशांतील प्राथमिक शिक्षणाचा इतिहास जर आपण पाहिला तर असे दिसते की, आरंभीच्या अवस्थेत शिक्षणाचा विस्तार झपाट्याने व काटकसरीने घडवून आणण्यासाठी त्यांनी मोठ्या संख्येच्या वर्गांचा स्वीकार केला. पुढे विस्ताराचे दडपण जसजसे कमी होत गेले आणि साधनसामग्री अधिक उपलब्ध होत गेली, तसतसा वर्गाचा

आकार लहान होत गेला. अशाच तऱ्हेची घटना केरळमध्येही घडून आली आहे. केरळ आज भारतातील शैक्षणिक दृष्ट्या अत्यंत पुढारलेले राज्य आहे. ह्याच पद्धतीने विकास घडवून आणण्याच्या योजना सर्व राज्यांना व विशेषतः मागस राज्यांना आखाव्या लागतील.

सध्या विद्यार्थी-शिक्षक प्रमाण ३५:१ असे आहे. ते ४०, ४५, ५० पर्यंत वर न्यावे, अशा भिन्न भिन्न सूचना आहेत. या बाबतीतली मतभेदाची वावटळ अद्याप शमलेली नाही, आणि या बाबतीत जनमत अद्याप स्थिरावले नाही. म्हणून, चार वेगवेगळी प्रमाणे-३५, ४०, व ५० घेऊन ६-१४ वर्षांच्या वयोगटातील सर्व मुलांना सक्तीचे व मोफत शिक्षण द्यावयाचे झाल्यास एकूण शिक्षक तरी किती लागतील व या कार्यासाठी खर्च तरी किती लागेल, ह्याचा हिशोब करू या. म्हणजे त्या आधारे आपापली आर्थिक परिस्थिती याहून योग्य ते विद्यार्थी-शिक्षक प्रमाण राज्यांना निवडता येईल.

आवश्यक शिक्षकांची संख्या

पुढील १५ वर्षांत प्राथमिक शिक्षणाच्या विकास-विस्तारासाठी लागणाऱ्या एकूण शिक्षक-संख्येचा हिशोब दोन विभागांत करावयास हवा. (अ) इयत्ता १-८ मध्ये नवीन विद्यार्थी दाखल करून घेण्यामुळे लागणारे शिक्षक, व (ब) सेवानिवृत्ति, मृत्यू, व्यवसायत्याग इत्यादी कारणांमुळे लागणारे शिक्षक.

(अ) अधिक नोंदणीमुळे आवश्यक शिक्षक

विद्यार्थ्यांची अधिक भरती करावयाची ठरविल्यामुळे किती शिक्षक लागतील, हे सक्तीच्या व मोफत शिक्षणाचे अंतिम लक्ष्य गाठण्याची अखेरची तारीख आपण काय ठरवितो यावर आणि विद्यार्थी-शिक्षक प्रमाण आपण काय ठरवितो यावर अवलंबून आहे. हिशोबाचा अंदाज काढण्यासाठी स. १९७५, ८१ व ८५ या तीन उद्दिष्ट गाठण्याच्या तारखा असतील असे गृहीत धरू या आणि विद्यार्थी-शिक्षकाबाबत वर सुचविलेले चार प्रकार (३५, ४०, ४५ व ५०) धरून चालू या.

या प्रत्येक गृहीतकाच्या आधारे आवश्यक असणाऱ्या शिक्षकांची संख्या को. क्र. III मध्ये दाखविली आहे.

(ब) रिकाम्या होणाऱ्या जागांसाठी लागणारे शिक्षक

‘पुनर्नियुक्तीचा वेग’ जर विनचूकपणे माहीत असला तर निवृत्ति, मृत्यू व सेवात्याग यांमुळे निर्माण होणाऱ्या रिकाम्या जागांमध्ये कराव्या लागणाऱ्या ‘पुनर्नियुक्ती’ साठी लागणाऱ्या शिक्षकांची संख्या ठरविणे शक्य होईल व होणे आवश्यक आहे. हा वेग भिन्न देशात भिन्न असतो, इतकेच नव्हे तर एकाच देशात तो वेळोवेळी बदलतो; कारण तो सामाजिक व आर्थिक कारणांशी निगडित असतो. काही पाश्चात्य

युरोपीय देशांत तरुण मुलींनी विवाह होईपर्यंत प्राथमिक शिक्षकेचे काम करण्याची प्रथा सर्रास आहे. तेथे हे पुनर्नियुक्तीचे प्रमाण बरेच मोठे म्हणजे शे. ७ आहे. जपानमध्ये निवडलेला व्यवसाय धीमे चालू ठेवण्याची परंपरा आहे, तेथे हे प्रमाण शे. २ आहे. शिक्षण मंत्रालयाने या बाबतीत जी आपल्याकडे नुकतीच एक पहाणी केली, तिच्यावरून असे दिसून आले की, भारतातील वेगवेगळ्या राज्यांत हे प्रमाण वेगवेगळे आहे. उदाहरणार्थ, अनुसूचित विभागात जीवन कंठणे अतिशय जिकिरीचे आहे. तेथे व्यवसाय-त्यागाचे प्रमाण मोठे आहे. उलट शहरी विभागात व्यवसायत्याग व मृत्यू या दोहोंचेही प्रमाण अल्प आहे. तेव्हा पुनर्नियुक्तीच्या वेगाचा अभ्यास हा बरेच वेळ व स्थानपरत्वे वेगवेगळा करण्याची आवश्यकता आहे.

या प्रश्नाचा आपल्या शिक्षणमंत्रालयाने अलीकडेच जो अभ्यास केला, त्याचे निष्कर्ष असे : सर्व देशाचा सरासरी पुनर्नियुक्तीचा वेग ३.७ टक्के आहे- त्यातील २ टक्के कपातीमुळे व १.२ टक्के व्यवसायत्यागामुळे. हा अभ्यास करताना गोळा केलेली सामग्री फारच अपुरी होती आणि काढलेले निष्कर्षही कमी प्रमाण दाखविण्याकडे झुकलेले आहेत, या दोन गोष्टी लक्षात घेऊन, या यथादर्शी योजनेत पुनर्नियुक्तीचे प्रमाण पुढील १०-१५ वर्षांसाठी शे. ४ धरण्यात आले आहे. (यातील २ टक्के निवृत्तीमुळे व २ टक्के मृत्यू, त्याग इ. मुळे असे मानले आहे.)

स. १९६५-६६ साली जे शिक्षक कामावर आहेत, त्यांच्या संख्येवर आणि चौथ्या व पाचव्या पंचवार्षिक योजनेत जे शिक्षक नव्याने नेमावे लागतील, त्यांच्या संख्येवर दरसाल ४ टक्के प्रमाणे (त्यांच्या बाबतीत सेवानिवृत्तीचा प्रश्न उद्भवतच नाही. व्यवसायत्याग व मृत्यू यांमुळेच काय जागा रिकाम्या होतील तेवढ्याच) पुनर्नियुक्तीचे प्रमाण धरले तर प्राथमिक शिक्षणाच्या विस्तारासाठी व त्या काळात पुनर्नियुक्तीसाठी किती शिक्षक लागतील याचा अंदाज काढता येईल. तो कोष्टक क्र. IV मध्ये दाखविला आहे. त्या कोष्टकावरून असे दिसेल की, चौथ्या व पाचव्या पंचवार्षिक योजनांच्या काळात कमीत कमी जादा १,०६,००० शिक्षक लागतील. (हा हिशोब करताना नोंदणीचे लक्ष्य किमान व विद्यार्थी-शिक्षक संस्थेचे प्रमाण उच्च धरले आहे) व ही संख्या जास्तीत जास्त २,६४,००० पर्यंत जाईल. (विद्यार्थी-भरतीचे प्रमाण कमालमर्यादेचे व विद्यार्थी-शिक्षक प्रमाण कमीत कमी मानून ही संख्या निघते.)

प्रशिक्षण-सवलतीचा विस्तार

या अधिक लागणाऱ्या शिक्षकांचे प्रशिक्षण जर करावयाचे असेल, आणि नव्याने करावयाची भरती प्रशिक्षित शिक्षकांसाठीच मर्यादित करावयाची असेल, तर प्राथमिक शिक्षक प्रशिक्षण केन्द्रात फार मोठ्या संख्येने शिक्षकांना प्रवेश द्यावा लागेल. (१) विद्यार्थी-भरतीचे उद्दिष्ट व (२) स्वीकारावयाचे विद्यार्थी-शिक्षण प्रमाण ही

लक्षात घेऊन आणि (अ) प्रशिक्षणाचा कालावधी दोन वर्षांचा असेल व (ब) प्रशिक्षण-संस्थांतील अपव्ययाचे प्रमाण शे. १० च राहील असे गृहीत धरून प्रशिक्षण संस्थांत किती छात्रशिक्षक घ्यावे लागतील, हे कोष्टक क्र. V मध्ये दाखविले आहे.

नजीकच्या भविष्यात प्रशिक्षणाच्या सोयीत किती मोठ्या प्रमाणात वाढ करावी लागणार आहे, याची कल्पना या गरजांची तुलना स. १९६०-६१ मध्ये अस्तित्वात असलेल्या सोयींनी केली, तर चांगल्या प्रकारे येईल. स. १९६०-६१ मध्ये देशातील प्राथमिक प्रशिक्षण विद्यालयांची संख्या १,१३९ एवढी होती व प्रशिक्षणार्थींची संख्या १,२२,७७० होती. तिसऱ्या योजनेच्या अखेरीसच मुळी संस्थांची संख्या १,३०० च्या जवळपास जाणार असून प्रशिक्षणार्थींची संख्या १,५०,००० पर्यंत जाणार आहे.

प्रशिक्षणसंस्थांतील विद्यार्थी संख्येत वाढ करण्याचे तीन मार्ग आहेत : (१) नव्या प्रशिक्षणसंस्था उघडणे, (२) आजच्या प्रशिक्षणसंस्थांची प्रवेश-पात्रता वाढविणे आणि (३) वरील (१) व (२) यांची योग्य ती जुळणी करून पाहणे.

शिक्षक प्रशिक्षण अभ्यास-समितीच्या शिफारशी अशा आहेत : (१) प्रत्येक राज्याने प्रशिक्षणसंस्थेचा अधिकांत अधिक आकार ठरवावा. (सामान्यतः १५० ते २०० विद्यार्थी प्रत्येक प्रशिक्षणविद्यालयात असावेत.) (२) लहान प्रशिक्षणसंस्थांचा वरिष्ठतम पातळीपर्यंतचा विकास करावा. (३) वरील (२) प्रमाणे केल्यावर प्रशिक्षितांच्या संख्येत किती विस्तार होतो याची खातरजमा करून मग आवश्यक असेल तर नव्या प्रशिक्षणसंस्था काढाव्यात. (४) प्रशिक्षणसंस्थांच्या केन्द्रांबद्दल योग्य तऱ्हेने योजना आखावी. निदान ८० टक्के संस्था ग्रामीण भागात असाव्यात : प्रत्येक जिल्हा ही इकाई (युनिट) धरून प्रत्येक जिल्ह्यात पुरेशा संस्था आहेत याची खात्री करून घ्यावी. या संस्थांनी जिल्ह्यातील सर्व शाळांची गरज भागवावी व त्या संस्था शाळांना सहज संबंध प्रस्थापित करता येतील अशा अंतरावर—‘ सुलभगम्य ’ असाव्यात. अभ्यासमंडळाच्या आणखी शिफारशी पुढीलप्रमाणे आहेत : प्रत्येक राज्याने स. १९६३-६४ पर्यंत प्राथमिक प्रशिक्षणसोयींच्या विस्ताराबाबत व सुधारणेबाबत निश्चित स्वरूपात ‘ नीला-कृती ’ (आराखडे) तयार कराव्यात आणि या योजनांची प्रत्यक्ष कार्यवाही तिसऱ्या योजनेच्या अखेरच्या दोन वर्षांतच सुरू व्हावी. प्राथमिक शिक्षणाच्या कार्यक्रमाच्या यशस्वितेसाठी शिक्षकांचे प्रशिक्षण ही महत्त्वाची पूर्व अट असल्याने या शिक्षकप्रशिक्षणाच्या सोयी-सुधारणा वाढविण्याच्या कार्यक्रमाला वरच्या दर्जाचा अग्रक्रम द्यावा लागेल व येत्या ४-५ वर्षांच्या कालात त्याची संपूर्णतया कार्यवाही करावी लागेल.

इमारती व साधनसामग्री

प्राथमिक शिक्षणाच्या गुणात्मक विकासासाठी शिक्षकांची सुधारणा हाच एकमेव महत्त्वाचा घटक आहे, हे निर्विवाद आहे आणि चौथ्या व पाचव्या पंचवार्षिक योजने-

मध्ये त्यावर भर द्यावा लागेल यात संदेह नाही; पण केवळ शिक्षणात सुधारणा होऊन भागणार नाही. त्या कामाला अन्य तीन कार्यक्रमांची जोड द्यावी लागेल. (१) सर्व प्राथमिक शाळांसाठी पुरेशा इमारती व साहित्य यांची तरतूद करणे; (२) शालेय आरोग्य, शालेय भोजन, पाठ्यपुस्तकांचा व लेखनसाहित्याचा मोफत पुरवठा, गणवेश इत्यादी पूरक सेवाकार्ये पुरविणे; (३) पुरेशी व कुशल पर्यवेक्षणव्यवस्था उभी करणे.

सर्व शाळांना इमारती बांधण्याच्या कार्यक्रमात (व शक्य असेल तेथे व जरूर असेल तर शिक्षकनिवासस्थानांचा त्यात समावेश असावा) खूपच भांडवल गुंतवावे लागेल. तिसऱ्या योजनेच्या अखेरीपर्यंत प्राथमिक शाळांतील विद्यार्थी नोंदणी सहा कोटीपर्यंत जाणार आहे. त्यांपैकी फक्त शे. ४० मुलांसाठी आज सोयीस्कर इमारती व सामग्री यांची तरतूद झालेली आहे. त्यांपैकी तिसऱ्या योजनेच्या अखेरीपर्यंत शाळेत दाखल होणाऱ्या ३६ दशलक्ष मुलांसाठी इमारती व सामग्री पुरविण्याचे काम आधी अंगावर घ्यावे लागेल. त्याशिवाय चौथ्या व पाचव्या पंचवार्षिक योजनेत जी मुले नव्याने शाळेत दाखल होतील, त्यांच्यासाठीही इमारती उभवाव्या लागतील व सामग्री पुरवावी लागेल. दर साल ४० लक्ष नवी मुले शाळेत प्रवेश घेतील, असे गृहीत धरल्यास चौथ्या व पाचव्या योजनेत ७६ दशलक्ष मुलांसाठी म्हणजे साधारणपणे दरसाल ७६ दशलक्ष मुलांसाठी ही सोय करावी लागेल. प्रत्येक मुलामागे इमारतखर्च रु. ७५ येतो असे गृहीत धरले व रु. ५०- सामग्रीसाठी मानले तर केवळ याच कार्यक्रमासाठी चौथ्या व पाचव्या योजनेत रु. ९,५०० दशलक्ष भांडवल गुंतवावे लागेल म्हणजे दरसाल रु. ९५० दशलक्ष त्यासाठी लागतील.

वरील हिशोबात इमारत व सामग्री यांची गृहीत धरलेली किंमत मुळीच जास्त नाही. वस्तुतः देशाच्या अनेक विभागांत प्राथमिक शाळांना साधनसामग्री व इमारती पुरविण्यासाठी येणारा प्रत्यक्ष खर्च येथे गृहीत धरलेल्या खर्चापेक्षा बराच अधिक आहे. परंतु शाळांना लागणाऱ्या इमारती व साधनसामग्री यांचे नियोजन अधिक चांगले कसे करता येईल आणि स्थानिक सामग्रीचा उपयोग करून एकूण कार्यक्रमाचा खर्च वर उल्लेखिलेल्या गृहीतकांच्या मर्यादेत कसा आणता येईल, यांच्या बाबतीत संशोधन करणे शक्य होईल, असे आम्हांस वाटते.

पूरक सेवाकार्ये

आज काही नागरी विभाग वगळल्यास शाळेतील विद्यार्थ्यांच्या आरोग्याबाबत कोणत्याही सेवाकार्याची तरतूद जवळ जवळ नाहीच. प्राथमिक शाळांतील विद्यार्थ्यांसाठी कार्यक्षम अशा आरोग्यसेवेची तरतूद करणे हा विद्यार्थ्यांच्या आरोग्याचा आणि त्यामुळे प्राथमिक शिक्षणाचा दर्जा वाढविण्याच्या कार्यक्रमांपैकी एक महत्त्वाचा कार्यक्रम आहे. याचा आरंभ ६-११ या वयोगटातील विद्यार्थ्यांच्यापासून करता येईल; पण

शेवटी ६-१४ वर्षांच्या वयोगटातील सर्व विद्यार्थ्यांसाठी आरोग्य-सेवेची तरतूद शाली पाहिजे.

शालेय विद्यार्थ्यांचे आरोग्य सुधारण्यासाठी सुरु करावयाच्या सेवाकार्यांपैकी दुसरे महत्वाचे काम म्हणजे शाळेतील आहाराचा कार्यक्रम होय. तिसऱ्या योजनेच्या अखेरीस १० दशलक्ष विद्यार्थ्यांना या योजनेचा फायदा मिळू लागला अशी अपेक्षा आहे. परंतु चौथ्या व पाचव्या पंचवार्षिक योजनांच्या काळात या योजनेचा विस्तार खूपच मोठ्या प्रमाणावर करून १९७४-७५ पर्यंत, प्राथमिक शाळेत येणाऱ्या प्रत्येक मुलाला सकस व समतोल शालेय आहार मिळवून देण्याची आवश्यकता आहे.

तिसरी महत्वाची पूरक सेवा म्हणजे प्राथमिक शाळेत जाणाऱ्या सर्व विद्यार्थ्यांना पाठ्यपुस्तके आणि लेखनसाहित्य मोफत पुरविणे ही होय. याशिवाय, प्राथमिक शाळेतील विद्यार्थी ठराविक गणवेश वापरतील व त्यासाठी गरीब पालकांना आवश्यक ते आर्थिक साहाय्य उपलब्ध करून दिले जाईल, याबद्दलही काही तरतूद करावी लागेल. हे दोन्ही कार्यक्रम आरोग्यसेवेइतके खर्चिक वा महान असणार नाहीत. पण ते दोन्ही पार पाडले, तर प्राथमिक शाळेतील अध्यापनाचा दर्जा वाढविण्यास त्यांचे भरघोस साहाय्य मिळेल.

पर्यवेक्षणातील सुधारणा

प्राथमिक शिक्षणाची गुणवत्ता वाढविण्यासाठी तिसरा महत्वाचा कार्यक्रम म्हणजे पुरेशा व कार्यक्षम पर्यवेक्षणाची सोय करणे हा होय. आज तरी प्राथमिक शिक्षणाचे पर्यवेक्षण करणाऱ्या अधिकाऱ्यावर असलेला कामाचा भार खूपच मोठा आहे; पण अध्यापनाचा दर्जा उंचावण्यासाठी पर्यवेक्षणाधिकाऱ्याला शिक्षकाच्या बरोबर काम करता येण्यासाठी व मार्गदर्शन देता येण्यासाठी वेळ मिळण्याकरिता हा भार कमी करावा लागेल. त्यासाठी पर्यवेक्षण अधिकाऱ्यांची संख्या वाढवावी लागेल. कदाचित त्यासाठी या अधिकाऱ्यांना जी काही प्रशासकीय स्वरूपाची कामे करावी लागतात ती त्यांच्याकडून काढून घ्यावी लागतील आणि त्या कामासाठी स्वतंत्र यंत्रणा उभारून तिच्याकडे ती सोपवावी लागतील. त्याचबरोबर या कामासाठी बुद्धिमान व कार्यक्षम माणसे खेचून घेण्यासाठी या अधिकाऱ्यांची वेतनश्रेणीही सुधारावी लागेल आणि त्यांची निपुणता वाढविण्याकरिता त्यांच्या संस्थानिविष्ट सेवान्तर्गत प्रशिक्षणाचीही सोय करावी लागेल.

प्राथमिक शिक्षणाच्या सर्व विभागांत व विशेषतः अभ्यासक्रम आणि अध्यापन-पद्धती यांच्या बाबतीत शैक्षणिक संशोधनाच्या कार्याचा विकास करण्याची आवश्यकता आहे. तसेच एकशिक्षकी शाळांसारखे जे विशेष प्रश्न आहेत, त्यांचाही अभ्यास करण्याची आवश्यकता आहे. त्यासाठी प्रत्येक राज्यात प्राथमिक शिक्षणात संशोधन

करण्यासाठी विद्यापीठांना, अध्यापनविद्यालयांना आणि स्वतंत्रपणे काम करणाऱ्या संस्थांना प्राथमिक शिक्षणाच्या अंगोपांगातील समस्यांबाबत संशोधनकार्य विकसित करता यावे, यासाठी मदत करण्याकरिता खास संस्था उभाराव्या लागतील.

आर्थिक निष्कर्ष

गुणवत्ता वाढविण्यासाठी वर ज्या सूचना केल्या आहेत त्यांचे आर्थिक निष्कर्ष समजावून घेणे आवश्यक आहे.

(१) शिक्षकांवरील खर्च

या बाबतीत अनेक सूचना आतापर्यंत केल्या आहेत. साररूपाने त्या पुढीलप्रमाणे सांगता येतील.

कोष्टक क्र. ५ (अ)

शिक्षक-वेतनासंबंधी सूचना

सूचना	वार्षिक सरासरी व ती गाठण्याचे वर्ष			
	१९६१ रु.	१९६६ रु.	१९७१ रु.	१९७६ रु.
१	९००	१,०००	१,३००	१,५००
२	९००	१,१००	१,४००	१,६००
३	९००	१,२००	१,५००	१,७००
४	९००	१,३००	१,६००	१,८००

या सर्व सूचना स. १९६०-६१ मधील किंमतीच्या आधारावर केल्या आहेत. किंमतीत व जीवनमानाच्या निर्देशांकात जसजसे बदल होतील, त्यानुसार या वेतनातही फेरफार करणे आवश्यक ठरेल.

१ आवर्तनीय खर्च

(अ) शिक्षकांवरील खर्च

प्राथमिक शाळेतील शिक्षकाचे दरमहा वेतन किमान रु. १००/ असावे, या बाबतीत सर्वांचे एकमत आहे. जास्वीत जास्त ते किती असावे या बाबतीत मतभेद असून

रु. २००/- रु. २५०/- इतकेच नव्हे तर रु. ३००/- पर्यंतही असावे अशी भिन्न भिन्न मते दिसतात. सध्या तरी सर्वसामान्यपणे ज्या प्रकारच्या वेतनश्रेतीची सूचना केली जाते, त्याची सरासरी द.म. रु. १५०/- वा वार्षिक रु. १८००/- आहे. वृद्धापकाळाच्या तरतुदीसाठी व अन्य कल्याणप्रद सुखसोयी म्हणून त्यात आणखी शे. १०/- ने आपल्याला भर घालायला हवी. तेव्हा दर शिक्षकामागे सालीना सरासरी रु. २०००/- आपणास खर्च येईल असे सध्या जी सार्वत्रिक मागणी केली जाते, तिच्या आधारे धरून चालण्यास हरकत नाही. ४०:१ हे विद्यार्थी-शिक्षक प्रमाण सर्वमान्य आहे. या हिशोबाने प्रत्येक विद्यार्थ्यामागे रु. ५०/- एवढा प्राथमिक शिक्षकासाठी आवर्तनीय खर्च धरावयास पाहिजे.

(ब) अन्य बाबींवरील खर्च

यातच शिक्षकेतर बाबींवर करावा लागणारा आवर्तनीय खर्च आपणास मिळवावयास हवा. त्यांत पुढील गोष्टींचा समावेश होतो.

खर्चाच्या बाबी	प्रत्येक विद्यार्थ्यामागे सालीना खर्च रु.
सर्व मुलांसाठी शालेय आरोग्य (शालेय भोजन धरून)	३०
गणवेश (शे. २० विद्यार्थ्यांना मोफत)	५
मोफत पाठ्यपुस्तके, लेखनसाहित्य, किरकोळ खर्च, अन्य खर्च इ.	१०
एकूण	४५

(क) एकूण आवर्तनीय खर्च

तेव्हा प्रत्येक विद्यार्थ्यामागे एकूण प्रत्यक्ष खर्च रु. १०० / येईल. त्यात शिक्षक-प्रशिक्षण व पर्यवेक्षण यांसाठी प्रत्येकी ५ टक्के खर्च आपल्याला मिळवला पाहिजे. अशा तऱ्हेने प्रत्येक विद्यार्थ्यामागे आवर्तनीय खर्च रु. ११० / - प्राथमिक शिक्षणाला करावा लागेल.

२ अनावर्तनीय खर्च

प्राथमिक, माध्यमिक वा मूलोद्योगी शाळेच्या एका खोलीला लागणाऱ्या खर्चात खूपच भिन्नता आढळते. एक खोली बांधायला (जागेची किंमत सोडून) शहरी विभागात रु. ६००० ते रु. १०००० पर्यंत खर्च येण्याचा संभव आहे. जागेची

किंमत व साधनसामग्रीवरील खर्च मिळून हा आकडा ८ ते १८ हजारांपर्यंत जाण्याचा संभव आहे. त्या मानाने ग्रामीण विभागात येणारा खर्च पुष्कळच कमी आहे. जागेची किंमत नाममात्रच असते आणि एक खोली बांधायला रु. ३००० ते रु. ४००० खर्च येतो. सर्व देशासाठी इमारतीच्या निमित्ताने येणारा भांडवली खर्च प्रतिछात्र रु. १०० गृहीत धरला जातो. शैक्षणिक साहित्य इ. साठी प्रतिछात्र खर्चाचे प्रमाणही रु. १०० आहे. त्यात फर्निचर, अध्यापनसाहित्य, वाचनालय व संरजाम (हस्तोद्योगाची साधने) यांचाही समावेश आहे. या अंदाजानुसार प्रत्येक विद्यार्थ्यामागे सालीना रु. २०० अनावर्तनीय खर्च येईल. पूर्वी म्हटल्याप्रमाणे एकूण सुमारे ३६ दशलक्ष मुलांसाठी ही अनावर्तनीय खर्चाची तरतूद करावी लागेल. त्यापैकी काही तिसऱ्या योजनेच्या अखेरीस शाळेत दाखल झालेली असतील. काही चौथ्या व इतर पाचव्या योजनेअखेरीस शाळेत नोंदविली जातील.

३ एकूण खर्च - आवर्तनीय व अनावर्तनीय

वरील तीन अंदाजांनुसार गृहीत धरलेला एकूण खर्च कोष्टक क्रमांक ६ मध्ये दाखवित आहे.

उशिरात उशिरा स. १९७५-७६ पर्यंत तरी ६ ते १४ वयोगटातील सर्व मुलांना मोफत व सार्वत्रिक शिक्षण मिळावे, अशी सामान्य जनतेची जोराची मागणी आहे. जर ही जनतेची मागणी पूर्ण करावयाची असेल तर, प्राथमिक शिक्षणासाठी स. १९६०-६१ मध्ये खर्चाचा आकडा जो १२०० दशलक्ष रुपये (राष्ट्रीय उत्पन्नाचा ०.८ टक्के) होता तो स. १९७५-७६ पर्यंत रु. १५,१२० दशलक्षांपर्यंत नेला पाहिजे (म्हणजे राष्ट्रीय उत्पन्नाचा ४.३ टक्के प्राथमिक शिक्षणावर केला पाहिजे). ही गोष्ट जवळ जवळ अशक्यप्राय आहे.

साधन-निष्ठित दृष्टिकोण : प्राथमिक शिक्षणासाठी

उपलब्ध होऊ शकणारा निधी

प्राथमिक शिक्षणाची आर्थिक समस्या सोडविण्याचा दुसरा मार्ग म्हणजे उपलब्ध साधनसामग्रीच्या आधारे विचार करणे. त्या 'साधननिष्ठित दृष्टिकोण'चा अवलंब करून प्राथमिक शिक्षणाचे नियोजन कसे करता येईल ते पाहू या. येथे आपण, प्राथमिक शिक्षणाचा कार्यक्रम वा योजना काय असावी, हे प्रथम ठरवून तिला किती खर्च करावा लागेल-या पद्धतीने विचार करणार नसून, स. १९७५-७६ पर्यंत आवर्तनीय भांडवली खर्चा-साठी किती रक्कम उपलब्ध होऊ शकणार आहे व त्या निधीच्या जोरावर आपण प्राथमिक शिक्षणाची कोणती उत्कृष्ट योजना आखू शकू या प्रश्नांच्या आधारे विचार करणार आहोत.

या प्रश्नांची समर्पक उत्तरे शोधण्यासाठी त्यांच्याशी संबंधित असलेल्या आणखी दोन मुद्द्यांचा उलगाडा आपल्याला केला पाहिजे : (अ) भारताने आपल्या राष्ट्रीय

उत्पन्नाचा कितवा हिस्सा शिक्षणावर खर्च करावा? या एकूण शैक्षणिक खर्चापैकी ६ ते १४ वयोगटातील सर्व मुलांना मोफत व सक्तीचे प्राथमिक शिक्षण देण्यासाठी कितवा हिस्सा खर्च करावा?

पहिल्या प्रश्नाच्या संदर्भात आपण ही गोष्ट लक्षात घेतली पाहिजे की, सध्या भारत एकूण राष्ट्रीय उत्पन्नाचा सुमारे २-३ टक्के शिक्षणावर खर्च करीत आहे. जगातील इतर राष्ट्रांच्या मानाने हा खर्च फारच अल्प आहे. या खर्चाच्या बाबतीत जगातील राष्ट्रांचे तीन गट आपणांस पाडता येतील. पहिल्या गटात राष्ट्रीय उत्पन्नापैकी शे. ५ शिक्षणावर खर्च करणारी राष्ट्रे येतात. उदा. जपान आपल्या राष्ट्रीय उत्पन्नाचा शे. ६ शिक्षणावर खर्च करतो. दुसऱ्या गटात शे. ३-५ खर्च करणाऱ्या देशांचा समावेश होतो. उदा. इंग्लंड आपल्या राष्ट्रीय उत्पन्नापैकी ४-५ टक्के भाग शिक्षणावर खर्च करते. तिसऱ्या गटात ३ टक्क्यांपेक्षा कमी खर्च करणारी सारी विकसनशील राष्ट्रे येतात. भारताचा समावेश या तिसऱ्या गटात होतो. राष्ट्राने आपल्या उत्पन्नाचा ६ टक्के भाग शिक्षणावर खर्च करावा, एवढी आशा बाळगण्यापलीकडे आपण अधिक काही करू शकत नाही.

स. १९७५-७६ पर्यंत सर्व शिक्षणासाठी किती निधी उपलब्ध होऊ शकेल, याचा अंदाज बांधण्यासाठी आणखी एक गोष्ट गृहीत धरणे आवश्यक आहे. ती म्हणजे राष्ट्रीय उत्पन्नात होणाऱ्या वाढीचे प्रमाण. नियोजनमंडळाने 'भारतातील योजनांचे सम्यक दर्शन' हा जो प्रबंध तयार केला आहे, त्यात असे सुचविले आहे की, राष्ट्रीय उत्पन्नात सालिना सात टक्के वाढ करण्याचा प्रयत्न आपण केला पाहिजे. पण उत्पन्न-वाढीचे हे प्रमाण गाठणे अशक्य कोटीतले आहे, असे अनेकांना वाटते. पण समजा, ते शक्य आहे असे आपण धरून चाललो, तरी त्याचा अर्थ एवढाच की, स. १९७५-७६ मध्ये भारताचे एकूण राष्ट्रीय उत्पन्न रु. ३७३० कोटी म्हणजे दरडोई रु. ६००/- होईल. म्हणजे रु. १९७५-७६ मध्ये शिक्षणावरील खर्च (राष्ट्रीय उत्पन्नाचा ५ टक्के भाग धरल्यास) रु. १८,६५० दशलक्ष होईल वा उत्पन्नाचा ६ टक्के भाग खर्च केल्यास रु. २२,३८० दशलक्ष होईल.

शिक्षणावरील एकूण खर्चापैकी किती भाग प्राथमिक शिक्षणावर खर्च करावयाचा, हा दुसरा प्रश्न आहे. कोष्टक ६ वरून असे लक्षात येईल की, त्यात वेळोवेळी बराच बदल झाला आहे. १९५१-५२ मध्ये हे प्रमाण ३९.४ टक्के होते, तर १९५९-६० मध्ये ते ३५ टक्के झाले आहे.

थोड्या फार फरकाने हेच प्रमाण पुढील दहा वर्षांत कायम राहील असे गृहीत धरल्यास स. १९७०-७६ मध्ये प्राथमिक शिक्षणासाठी एकूण उपलब्ध होणाऱ्या निधीचा आकडा रु. ६३०० दशलक्षांपासून ते रु. ७९०० दशलक्षांपर्यंतच्या दरम्यान कोठे तरी असेल.

१०० |

कोष्टक क्र. ७

शिक्षणावरील एकूण खर्चाशी प्राथमिक शिक्षणावर होणाऱ्या एकूण प्रत्यक्ष खर्चाचे प्रमाण

(१९४९-५० ते १९६०-६१)

वर्ष	प्राथमिक शिक्षणावरील एकूण प्रत्यक्ष खर्च (आकडे दशलक्ष रु.)	शिक्षणावरील एकूण खर्चाशी प्राथमिक शिक्षणावरील एकूण प्रत्यक्ष खर्चाचे प्रमाण
१९४९-५०	४०१	३९.३
१९५०-५१	४४१	३८.६
१९५१-५२	४९१	३९.४
१९५२-५३	५३८	३९.१
१९५३-५४	५६८	३८.४
१९५४-५५	६२४	३७.८
१९५५-५६	६९१	३६.५
१९५६-५७	७५६	३६.७
१९५७-५८	८७५	३६.४
१९५८-५९	९८४	३५.८
१९५९-६०	१,०९९	३५.०
१९६०-६१	१,१९६	३५.३

प्रतिछात्र खर्च

स. १९७५-७६ अखेर प्राथमिक शिक्षणाच्या विकासासाठी ६३०० ते ७९०० दशलक्ष एवढी रक्कम उपलब्ध होईल, असे गृहीत धरल्यास त्यातील १० टक्के भाग भांडवली खर्चासाठी आपल्याला बाजूला काढून ठेवायला हवा. तो वजा घातल्यावर आवर्तनीय खर्चासाठी उपलब्ध होणारी रक्कम रु. ५,७०० ते रु. ७,१०० दशलक्षांच्या घरात असेल. शाळेत दाखल करून व्यावयाच्या विद्यार्थ्यांची संख्या जे आपण उद्दिष्ट ठरवू त्याप्रमाणे १०० ते १२० दशलक्षांपर्यंत जाईल. १९७५-७६ पर्यंत प्राथमिक शिक्षणासाठी रु. ५,७०० दशलक्षांचा निधी उपलब्ध होईल व शाळेत दाखल होणारांची संख्या कमाल मर्यादेपर्यंत म्हणजे १२० दशलक्षांपर्यंत जाईल असे गृहीत धरले, तर प्रतिछात्र खर्च रु. ४७.५ येईल व रु. ७१०० दशलक्ष उपलब्ध होतील

व १०० दशलक्ष विद्यार्थी दाखल होतील असे मानल्यास प्राथमिक शिक्षणात प्रत्येक विद्यार्थ्यामागे रु. ७१ खर्च करता येतील. प्रतिछात्र येणाऱ्या खर्चातील ही तफावत पुढील कोष्टकात दाखविली आहे.

स्रोतच्या पानावर कोष्टक ८ पहा. (प्रतिछात्र येणारा खर्च-स. १९७५-७६)

दुसऱ्या पंचवार्षिक योजनेच्या अखेरीस प्राथमिक शाळेतील प्रत्येक विद्यार्थ्यामागे रु. ३०/- खर्च केले जात होते. आपले लक्ष्य व उपलब्ध होणारा संभाव्य निधी ही विचारात घेता स. १९७५-७६ पर्यंत हा आकडा रु. ४७.५ ते रु. ७१ च्या दरम्यान कोणत्याही आकड्यापर्यंत वाढविता येणे शक्य आहे, हे कोष्टक ८ वरून लक्षात येईल. हा हिशोब मोठा महत्वाकांक्षी आहे, अशातला मुळीच भाग नाही. कराची योजनेने अशी शिफारस केली होती की, स. १९८०-८१ पर्यंत दर विद्यार्थ्यामागे रु. १०० खर्च व्हावा. त्या मानाने पहाता हा अंदाज खूपच कमी आहे.

शिक्षकांच्या सरासरी वेतनाशी प्रतिछात्र खर्चाचे प्रमाण, विद्यार्थी-शिक्षक प्रमाण आणि शिक्षकाव्यतिरिक्त खर्च

या संदर्भात तीन प्रश्न उपस्थित होतात. प्रत्येक विद्यार्थ्यामागे अमुक एक खर्च करावयाचा, असे ठरविल्यावर (१) शिक्षकांना सालीना सरासरी किती पगार देता येईल? (२) शिक्षक व विद्यार्थी यांचे परस्पर प्रमाण किती ठरविता येईल? (३) शिक्षकावरील व तदव्यतिरिक्त बाबींवरील खर्चाचे प्रमाण काय ठरविता येईल? या प्रश्नांची उत्तरे देता येण्यासाठी प्रतिछात्र खर्चाचे अन्य तीन परिवर्तनीय घटकांशी प्रमाण निश्चित केले पाहिजे. हे पुढे दाखविल्याप्रमाणे करता येईल.

न - नोंदवावयाच्या विद्यार्थ्यांची संख्या

क्ष - प्रतिछात्र येणारा खर्च

अ - प्रत्येक शिक्षकाचे सालिना सरासरीचे वेतन

ट - विद्यार्थी-शिक्षक प्रमाण

र - प्राथमिक शिक्षणावर व्हावयाच्या एकूण प्रत्यक्ष खर्चाशी शिक्षक-खर्चाचे प्रमाण

म्हणजे, $\frac{र}{ट} = \frac{क्ष}{अ}$ ही एकूण शिक्षकांची संख्या होईल. प्रत्येक शिक्षकाचा सालीना सरासरी पगार अ धरला आहे. तेव्हा प्रत्येक शिक्षकामागे ११ अ। १० खर्च येईल. यात निवृत्तिवेतन व अन्य कल्याणकारी योजनांसाठी करावयाचा १० टक्के खर्च धरला आहे. म्हणजे एकूण शिक्षकासाठी म्हणून १.१० एवढा खर्च येईल.

१०२ |

कोष्टक क्र. ८

प्रत्येक विद्यार्थ्यामागे येणारा खर्च (१९७५-७६)

लक्ष्य	एकूण दाखल करावयाच्या विद्यार्थ्यांची संख्या (द.ल.)	प्रत्यक्ष खर्चासाठी उपलब्ध होऊ शकणारा निधी	प्रति-छात्र खर्च
(१)	(२)	(३)	(४)
६-११ वयोगटातील १०० टक्के व ११-१४ वयोगटातील १०० टक्के	१२०	५,७००	४७.५
६-१० वयोगटातील १००% व ११-१४ वयोगटातील ७५%	११०	५,७००	५१.९
६-११ वयोगटातील १००% व ११-१४ वयोगटातील ५०%	१००	५,७००	५७.०
६-११ वयोगटातील १००% व ११-१४ वयोगटातील १००%	१२०	७,१००	५९.१
६-११ वयोगटातील १००% व ११-१४ वयोगटातील ७५%	११०	७,१००	६४.५
६-११ वयोगटातील १००% व ११ ते १४ वयोगटातील ५०%	१००	७,१००	७१.०

कोष्टक क्र. ९

शिक्षकांच्या सरासरी सालीना वेतनामुळे प्रतिछात्र येणारा खर्च : विद्यार्थी-शिक्षक प्रमाण
आणि प्राथमिक शिक्षणावरील एकूण प्रत्यक्ष खर्चाचे शिक्षक-खर्चाशी प्रमाण

प्रतिछात्र खर्च	विद्यार्थी-शिक्षक प्रमाण : ३५			विद्यार्थी-शिक्षक : ४०			विद्यार्थी-शिक्षक : ४५			विद्यार्थी-शिक्षक : ५०		
	७०%	६०%	५०%	७०%	६०%	५०%	७०%	६०%	५०%	७०%	६०%	५०%
प्राथ. शिक्षणावरील एकूण प्रत्यक्ष खर्चाची शिक्षकखर्चाचे प्रमाण												
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)	(११)	(१२)	(१३)
४७.५	९६२	८२४	६८७	१,०९९	९४२	७८५	१,२३७	१,०६०	८८३	१,३७४	१,१७८	९८१
५१.९	१,०५०	९००	७५०	१,२०१	१,०२९	८५८	१,३५१	१,१५८	९६५	१,५०१	१,२८७	१,०७२
५७.०	१,१५४	९८९	८२४	१,३१९	१,१३१	९४२	१,४८४	१,२७२	१,०६०	१,६४९	१,४१३	१,१७८
५९.१	१,१९७	१,०२६	८५५	१,३६८	१,१७२	९७७	१,५३९	१,३१९	१,०९९	१,७१०	१,४६५	१,२२१
६४.५	१,३०६	१,११९	९३३	१,४९३	१,२७९	१,०६६	१,६७९	१,४३९	१,१९९	१,८६६	१,५९९	१,३३३
७१.०	१,४३६	१,२३२	१,०२७	१,६४३	१,४०८	१,१७४	१,८४८	१,६८४	१,३२०	२,०५४	१,७६०	१,४६७

निर्णयार्थ काही प्रश्न

येथपर्यंतच्या विवेचनावरून एक गोष्ट स्पष्ट होते की, स. १९६१ ते ७५ च्या काळात प्राथमिक शिक्षणाचा विकास घडवून आणण्यासाठी जी योजना आखावयाची तिची पूर्वतयारी म्हणून पुढील मुद्द्यांवाबत ठाम निर्णय घेण्याची गरज आहे. (१) स. १९७५ पर्यंत विद्यार्थी-नौदणीवाबत गाठावयाचे लक्ष काय असावे ? स. १९७५ च्या नौदणी लक्ष्यावाबत पुढील गोष्टींपैकी विशेषकरून कोणती गोष्ट उद्दिष्ट म्हणून गृहीत धरावी ? (अ) स. १९७५ पावेतो ६ ते ११ वयोगटातील १०० टक्के व ११ ते १४ वयोगटातील ५० टक्के विद्यार्थी दाखल करून घेता येतील की (ब) ६ ते ११ वयोगटातील शंभर टक्के व ११ ते १४ वयोगटातील ७५ टक्के विद्यार्थी नौदविता येतील ? की (क) स. १९७५ पावेतो ६-१४ वयोगटातील सर्वच्या सर्व विद्यार्थ्यांना शाळेत दाखल करून घेणे शक्य होणार आहे ?

(२) प्राथमिक शिक्षकांच्या सरासरी वेतनमानाबद्दल कोणते धोरण असावे ? विशेषतः पुढील स्थूल मानाने दिलेल्या सरासरी वेतनश्रेणीपैकी कोणती वेतनश्रेणी खर्चाचा अंदाज अजमावण्यासाठी स्वीकारण्यात यावी !

प्राथमिक शिक्षकांसाठी सरासरी वार्षिक वेतन

प्रकार	स. १९६१ रु.	स. १९६६ रु.	स. १९७१ रु.	स. १९७५ रु.
१	१००	१,०००	१,३००	१,५००
२	९००	१,१००	१,४००	१,६००
३	५००	१,२००	१,५००	१,७००
४	९००	१,३००	१,६००	१,८००

(३) विद्यार्थी-शिक्षक प्रमाणावाबत धोरण काय असावे ? स. १९७५ पर्यंत ३५, ४०, ४५ व ५० यांपैकी कोणते प्रमाण स्वीकारणे सयुक्तिक होईल ?

(४) प्राथमिक शिक्षकांसाठी सामान्य शिक्षणाची किमान गुणवत्ता अपेक्षित्याबद्दल काय धोरण असावे ?

(५) प्राथमिक शिक्षकांच्या प्रशिक्षणाचा विस्तार करण्याबद्दल व त्या व्यावसायिक शिक्षणाची गुणवत्ता वाढविण्याबाबत काय धोरण असावे ? तसेच त्यासाठी आर्थिक तरतूद काय असावी ?

(६) शिक्षक-प्रशिक्षणाव्यतिरिक्त अन्य बाबींवर अधिक खर्च करण्याबद्दल काय धोरण असावे? विशेषतः साधनसामग्रीवरील खर्च आणि शाळेतील जेवण, गणवेश, मोफत पाठ्यपुस्तके, लेखन-साहित्य इत्यादी पूरक सेवाकार्यावरील खर्च याबाबत काय धोरण राखावे? विशेषतः शिक्षक-खर्चाचे शिक्षकेतर बाबींवरील खर्चाशी प्रमाण काय असावे?

(७) संचालन, प्रशासन व पर्यवेक्षण यांत सुधारणा घडवून आणण्यासाठी काय धोरण ठेवावे? एकूण खर्चाच्या अंदाजपत्रकात यासाठी करावयाच्या खर्चाचे प्रमाण काय असावे?

(८) सन १९७५ पर्यंत संपूर्ण शिक्षणासाठी खर्चावयाच्या एकूण राष्ट्रीय उत्पन्नाच्या हिश्याबद्दल कोणती अपेक्षा बाळगणे रास्त होईल?

(९) स. १९७५ पर्यंत एकूण शिक्षणावरील खर्चापैकी किती टक्के रकम प्राथमिक शिक्षणावर खर्च व्हावी? भांडवली खर्च व आवर्तनीय खर्च म्हणून त्याची विभागणी कशी करावी?

(१०) प्राथमिक शिक्षणासाठी उपलब्ध असलेल्या खर्चापैकी पुढील बाबींवर विभागणीचे प्रमाण काय असावे?—

(अ) शिक्षकांसाठी खर्च, (ब) शिक्षकेतर बाबींवरील प्रत्यक्ष खर्च, (क) प्रशासन व पर्यवेक्षण यांवरील अप्रत्यक्ष खर्च, (ड) शिक्षक प्रशिक्षणावरील अप्रत्यक्ष खर्च, (इ) भांडवली खर्च.

(११) स. १९७५ पर्यंत प्रतिछात्र किती खर्च करणे सयुक्तिक ठरेल? प्राथमिक शिक्षकाचे सरासरी वेतन, विद्यार्थी-शिक्षक प्रमाण, प्राथमिक शिक्षणावरील एकूण प्रत्यक्ष खर्चाशी प्रशिक्षणखर्चाचे प्रमाण या सर्वांचा त्या (प्रतिछात्र) खर्चाशी संबंध काय असावा?

हे सर्व प्रश्न उच्च पातळीवर चर्चिले जाऊन त्याबद्दल निर्णय घेतले जावेत, अशी आमची सूचना आहे. हे सर्व निर्णय संबंध देशासाठी घेणे हे हितावह ठरेल. मात्र तसे ते असलेच पाहिजेत, अशी गरज नाही. वर मांडलेल्या प्रश्नाबाबत आपली स्थानिक परिस्थिती लक्षात घेऊन भिन्न भिन्न निर्णय घ्यावयाचे स्वातंत्र्य राज्यसरकारांना असावे; पण ही सर्व भिन्नता केन्द्र सरकारने आखून दिलेल्या धोरणाच्या चौकटीत असावी.

काही महत्त्वाचे प्रशासकीय प्रश्न

आतापर्यंत, प्राथमिक शिक्षणाच्या परिणामक्षम कार्यक्रमासाठी गुंतवावयाचे एकूण भांडवल, समीपच्या काळात त्यासाठी उपलब्ध होऊ शकणारा निधी, तो खर्च करण्याचे उत्कृष्ट मार्ग, अग्रक्रमांची निश्चिती, इत्यादी प्राथमिक शिक्षणाच्या विकासाशी निगडित असलेल्या आर्थिक बाबींची आपण चर्चा केली. या कार्यक्रमात अंतर्भूत असलेल्या

काही महत्त्वाच्या प्रशासकीय समस्यांकडे आता आपण वळू या. या समस्या पुढीलप्रमाणे आहेत : (१) प्रत्येक राज्यातील प्राथमिक शिक्षणाच्या विकासासाठी वेगवेगळ्या योजना आखणे. (२) राज्याराज्यात शैक्षणिक संधीची समानता राखण्यासाठी प्रयत्न करणे व मागस राज्यांना सार्वत्रिक शिक्षणाचे उद्दिष्ट गाठण्यासाठी खास आर्थिक साहाय्य देण्याची योजना तयार करणे. (३) प्राथमिक शिक्षणाच्या कार्यक्रमाची आखणी व त्याची अंमलबजावणी या बाबतीत केंद्र सरकार, राज्य सरकार व स्थानिक स्वराज्य संस्था व स्वेच्छेने काम करणाऱ्या संस्था यांची भूमिका निश्चित करणे; आणि प्राथमिक शिक्षणाच्या प्रशासनाची जबाबदारीचे हस्तान्तर केल्यामुळे निर्माणहोणाऱ्या भिन्न भिन्न पातळीवरील लोकशाही विवेन्द्रीकरणाचे स्वरूप ठरविणे, आणि (४) सक्तीच्या शिक्षणासाठी आवश्यक ते कायदेकानू करून अनिवार्य उपस्थितीच्या नियमाची अंमलबजावणी करणे. या सर्व प्रश्नांची थोडक्यात चर्चा पुढील परिच्छेदात केली आहे.

राज्य सरकारच्या योजना

संपूर्ण भारतात प्राथमिक शिक्षणाचा विकास कसा व्हावा याची स्थूल कल्पना देणारी योजना आतापर्यंतच्या चर्चेत मांडण्यात आली असून, नियोजनाबाबत कोणते निर्णय घ्यावे लागतील, याचा निर्देश करण्यात आला आहे. परंतु राज्याराज्यातील परिस्थिती इतकी भिन्न आहे की, ज्या राज्यांवर योजना पार पाडण्याची अखेरीस जबाबदारी आहे, त्या राज्यांनी तयार केलेल्या योजना व राष्ट्रीय योजना यांच्यात एकात्मता साधल्या-शिवाय राष्ट्रीय योजनेला फारसा अर्थच राहणार नाही. म्हणून राज्याराज्यांनीच आपली सामाजिक व आर्थिक परिस्थिती ध्यानी घेऊन व सर्व क्षेत्रात झालेली शैक्षणिक प्रगती अवलोकन करून स. १९६५-६६ ते १९७५-७६ च्या काळात प्राथमिक शिक्षणाचा विकास कसा घडवून आणावयाचा, याची योजना तयार करणे आवश्यक आहे.

म्हणून आमची अशी सूचना आहे की, स. १९६३-६४ मध्ये प्रत्येक राज्याने पुढील २० वर्षांच्या काळासाठी प्राथमिक शिक्षणाच्या विकासाची एक योजना तयार करावी. या राष्ट्रीय अराखड्याच्या आधाराने अखिल भारतीय योजना नंतर बजाविण्यात यावी. अशा तऱ्हेने राष्ट्रीय योजना तयार झाली व योग्य त्या अधिकाऱ्यांनी तिला मान्यता दिली की, त्या योजनेच्या आधारे राज्य सरकारांनी स. १९६५-६६ मध्ये प्राथमिक शिक्षणाच्या विकासासाठी आपली चौथी पंचवार्षिक योजना तयार करावी.

राज्य सरकारांनी आपली योजना तयार करताना एका गोष्टीकडे लक्ष देण्याची गरज आहे. सार्वत्रिक शिक्षणाची योजना ही प्रामुख्याने जात-वंश-लिंग, इतकेच नव्हे तर निवासस्थान इत्यादी गोष्टी लक्षात न घेता केवळ शैक्षणिक संधीत समानता कशी आणता येईल, हे पाहण्याची बाब आहे. आज कोणत्याही राज्यात शैक्षणिक संधीची समानता पूर्णपणे आढळत नाही. काही जिल्हे इतर जिल्ह्यांच्या मानाने पुढारलेले

आहेत. ग्रामीण विभागापेक्षा शहरी विभाग पुढे आहेत. समाजातील काही वर्ग इतरांच्या मानाने शैक्षणिक संधीचा लाभ अधिक घेतात, आणि मुलींच्या मानाने मुलगे अधिक शिक्षण घेताना दिसतात. ६१४ वयोगटातील सर्व मुलांसाठी सक्तीच्या मोफत शिक्षणाची योजना आखतांना हे सर्व भेद नाहीसे करावयास हवेत; निदान ते कमीत कमी राहतील असा प्रयत्न व्हावयास हवा. राज्यपातळीवर योजना आखताना या बाबतीत योग्य ती तरतूद केली पाहिजे.

राज्यपातळीवरील शैक्षणिक संधीचे समानीकरण

प्राथमिक शिक्षणाच्या विकासासाठी योजनाबद्ध कार्यक्रम आखताना राज्यातील सर्व मुलांना शैक्षणिक संधी मिळेल व भिन्न भिन्न विभागांतील विषमता नष्ट होईल, अशी काळजी घेतली पाहिजे. तसेच राष्ट्रीय पातळीवर योजना आखताना राज्याराज्यातील प्राथमिक शिक्षणाबाबतची भिन्नता नाहीशी करण्याचा विचार झाला पाहिजे. प्रत्येक राज्यात घडवून आणावयाच्या प्राथमिक शिक्षणाच्या विकासात जर केन्द्र सरकार आस्थेने लक्ष घालील, प्रत्येक राज्य आपले उद्दिष्ट कमीत कमी वेळात कसे गाठील याबद्दल जर योजना आखील आणि मागास राज्यासाठी विशिष्ट साहाय्याची जिम्मेदारी पत्करील, तरच हे घडून येईल.

परिशिष्ट ३ रे

भारतातील प्राथमिक शिक्षणासाठी आर्थिक तरतूद

भारतातील प्राथमिक शिक्षणासाठी समानीकरणाच्या तत्त्वावर आर्थिक तरतूद कशी करता येईल, याबद्दलची एक नवी योजना या निबंधाद्वारे आम्ही सादर करीत आहोत.

हा विषय निवडण्याची अनेक कारणे आहेत. प्राथमिक शिक्षणाला असलेले विशिष्ट स्थान व महत्त्व हे प्रधान कारण आहे. कारण प्राथमिक शिक्षण ही एकच अशी अवस्था आहे की, ज्या वेळी एका ठराविक वयोमर्यादेतील सर्व मुले शिक्षणाचा लाभ घेऊ शकतील. जनतेमध्ये एकतेची भावना निर्माण करण्याच्या, उत्पादकता वाढविण्याच्या व एक नवी समाजव्यवस्था निर्माण करण्याच्या कामी प्राथमिक शिक्षणाचे महत्त्व फार आहे. दुसरे असे की, सार्वत्रिक प्राथमिक शिक्षणाची सोय करण्याचा घटक राज्यांना भारतीय संविधानाने आदेश दिलेला आहे. घटनेच्या ४५ व्या कलमात असे नमूद करण्यात आले आहे की, वयाची चौदा वर्षे पूर्ण होईपर्यंत सर्व मुलांना मोफत व सक्तीचे शिक्षण देण्याचा प्रयत्न प्रत्येक राज्याने केला पाहिजे. शिक्षणाच्या दुसऱ्या कोठल्याही विभागाला घटनेने असे महत्त्व दिले नाही; यावरून भारतात सामाजिक न्यायाची प्रतिष्ठापना करण्यासाठी व लोकशाहीला स्थिर अधिष्ठान मिळवून देण्यासाठी भारतीय संविधानाचे शिल्पकार प्राथमिक शिक्षणाला किती महत्त्व देतात, याची कल्पना येईल. तिसरी गोष्ट अशी की, शिक्षणावर म्हणून जो एकूण खर्च सध्या केला जातो, त्यापैकी ३५ टक्के खर्च प्राथमिक शिक्षणावर होतो. प्राथमिक शिक्षणाचा जसजसा विस्तार होत जाईल आणि त्याचा

दर्जाही सुधारेल, तसतसे हे खर्चाचे प्रमाणही वाढत जाईल आणि अखेर एकूण शैक्षणिक खर्चाचा ५०-६० टक्के भाग प्राथमिक शिक्षणाला द्यावा लागेल- यावरूनही प्राथमिक शिक्षणाला असणारे प्राधान्य व इतर सर्व शैक्षणिक अवस्थांमध्ये त्याला तुलनेने असलेले अग्रक्रमत्व सिद्ध होते. शेवटचे कारण असे की, प्राथमिक शिक्षणाचा प्रश्न दुसऱ्या एका दृष्टीने महत्त्वाचा आहे : राष्ट्रीय दृष्ट्या ते एक 'अपुरे राहिलेले काम' आहे. स. १९६० पर्यंत वयाच्या चौदाव्या वर्षापर्यंत सर्वांना मोफत व सक्तीचे शिक्षण दिले जाण्याची तरतूद करावी, असा संविधानाच्या ४५ व्या कलमाने आदेश दिला होता. या आदेशाची पूर्तता होऊ शकली नाही. त्यानंतर स. १९७६ पर्यंत या आदेशाची पूर्तता व्हावी, या उद्देशाने एक सुधारलेला कार्यक्रम आखण्यात आला. या सुधारलेल्या कार्यक्रमाचीही पूर्णतया अंमलबजावणी होण्याची शक्यता दिसत नाही. हे उद्दिष्ट काही थोडी राज्येच स. १९७६ पर्यंत गाठू शकतील; अणखी काही राज्ये स. १९८१ पर्यंत व इतर स. १९८६ किंवा स. १९९१ पर्यंत ते पुरे करू शकतील, असा सध्या सामान्य विचारप्रवाह दिसतो. राष्ट्राचा सर्वांगीण विकास व्हावयासाठी सार्वत्रिक प्राथमिक शिक्षणाची तरतूद ही अत्यंत महत्त्वाची बाब आहे आणि या कार्यक्रमाची संपूर्ण अंमलबजावणी इतक्या दूरच्या कालावधीपर्यंत पुढे ढकलणे ही गोष्ट अत्यंत घातक ठरणार आहे. हे उद्दिष्ट समीपच्या काळात गाठण्याचा प्रयत्न करावयाचा असेल, तर स्वाभाविकपणेच त्या समस्येच्या आर्थिक वाजूकडे लक्ष देण्याची गरज आहे.

प्राथमिक शिक्षणाच्या आर्थिक तरतुदीची समस्याच विचारार्थ घेण्यासाठी आणखी एक सबळ कारण असे की, प्राथमिक शिक्षणाच्या आर्थिक तरतुदीचा प्रश्न जितका जिव्हाळ्याचा आहे, तितका अन्य शैक्षणिक विभागाचा तो नाही प्राथमिक शिक्षणाच्या क्षेत्रातही, अभ्यासक्रमाची रचना, अध्यापनपद्धती, शिक्षकांचे प्रशिक्षण, जनमत (विशेषतः मुलींच्या शिक्षणाच्या संबंधात) तयार करणे, पाठ्यपुस्तके तयार करणे, अध्यापन-साहित्याची निर्मिती इत्यादि विविध प्रश्न अद्याप सोडविले जावयाचे आहेतच. पण सापेक्षतेने त्या प्रश्नांची उकल सोपी आहे आणि एका किमान दर्जाचे सार्वत्रिक प्राथमिक शिक्षण देण्यासाठी आवश्यक असलेल्या तरतुदीची प्रधान समस्या सोडविली गेली तर वरील सर्व प्रश्न त्वरित सुटण्याची शक्यता आहे. या सर्व विवेचनावरून प्राथमिक शिक्षणाच्या आर्थिक अंगाचा अभ्यास ही किती महत्त्वाची बाब आहे, हे सहज ध्यानात येईल.

[२]

मूलभूत गृहीतके

चर्चेच्या सोयीसाठी या निबंधात जी तत्त्वे गृहीत धरलेली आहेत, ती सुरवातीलाच सांगणे इष्ट होईल. ती सर्वांना सारख्याच प्रमाणात मान्य असतील असे नाही, याची

आम्हांला कल्पना आहे. तरीही पण खोलात जाऊन त्याची चर्चा करण्याचा आमचा इरादा नाही, कारण आमच्या अभ्यासाचे ते प्रमुख उद्दिष्ट नाही.

पहिले गृहीत कृत्य असे की, प्राथमिक शिक्षणाची आर्थिक तरतूद ही 'विविध-अंगी' बाब म्हणून जी आजवर पद्धती चालू आहे, ती यापुढेही चालू राहील. सध्या प्राथमिक शिक्षणाचा आर्थिक भार स्थानिक संस्था वा पालक, राज्य सरकार व केन्द्र सरकार वेगवेगळ्या प्रमाणात उचलतात. ही व्यवस्था संपूर्णतया समर्थनीय अशीच आहे. स्थानिक स्वराज्य संस्था वा पालक यांना प्राथमिक शिक्षणाबद्दल विशेष आस्था असते, कारण त्या शिक्षणाचा प्रत्यक्ष लाभ त्यांच्या मुलाबाळांना मिळावयाचा असतो. आपापल्या विभागातील प्राथमिक शिक्षणाला हातभार लावणे व त्याचा दर्जा सुधारणे ही स्थानिक स्वराज्य संस्थांची अत्यंत मोठी जबाबदारी आहे आणि ते सेवेचेही मोठे क्षेत्र आहे. घटनात्मक दृष्ट्या राज्य सरकार हे प्राथमिक शिक्षणाची तरतूद करण्यासाठी जबाबदार आहे; आणि भारतातील सर्व प्रदेशांत शैक्षणिक संधीची समानता निर्माण करण्याची जबाबदारी केन्द्रीय सरकारवर आहे. आमच्या या मताला घटनेचा आधार आहे. घटनेने प्राथमिक शिक्षणाची सार्वत्रिक तरतूद करण्याची जबाबदारी 'राज्या'वर टाकली असून, 'राज्य' शब्दाची कलम १२ मध्ये व्याख्या करताना त्यात 'लोकसभा व भारत सरकार' प्रत्येक घटक राज्यातील विधिमंडळ व शासन, तसेच भारतीय प्रदेशातील, किंवा केन्द्रशासित प्रदेशातील सर्व स्थानिक स्वराज्य संस्था' या सर्वांचा त्या व्याख्येत समावेश केला आहे. भारतातील शिक्षणविषयक तरतुदींच्या इतिहासाचे जर आपण विश्लेषण केले तर 'एकमुखी आर्थिक तरतुदी'च्या पद्धतीपेक्षा 'बहुमुखी तरतूद' पद्धती अधिक हितावह असल्याचे दिसून येते, हेही आम्ही नमूद करू इच्छितो. सुबत्तेच्या काळात एकमुखी पद्धतीपेक्षा बहुमुखी पद्धती प्राथमिक शिक्षणासाठी अधिक पैसा गोळा करू शकते. कारण त्यामुळे विविध पातळीवर व विविध पद्धतींनी पैसा उभा करणे शक्य होते. मंदीच्या काळातही ही बहुमुखी पद्धतीच श्रेयस्कर ठरली आहे. बहुमुखी पद्धतीत विविध धर्मे व तूट सहन करण्याचे सामर्थ्य अधिक असते आणि एखाद्या विभागातील तूट अन्य विभागात जोरकस प्रयत्न करून भरून काढणे सोपे जाते.

दुसरे गृहीत असे की, प्राथमिक शिक्षकाला आजपर्यंत जी वागणूक व न्याय मिळाला, त्यापेक्षा भविष्यकाळात त्याला निश्चित चांगली वागणूक व न्याय मिळेल. कार्यक्षम, कर्तव्यनिष्ठ, समाधानी, सुविद्य आणि सुयोग्य प्रमाणात प्रशिक्षित असा प्राथमिक शिक्षक हा सर्व शैक्षणिक सुधारणेचा प्राण आहे. आणि बहुधा नेमक्या याच कारणास्तव (तशा शिक्षकांच्या अभावी) प्राथमिक शिक्षणाचे कार्यक्रम अयशस्वी होत आहेत. याला पहिला व अत्यंत महत्त्वाचा उपाय म्हणजे चांगल्या वेतनश्रेणीची व व समाधानकारक निवृत्तिवेतनाची तरतूद करणे हाच होय. सर्व प्राथमिक व माध्यमिक

शिक्षकांना एकच समान वेतनश्रेणी लागू करणे हे आपले अंतिम उद्दिष्ट असावे—ही सुधारणा बहुतेक प्रगत देशांनी अंमलात आणलेली आहे. त्यामुळे या व्यवसायात अधिक चांगल्या दर्जाची माणसे येतील, आणि प्राथमिक शिक्षक बनण्यासाठी किमान शैक्षणिक पातळीही उंचावणे शक्य होईल. प्राथमिक शिक्षक बनण्यासाठी किमान माध्यमिक शालान्त परीक्षा तरी सर्वांनी उत्तीर्ण झाले असावे व प्राथमिक शिक्षकांत काही पदवी-धरांचाही भरणा असावा. तसेच पदवीधरांनाही निदान दोन वर्षे तरी व्यावसायिक प्रशिक्षण घेणे आवश्यक असले पाहिजे आणि प्रशिक्षणसंस्थांचाही दर्जा भरपूर प्रमाणात उंचावला जाण्याची गरज आहे. सेवान्तर्गत प्रशिक्षणाची आज जवळ जवळ काहीच सोय नाही; प्रत्येक प्राथमिक शिक्षकाला त्याच्या नोकरीच्या काळात दर पाच वर्षांत निदान दोन ते तीन महिने तरी एखाद्या संस्थेत सेवान्तर्गत शिक्षण घेण्याची तरतूद लवकरात लवकर करण्याची गरज आहे. या सर्व कार्यक्रमांमुळे शिक्षक-वेतन व प्रशिक्षण यांसाठी कराव्या लागणाऱ्या खर्चात खूपच वाढ होईल; पण त्यासाठी लागणारा सर्व निधी उभारल्याखेरीज गत्यंतर नाही.

तिसरे गृहीत कृत्य असे की, विद्यार्थ्यांसाठी आवश्यक त्या सर्व पूरक सेवाकार्यांची तरतूद केली जाईल. आजच्या प्राथमिक शिक्षणाच्या क्षेत्रातला हा दुसरा कच्चा दुवा आहे. प्राथमिक शिक्षण घेणाऱ्यांपैकी बहुसंख्य विद्यार्थ्यांना मिळणारे भरण-पोषण अपुरे असते; त्यांच्यापैकी किऱ्येक जण वेगवेगळ्या व्याधींनी पछाडलेले असतात व हे त्यांचे आजारपण त्यांच्या शारीरिक व मानसिक वाढीच्या आड येत असते. पुष्कळदा त्यांना पुरेसे कपडे नसतात आणि पुष्कळांजवळ आवश्यक ती क्रमिक पुस्तके व लेखनसाहित्य नसते. शालेय भोजन, गणवेश, पाठ्यपुस्तके व औषधोपचार या सर्वांची तरतूद केल्या-शिवाय प्राथमिक शिक्षणाचा दर्जा सुधारणार नाही. याचा अर्थ असा होतो की, प्राथमिक शिक्षणखर्चापैकी शिक्षकेतर बाबींवर म्हणून जो खर्च आहे त्यात खूपच वाढ करावी लागेल. (प्राथमिक शिक्षणावर होणाऱ्या एकूण प्रत्यक्ष खर्चाचा शे. ११ हे सध्याचे प्रमाण आहे.)

चवथी गृहीत धरलेली गोष्ट अशी की, विद्यार्थी-शिक्षक प्रमाणाबाबत लवचिकपणाचे धोरण स्वीकारले जाईल. विद्यार्थी-शिक्षक प्रमाणावर अवास्तव भर देऊन, प्रत्येक वर्गात पठावर ३४ विद्यार्थी दाखल करून घ्यावयाचे वा सरासरी उपस्थिती २८ राहिल इतकेच विद्यार्थी घ्यावयाचे वा सरासरी व वर्गाचा आकार लहान ठेवावयाचा, अशी आजपर्यंतची परंपरा होती. भारताची आजची सामाजिक-आर्थिक विकासाची अवस्था पाहता इतके लहान वर्ग ठेवणे भारताला परवडणार आहे काय, याबद्दल आम्ही साशंक आहोत. आजपर्यंतच्या अनुभवावरून असे दिसते की, या धोरणाचा अटळ परिणाम म्हणजे (१) शिक्षकाला कमी वेतन, (२) आणि शिक्षकेतर बाबींवर किंवा पूरक सेवेच्या कार्यक्रमावर अपुरा खर्च या दोन अनिष्ट गोष्टी निर्माण होण्यात झाला आहे. जसजसे

आर्थिक व अन्य सामग्रीचे बल उपलब्ध होईल, तसतसे विद्यार्थी-शिक्षक प्रमाण कमी करता येईल. ज्या ज्या देशात प्राथमिक शिक्षणाचा विकास-विस्तार झाला, त्या देशातील घटनांचा क्रम हाच आहे, आणि त्याच दिशेने सधेतुकपणे आपण आपली धोरणे आखली, तर भारतालाही प्राथमिक शिक्षणाचा विस्तार करण्यात व त्याचा कस वाढविण्यात यश येणार आहे.

ही आर्थिक बाब अत्यंत वादग्रस्त असल्याने प्रत्येक विद्यार्थ्यांमागे किती खर्च करावयाचा, याचा विचार करूनच आम्ही आमचे निष्कर्ष मांडीत आहोत. आमचे पाचवे गृहीत कृत्य तेच आहे. (१) प्राथमिक शिक्षकाला दरसाल सरासरीने द्यावयाचे वेतन, (२) विद्यार्थी-शिक्षक प्रमाण आणि (३) शिक्षकावरील खर्च व शिक्षकेतर बाबींवरील खर्च (सर्व पूरक सेवाकार्यांसुद्धा) यांत व प्रतिविद्यार्थी करावयाचा खर्च यात काही निकटचा संबंध आहे. तेव्हा प्राथमिक शिक्षणासाठी आर्थिक तरतुदीचे धोरण ठरविताना 'प्रतिविद्यार्थी खर्च' हीच भूमिका श्रेयस्कर आहे. तिच्यात अन्य सर्व दृष्टि-कोनांचा समावेश होईल, असे आम्हांला वाटते. शिक्षकांचे वेतनप्रमाण, विद्यार्थी-शिक्षक प्रमाण, पूरक सेवाकार्यांचे प्रमाण इत्यादी गोष्टी राज्य सरकारांनी मग आपल्या इच्छेनुसार ठरवाव्यात. शिक्षकांना अधिक चांगला पगार देता येण्यासाठी विद्यार्थी-शिक्षक प्रमाण उंच राखले पाहिजे, असे काही राज्यांना वाटले तर त्यांनी तसे खुशाल करावे. मात्र प्रतिवर्षी करावयाच्या खर्चाचे प्रमाण मात्र त्यांनी बदलता कामा नये. उलट पक्षी एका ठराविक विद्यार्थी-शिक्षक प्रमाणाचा आग्रह एखाद्या राज्याला धरावयाचा असेल, तर शिक्षकवेतनाचे प्रमाणाचा खाली आणून वा पूरक सेवाकार्यांवरील खर्चात काटछाट करून, पण प्रतिछात्र करावयाच्या खर्चाच्या चौकटीत राहून त्यांना तसे करता येईल.

सहावी आणि शेवटची गोष्ट आम्ही ही गृहीत धरली आहे की, (स्थिर किमतीच्या प्रमाणात) येत्या पंधरा वर्षांत प्राथमिक शिक्षणावरील खर्च दुपटीने वाढविण्याचे व स. १९८१ पर्यंत सार्वत्रिक शिक्षण उपलब्ध करून देण्याचे हेतुपूर्वक धोरण आखले जाईल. यातील पूर्वाधातून प्राथमिक शिक्षणाच्या गुणात्मक विकासाचे जे चित्र आमच्या डोळ्यांसमोर आहे, ते सूचित होते व उत्तराधातून संख्यात्मक विस्तार सूचित होतो. स. १९८१ पर्यंत इयत्ता १ ते ८ मध्ये ६ ते १४ वर्षे वयोमर्यादेतील सर्व मुले दाखल झालेली असतील, असे यात अभिप्रेत आहे.

हा मुद्दा बाजूला सारण्यापूर्वी एका गोष्टीचा खुलासा करावयाला हवा. आमच्या या निबंधात आम्ही जे गणित मांडले आहे, त्याचा आधार लक्षात यावा म्हणून आम्ही गृहीत धरलेल्या गोष्टी येथे मांडल्या आहेत. ज्या समानीकरणाच्या तत्त्वाचा आम्ही पुरस्कार करतो, त्याचा याच्याशी काही संबंध नाही; आणि या गृहीत धरलेल्या गोष्टीत जरी काही बदल झाले, तरी त्या तत्त्वाला बाध येत नाही.

प्राथमिक शिक्षणावरील स. १९६१ ते १९८१ च्या काळातील खर्च

स. १९६१ च्या शिरगणतीप्रमाणे ६ ते १४ या वयोगटातील मुलांची संख्या ८,५८,५७,८६६ एवढी आहे. (तपशिलासाठी सांख्यिक कोष्टक क्र. १ पहा.) त्याच वर्षी इयत्ता १ ते ८ मध्ये दाखल झालेल्या एकूण मुलांची संख्या ४,१६,९८,६३० म्हणजेच त्या वयोगटातील एकूण विद्यार्थ्यांच्या शे. ४८.६ एवढी होती. (को. क्र. २ पहा.) स. १९६०-६१ मधील प्राथमिक शिक्षणावरील प्रत्यक्ष खर्च रु. १,१६,३६,६८,९७७ होता-म्हणजे स्थूल मानाने खर्चाचे प्रमाण प्रतिछात्र रु. ३१.२ किंवा लोकसंख्येच्या बाबतीत दरडोई रु. २.६५ एवढे होते. (कोष्टक क्र. ३ पहा.) या-शिवाय, प्राथमिक शिक्षक-प्रशिक्षणासाठी करण्यात आलेला एकूण खर्च रु. ६,४६,१४,४९८ म्हणजे प्रतिछात्र रु. ०.९ किंवा दरडोई रु. ०.०८ एवढा होता. (कोष्टक ४ पहा.) अशा तऱ्हेने स. १९६१ मध्ये प्राथमिक शिक्षणावर होणाऱ्या खर्चाचे प्रमाण दरडोई २२.७३ अथवा दर विद्यार्थ्यामागे रु. ३२.१३ होते.

स. १९८१ मध्ये भारताची लोकसंख्या ७० कोटीपर्यंत जाईल, असा अंदाज आहे. त्याच वेळी ६-१४ या वयोगटातील विद्यार्थ्यांची संख्या १४ कोटीपर्यंत जाईल. आपण असे गृहीत धरले आहे की, (स. १९८१ मध्ये) ही सर्वच्या सर्व मुले शाळेत दाखल झालेली असतील आणि खर्चाचे प्रमाण (दुप्पट) प्रत्येक विद्यार्थ्यामागे रु. ७० / एवढे होईल. (त्यापैकी रु. ६५ प्राथमिक शिक्षणावरील प्रत्यक्ष खर्चासाठी व रु. ५ शिक्षकप्रशिक्षणासाठी असावेत.) म्हणजे स. १९८१ मध्ये प्राथमिक शिक्षणावरील आवर्तनीय खर्च रु. ९८० कोटी होईल.

या कार्यक्रमासाठी लागणाऱ्या अनावर्तनीय खर्चाचाही ठोकळ मानाने अंदाज काढता येईल. (स. १९६०-६१ च्या किंमती स्थिर धरल्यास) प्रत्येक विद्यार्थ्यामागे रु. २०० इमारत व साधनसामग्री यासाठी अनावर्तनीय खर्च गृहीत धरणे योग्य ठरेल. या सोयी केवळ चौथ्या, पाचव्या व सहाव्या योजनेत शाळेत नव्याने येणाऱ्या विद्यार्थ्यां-साठीच (७७ दशलक्ष) पुरवावयाच्या नसून तिसऱ्या योजनेच्या अखेरीपर्यंत दाखल होणाऱ्या (६३ दशलक्ष) विद्यार्थ्यांसाठीही पुरवावयाच्या आहेत. म्हणजेच प्रत्येक विद्यार्थ्यामागे करावयाचा रु. २०० हा अनावर्तनीय खर्च १२१ दशलक्ष मुलांसाठी करावयाचा आहे. म्हणजे एकूण अनावर्तनीय खर्च रु. २४,२०० दशलक्ष (२४२० कोटी) इतका लागणार असून पंधरा वर्षांवर तो विभागल्यास दरसाल रु. १६१४ दशलक्ष तो करावा लागणार आहे. काही शिक्षणतज्ज्ञांच्या मते आम्ही धरलेला अंदाज हा फार उच्च पातळी-वरचा आहे आणि प्रत्येक विद्यार्थ्यामागे रु. १०० एवढा अनावर्तनीय खर्च त्यांच्या मते पुरेसा आहे. त्यांचा हा मर्यादित अंदाज जरी मान्य केला, तरी त्याचा अर्थ येत्या

पंधरा वर्षांत दरसाल प्राथमिक शिक्षणावर सुमारे ७० कोटी रुपये अनावर्तनीय खर्च करावा लागणार आहे.

वेढा स. १९८१ मध्ये प्राथमिक शिक्षणासाठी किमान रु. १०,५०० दशलक्ष (रु. ९,८०० दशलक्ष आवर्तनीय व रु. ७०० दशलक्ष अनावर्तनीय) खर्च करावा लागेल. दरडोई रु. १५ असे ते प्रमाण पडते. स. १९८१ मध्ये शिक्षणावर जो एकूण खर्च करावा लागेल, त्याचा हा एक-तृतीयांश असेल. स. १९६०-६१ मध्ये शिक्षणावर एकूण खर्च रु. ३४,४१ दशलक्ष, म्हणजे दरडोई रु. ७.७ होता. स्वातंत्र्यप्राप्तीपासून शिक्षणावरील खर्चाचे प्रमाण दरसाल (चक्रवाढ व्याजाच्या नियमानुसार) शे. ११.६५ ने वाढत आहे. संख्यात्मक विस्ताराचा जो पल्ला व गुणात्मक विकासाचा जो दर्जा गाठावयाचे आपण योजले आहे, त्या प्रमाणात पाहता पुढील तीन योजनांत शिक्षणावर करावयाच्या खर्चाचे मान जरा अधिकच उच्च असायला हवे. पण आहे तेच प्रमाण चालू राहील असे गृहीत धरले तरी रु. १९८०-८१ मध्ये एकूण शैक्षणिक खर्चाचा आकडा रु. ३१,५०० दशलक्ष होईल. तसे झाल्यास प्राथमिक शिक्षणासाठी वर दिलेला अंदाज एकूण शिक्षणावरील खर्चाच्या एक-तृतीयांश इतका ठरतो.

स. १९६१ मध्ये दरडोई करण्यात येणारा रु. २.६६ (अथवा दरडोई राष्ट्रीय उत्पन्नाच्या रु. ३३० चा शे. ०.८) हा शैक्षणिक खर्च स. १९८०-८१ मध्ये दरडोई रु. १५ पर्यंत (म्हणजे त्या वेळी दरडोई अंदाजे धरण्यात आलेल्या रु. ७.५० प्राप्तीच्या शे. २) जाईल की नाही, हे आम्ही सांगू शकत नाही. पण दोन मुद्द्यांकडे आम्हांला आवर्जून लक्ष वेधावयाचे आहे. (१) भारताला जर बऱ्यापैकी प्राथमिक शिक्षणाची व्यवस्था निर्माण करावयाची असेल तर आम्ही वर दिलेला खर्च कमीत कमी म्हणून तरी केलाच पाहिजे. (२) त्याबरोबर आणखी दोन समस्यांचे समाधानकारक निराकरण केल्या-शिवाय भारतातील प्राथमिक शिक्षणाची समस्या सोडविता येणार नाही. (अ) जननसंख्येचे प्रमाण घटवून शिक्षण द्यावयाच्या मुलांची संख्या आटोक्यात आणली पाहिजे. (आ) देशाचा औद्योगिक विकास द्रुतगतीने साधून राष्ट्रीय उत्पन्नाची पातळी वाढविली पाहिजे व त्याद्वारा सर्वसामान्य नागरिकांची शैक्षणिक खर्चाला हातभार लावण्याची क्षमता वाढविली पाहिजे.

प्राथमिक शिक्षणासाठी करावयाच्या आर्थिक तरतुदीच्या प्रश्नाचे दोन स्थूल भाग कल्पिता येतील. पहिल्या विभागात, शिक्षण द्यावयाच्या मुलांची एकूण संख्या, प्रतिछात्र येणारा खर्च आणि प्राथमिक शिक्षणाची एखादी विशिष्ट योजना पार पाडण्यासाठी येणारा खर्च इत्यादीसंबंधी प्रश्न येतात; तर दुसऱ्या गटात केन्द्र सरकार, घटक राज्ये, स्थानिक संस्था व समाज इत्यादी विविध पातळींवरील घटकांचा प्राथमिक शाळांसाठी साधनसामग्री पुरविण्यासाठी कसा उपयोग करून घ्यावयाचा, आणि वरिष्ठ पातळीवरील घटकाने कनिष्ठ पातळीवरील घटकाला अनुदानसाहाय्य कोणत्या पद्धतीने, कोणत्या प्रमाणात द्यावयाचे-इत्यादी प्रश्न मोडतात. प्रस्तुतच्या निबंधात पहिल्या विभागातील समस्यांशी आपला प्रत्यक्ष

संबंध येत नाही; आणि त्या समस्यांसंबंधी या अनुच्छेदात केलेल्या विवेचनाहून अधिक विवेचन करून तपशिलाने त्यांचे पृथक्करण करण्याची गरज नाही. दुसऱ्या विभागात नमूद केलेल्या समस्यांवर मात्र आम्ही लक्ष केन्द्रित करणार आहोत. (अ) केन्द्र सरकार, राज्य सरकार, स्थानिक स्वराज्य संस्था व स्थानिक समाज यांनी प्राथमिक शिक्षणावरील एकूण खर्चाचा भार कोणत्या पद्धतीने उचलावा (ब) आणि केन्द्राने घटक राज्यांना, घटक राज्यांनी स्थानिक संस्थांना व राज्य सरकार व स्था. स्व. संस्था यांनी स्थानिक समाजाला अनुदान कोणत्या प्रकारे द्यावे,—यांचाच तपशिलाने आम्ही विचार करणार आहोत.

[४]

प्राथमिक शिक्षणासाठी केंद्र सरकारकडून राज्य सरकारला अनुदान

सध्या केन्द्र सरकारकडून राज्यांना शैक्षणिक कार्यासाठी जे अनुदान दिले जाते, ते विकासकार्यासाठी—म्हणजे पंचवार्षिक योजनांत अंतर्भूत असलेल्या विकास-कार्यक्रमासाठी दिले जाते. त्यामुळे हे अनुदान एका वेळी फक्त पाचच वर्षांसाठी दिले जाते. योजनेचा कालावधी संपताच, शिक्षणावरील आवर्तनीय खर्चाची जी पातळी गाठली जाते, तेवढा खर्च करण्याची यापुढे राज्य सरकारची 'जिम्मेदारी' आहे असे मानले जाते, आणि त्यावर केन्द्राकडून काहीही अनुदान मिळत नाही. योजना सुरू होण्यापूर्वी ज्याप्रमाणे काही खर्च हा राज्यांनीच स्वतःची जबाबदारी म्हणून करावयाचा असतो, त्यावर केन्द्रीय अनुदान नसते, तशीच ही स्थिति आहे. ही गोष्ट खरी की राज्यांना आपला 'नियत' (कमिटेड) खर्चाचा भार उचलता यावा व जमाखर्चाची तोंडमिळवणी करता यावी म्हणून अर्थमंडळ दर पाच वर्षांसाठी काही अनुदान देण्याबद्दल सुचवीत असते. पण सामान्यतः या रकमा विशिष्ट कार्यक्रमासाठी म्हणून राखून ठेवल्या जात नाहीत. तेव्हा सर्वसामान्यपणे प्रत्यक्षात घडते ते हे की, केन्द्र सरकारकडून शिक्षणासाठी म्हणून मिळणारे अनुदान (त्यात प्राथमिक शिक्षणही आलेच) हे सामान्यपणे विकासखर्चासाठी असते आणि या कार्यक्रमावर राज्य सरकार आपली जबाबदारी म्हणून जो 'नियत' खर्च करतात, त्याला खास असे साहाय्य मिळत नाही.

या अनुदानपद्धतीत एक मोठा दोष आहे. प्राथमिक शिक्षणात नियत आवर्तनीय खर्चाचे प्रमाण विकास-कार्यखर्चापेक्षा खूपच जास्त आहे. प्रत्येक योजनेच्या अखेरीस राज्यांचा हा नियत आवर्तनीय खर्च इतक्या आवाढव्य प्रमाणात वाढत जातो की, विकासकार्यक्रमासाठी कोटून पैसा उभा करावा याची त्यांना पंचाईत होऊन बसते. तिसऱ्या योजनेच्या अखेरीस प्राथमिक शिक्षणाप्रीत्यर्थ राज्यांचा खर्च एवढा वाढणार आहे की, त्यांना भरपूर प्रमाणात अनुदान दिल्याशिवाय तो त्यांना भागविताच येणार नाही.

त्यामुळे प्राथमिक शिक्षणाच्या विकासासाठी करावयाच्या प्रयत्नांसाठी लागणारी त्यांची क्षमताच कमी होणार आहे आणि प्रत्येक योजनेच्या अखेरीस ही परिस्थिती अधिकच ढासळत जाणार आहे. म्हणून केन्द्र सरकारकडून मिळणारे शंभर टक्के अनुदानही काही राज्ये नाकारू लागली आहेत, कारण त्यामुळे त्यांचा 'नियत' खर्चाचा जो बोजा वाढणार आहे तो त्यांना असह्य होणार आहे. आणखी काही वर्षांनी ही वृत्ती सर्वच राज्यांत दिसून येईल. तेव्हा आमच्या मते केवळ विकासकार्यक्रमांवर अनुदान देण्याच्या धोरणाची उपयुक्तता संपुष्टात आली आहे. त्या धोरणाने अधिक म्हणण्यासारखी प्रगती होण्याची शक्यता उरलेली नाही व म्हणून त्या धोरणाचा त्याग करून राज्यांना त्यांच्या नियत, तसेच विकास-वश्यक आवर्तनीय व अनावर्तनीय अशा सर्वच प्रकारच्या प्राथमिक शिक्षणावरील खर्चासाठी अनुदान द्यावयाचे धोरण केन्द्राने स्वीकारावे, अशी आमची जोरदार शिफारस आहे. आज देशात प्राथमिक शिक्षणाचा जो विकास घडून यावा असे सर्व जण अपेक्षितात, तो याच धोरणाचा अवलंब केल्यास घडून येईल.

या शिफारशीत आणखी एक शिफारस अन्तर्भूत आहे. पहिल्या योजनेत शैक्षणिक विकासाच्या वेगवेगळ्या योजनांना स्वतंत्रपणे अनुदान देण्यात आली. प्रत्यक्ष व्यवहारात, तीन कारणांस्तव ही पद्धती अतिशय गुंतागुंतीची बनली : (१) ज्या योजनांना केन्द्रीय अनुदान होते, अशा योजनांची संख्या खूप मोठी होती. (२) योजनागणिक केन्द्र-अनुदानाचा दर वेगळा होता. (३) एकाच योजनेतही कधी कधी आवर्तनीय व अनावर्तनीय खर्चावरील अनुदान प्रमाणात फरक होता.

हलके हलके ही विशिष्ट योजनांना अनुदान देण्याची पद्धती बाजूस सारण्यात आली आणि त्याऐवजी प्राथमिक शिक्षण, माध्यमिक शिक्षण, महाविद्यालयीन शिक्षण आणि अन्य शैक्षणिक कार्यक्रम अशा चारी क्षेत्रातील कार्यक्रमांसाठी संकलित अनुदान देण्याचे धोरण स्वीकारण्यात आले. परंतु याही पद्धतीमुळे अनेक घोटाळे होतात असे आढळून आले व म्हणून तिसऱ्या पंचवार्षिक योजनेत, संपूर्ण योजनेतील कार्यक्रमासाठी मिळून अनुदान, अशी पद्धती स्वीकारण्यात आली. आम्ही जी वर शिफारस केली आहे ती नेमकी याच्या उलट आहे व प्राथमिक शिक्षणासाठी स्वतंत्र अनुदानपद्धती सुरू करावी, असे आम्ही सुचविले आहे. या दिशेने पाऊल उचलण्याला अनेक कारणे आहेत. पहिले कारण असे की, संपूर्ण योजनेसाठी एकत्रित, एकमुठी अनुदानपद्धतीमुळे सर्वच शैक्षणिक विकासाला व विशेषतः प्राथमिक शिक्षणाच्या विकासाला मोठा धक्का पोहोचत आहे; कारण राज्यपातळीवर शैक्षणिक कार्यक्रमांला (किंवा प्राथमिक शिक्षणाला) अग्रक्रम मिळणे ही मोठी दुरापास्त गोष्ट आहे. दुसरे कारण असे की, मागे सांगितल्याप्रमाणे प्राथमिक शिक्षणाचे कार्य हे सर्व शैक्षणिक कार्यक्रमांतील एकमेव महत्त्वाचे कार्य आहे व त्यावर घटनेने स्वतंत्र असा भर दिला आहे.

म्हणून अन्य शैक्षणिक क्षेत्रांपेक्षा प्राथमिक शिक्षणाच्या क्षेत्रासाठी स्वतंत्र अनुदानाची रक्कम वाजूला काढून ठेवणे हे अत्यंत उचित होणार आहे. तिसरी गोष्ट म्हणजे, राज्याच्या एकूण खर्चात प्राथमिक शिक्षणावरील खर्चाचा मोठा हिस्सा असतो. राज्याच्या अंदाजपत्रकातील १० टक्के भाग बहुधा त्यावर खर्च होतो आणि येत्या काही वर्षांत हे प्रमाण १५ टक्क्यांपर्यंत जाण्याची शक्यता आहे.

या संदर्भात तिसऱ्या अर्थमंडळाने केलेल्या शिफारशीकडे आम्ही लक्ष वेधू इच्छितो. शिफारस अशी आहे की, जी उद्दिष्टे विशेष महत्वाची असतील, त्यांच्यासाठी केन्द्राचे अनुदान स्वतंत्र व अलग असावे. प्राथमिक शिक्षणाच्या विकासापेक्षा दुसरे काही उद्दिष्ट अधिक महत्वाचे असेल असे वाटत नाही व म्हणून त्याचा अनुदानासाठी स्वतंत्रपणे विचार करण्याची गरज आहे.

या शिफारशी जर मान्य झाल्या तर असा प्रश्न निर्माण होतो की, केन्द्र सरकारने राज्य सरकारांना प्राथमिक शिक्षणासाठी जे अनुदान द्यावयाचे, त्याचा आधार काय असावा? या बाबतीत आमची शिफारस अशी आहे की, हे अनुदान समानीकरणाच्या तत्वावर असावे. याचा अर्थ असा की, राज्य सरकारांना केन्द्राकडून मिळावयाच्या मदतीची योजना अशी असावी की, तिच्यामुळे देशातील सर्व भागात प्राथमिक शिक्षणाचा (प्रतिष्ठान करावयाच्या खर्चाने निर्देशिलेला) दर्जा सारखाच राहील अशी शाश्वती वाटावी. त्यासाठी स्थानिक प्रयत्नाचा वाटाही समान असावा. (प्रत्येक राज्य प्राथमिक शिक्षणासाठी आपल्या उत्पन्नाचा किती भाग खर्च करू शकते, यावरून तो स्पष्ट होईल.)

एका उदाहरणाने हा मुद्दा स्पष्ट होईल. अशी कल्पना करू या की, चौथ्या योजनेच्या अखेरीस प्राथमिक शाळेतील प्रत्येक विद्यार्थ्यामागे खर्च रु. ४५ पर्यंत जाईल. आपण असेही धरून चालू की, चौथ्या योजनेच्या अखेरीस प्रत्येक राज्याला प्राथमिक शिक्षणासाठी आपल्या उत्पन्नाचा एक टक्का खर्च करावा लागणार आहे. राज्याचे उत्पन्न लक्षात घेता असे दिसते की, प्राथमिक शिक्षणावरील हा खर्चाचा भार सोसण्याची सर्व राज्यांची ताकद सारखी नाही. त्यामुळे सर्वांनी सारखा प्रयत्न करावयाचे ठरविले तरी परिणामतः वेगवेगळ्या राज्यांत उभी राहणारी रक्कम वेगवेगळी असेल. उदाहरणार्थ, एका राज्यात दर विद्यार्थ्यामागे रु. २० च तर दुसऱ्या राज्यात प्रत्येक विद्यार्थ्यामागे रु. ३५ खर्च करता येतील. तेव्हा समानीकरणाच्या तत्वावर पहिल्या राज्याला केन्द्राकडून प्रत्येक विद्यार्थ्यामागे रु. २५, तर दुसऱ्या राज्याला रु. १० अनुदान मिळेल. हेच धोरण सर्वत्र स्वीकारले तर चौथ्या योजनेच्या अखेरीस प्रत्येक राज्याला आपल्या उत्पन्नाचा एक टक्का प्राथमिक शिक्षणाला देऊन प्रत्येक मुलाच्या शिक्षणासाठी रु. ४५ ची तरतूद करता येईल.

या बाबतीत एक खुलासा आवश्यक आहे. चौथ्या योजनेच्या अखेरीस सर्वच राज्यांतील प्रत्येक मुलामागे रु. ४५ खर्च येईल असा या विधानाचा अर्थ नाही. एखादे राज्य स्थानिक साधनांतून अर्थवळ उभारण्याचा प्रयत्न करित नसेल, तर हा खर्च रु. ४५ हून कमी येईल- कदाचित तो रु. ४० ही येईल. अशा वेळी केन्द्राची मदत किती मिळेल? तर त्या राज्याने प्राथमिक शिक्षणासाठी आपल्या उत्पन्नाचा एक टक्का इतकी रक्कम उभी करण्याचा प्रयत्न केला असता तर प्रत्येक विद्यार्थ्यामागे जी रक्कम उभी राहिली असती ती रु. ४० तून वजा जाऊन जी उरेल तेवढ्या दराने केन्द्र मदत देईल. अशा तऱ्हेने कर उभारण्याच्या कामी आलेल्या अपयशाचा परिणाम राज्यांना भोगावा लागेल. उलटपक्षी, दुसऱ्या एखाद्या राज्यात प्रतिविद्यार्थी खर्च रु. ६० पर्यंतही वर जाऊ शकेल याही वेळी केन्द्र सरकार आपला वाटा प्रत्येक विद्यार्थ्यामागे रु. ४५ खर्चाच्या प्रमाणातच देईल व उरलेले रु. १५ राज्य सरकारला आपल्या उत्पन्नातून भरावे लागतील. प्रत्यक्षात परिणामाच्या व प्रयत्नांच्या बाबतीत अशी विषमता नेहमीच राहणार. कारण प्रत्येक राज्याचा प्राथमिक शिक्षणासाठीचा प्रयत्न वेगळा असणार व त्याला द्यावयाच्या क्रमाबद्दलही त्यांच्यात तफावत असणार. समानीकरणाच्या कार्यक्रमाचा परिणाम होईल तो एवढाच की, राज्यांनी विशिष्ट प्रमाणात प्रयत्न केला की प्रत्येक राज्यात प्रत्येक विद्यार्थ्यामागे काही किमान ठरीव रक्कम खर्च केली जाईल. ही रक्कम किती असावी हे वेळोवेळी ठरविण्यात येईल. अशा रीतीने सर्वांना समान संधी देऊनही त्या त्या राज्याला स्थानिक प्रयत्नाने निधी उभा करून पुढे जाण्याचीही मोकळीक राहील. काही वर्षांनंतर राष्ट्राच्या संपत्तीत जसजशी वाढ होईल, तसतसा प्रत्येक विद्यार्थ्यामागे करावयाच्या खर्चाचा स्तरही उंचावला जाईल व त्यामुळे सर्व जनतेला चांगल्या दर्जाचे शिक्षण मिळू शकेल.

[५]

भिन्न भिन्न राज्यांतील प्राथमिक शिक्षणाच्या विकासात वसत असलेली विषमता

भिन्न भिन्न राज्यांतील प्राथमिक शिक्षणाची सध्याची परिस्थिती जर आपण पाहिली तर वर उल्लेखिलेला समानीकरणाचा कार्यक्रम हाती घेण्याची कशी गरज आहे, ते लक्षात येईल. ही पाहणी करण्यासाठी दुसऱ्या पंचवार्षिक योजनेच्या अखेरच्या वर्षाचे म्हणजे स. १९६०-६१ चे आकडे आपण घेऊ. कारण सर्वात अलिकडचे असे तेच आकडे उपलब्ध आहेत.

हा अभ्यास करू लागले व सर्व संबंधित घटनांवर नजर फिरवली की एकदम एक गोष्ट डोळ्यांत भरते ती अशी: भारतीय गणराज्यांना प्राथमिक शिक्षणाच्या ज्या समस्यांना आज तोंड द्यावे लागत आहे त्या समस्यांची गुंतागुंत, विस्तार व कठिणता या प्रदेशागणिक भिन्न आहेत. उदाहरणार्थ, प्राथमिक शिक्षणाच्या समस्येशी भौतिक, सामाजिक, सांस्कृतिक व आर्थिक असे अनेक घटक निगडित आहेत.

भारतातील प्राथमिक शिक्षण | ११९

(अ) लोकसंख्येची घनता

जेथे लोकवस्ती दाट आहे, तेथे प्राथमिक शिक्षणाच्या सोयी उपलब्ध करून देणे सुकर असते; पण तेच लोकवस्ती विरळ व थोडी असेल तर अशा सोयी करणे महानगरात व कठिण जाते.

(ब) लहान वाड्या-खेड्यांचे प्रमाण

तीनशेपेक्षा कमी वस्ती असलेल्या छोट्या छोट्या वाड्या-वस्त्यांसाठी प्राथमिक शिक्षणाची सोय करणे जड जाते. ज्या राज्यात अशा वाड्या-वस्त्यांची मोठी संख्या आहे, त्यांचे काम कठिण होऊन बसते.

(क) अनुसूचित जाती व जमाती यांची लोकसंख्या

समाजातील हे दुबळे वर्ग अगदी दरिद्री व अगदी कमी शिकलेले आहेत. भिन्न भिन्न राज्यांत त्यांची लोकसंख्या कमीअधिक आहे. ओरिसा राज्यात अनुसूचित जाती व जमाती यांतील लोकांची वस्ती सर्वात अधिक आहे. त्या मानाने महाराष्ट्र राज्यात ती कमी आहे. त्यामुळे ओरिसासारख्या राज्याला प्राथमिक शिक्षणाच्या सोयी करणे अत्यंत अवघड जाते.

(ड) मुलांच्या शिक्षणाबाबत परंपरागत दूषित प्रवृत्ति

ज्या राज्यात असे पूर्वग्रह दृढतम आहेत (उदा. उ. प्रदेश व राजस्थान) तेथे प्राथमिक शिक्षणाच्या समस्या अधिक विकट आहेत. केरळसारख्या राज्यात या पूर्वग्रहावर मात करण्यात आली आहे. तेथे प्रश्न सोपा असतो.

(इ) एकूण लोकसंख्येशी ६ ते १४ वयोगटातील मुलांचे प्रमाण

एकूण लोकसंख्येशी ६ ते १४ वयोगटातील मुलांचे प्रमाण त्या त्या राज्यातील जननसंख्या व मृत्युसंख्या यांच्यावर अवलंबून असते. त्यामुळे काही राज्यांत शाळेत दाखल करून घ्यावयाच्या मुलांचा भार मोठा आहे.

(फ) एकूण लोकसंख्येत ग्रामीण लोकसंख्येचा वाटा

ज्या राज्यात शहरी विभागांचे प्रमाण मोठे आहे ती राज्ये सधन आहेत. प्राथमिक शिक्षणाच्या सोयी ग्रामीण विभागापेक्षा शहरी विभागात निर्माण करणे सोपे जाते. स्वाभाविकपणेच, ज्या राज्यात खेड्यांचे प्रमाण अधिक त्या राज्यात प्राथमिक शिक्षणाच्या सोयी करण्याच्या बाबतीत अधिक अडचणी येतात.

राज्याराज्यांतील या भिन्नतेची कल्पना कोष्टक क्र. I वरून येईल.

कोष्टक I

राज्याराज्यांतील प्राथमिक शिक्षणाच्या समस्येतील जटिलता, विस्तार व कठिणता (स. १९६०-६१)

राज्य	१	२	३	४	५	६	७
आंध्र प्रदेश	३३९	३३९	५०७	१३०८२	३०६८	१८०७५	८२०५६
आसाम	२५२	२५२	६४९	६०१७	१७०४२	२१०१९	९२०३१
बिहार	६९१	६९१	६५०	१४००७	९००५	२००२५	९१०५७
गुजरात	२८६	२८६	५१६	६०६३	१३०३५	२००७९	७४०२३
जम्मू-काश्मीर	उ. ना.	उ. ना.	७३०	७५४	—	१९०४२	८३०३४
केरळ	१,१२७	१,१२७	१४०१	८०४१	१०२३	२००१३	८४०८९
मध्यप्रदेश	१८९	१८९	६९९	१३०१४	२००६३	१८०९३	८५०७१
मद्रास	६६९	६६९	५४०	५०६३	००७५	१८००६	७३०३१
महाराष्ट्र	३३३	३३३	५१६	१३०२२	६००६	१९०७२	७७०६७
महिसूर	३१८	३१८	६०६	१५०७५	००८१	१९०३६	९३०६८
ओरिसा	२९२	२९२	६८९	२००३८	२४००७	२१०३२	७९०८७
पंजाब	४३०	४३०	७१७	१६०६७	००७	२००६२	८३०७२
राजस्थान	१५३	१५३	७१७	१६०६७	११०४६	१९०१४	८७०१५
उ. प्रदेश	६४९	६४९	७७९	२००९१	—	१९०६४	७५०५५
प. बंगाल	१,०३२	१,०३२	उ. ना.	१९०९०	५०९१	१९०६४	७५०५५

कोष्टक II

प्राथमिक शिक्षणाचा भार उचलण्याची राज्यांची क्षमता व त्यांचे प्रयत्न (स. १९६०-६१)

राज्य	राज्याचे ए. उत्पन्न (कोटी रु.)	क्षमता म्ह. राज्याचे दरडोई ए. उत्पन्न	शिक्षणावर एकूण सर्व मार्गांनी खर्च (आकडे हजार)	ए.उत्पन्नाशी प्राथ. शिक्षणावरील खर्चाचे प्रमाण = प्रयत्न
आंध्र प्रदेश	९५०	२७६	९५,६१८	१*०१
आसाम	३३९	३१०	३३,०००	०*९७
बिहार	८९४	२००	७६,०९३	०*८५
गुजरात	६४२	३२६	७६,२७९	१*१९
जम्मू-काश्मीर	६८*	२१६*	७,६४३	१.१२
केरळ	४३६	२७१	९०,२१७	२*०७
मध्यप्रदेश	९०१	२९३	९१,२१२	१*०१
मद्रास	९९६	३०३	१,१४,८७२	१*१५
महाराष्ट्र	१,३५६	३६९	१,६८,३९५	१*२४
म्हैसूर	६५१	२९०	७८,७३६	१*२१
ओरिसा	४५२	२७१	२७,५५४	०*६१
पंजाब	७६५	३९८	५३,६३९	०*७०
राजस्थान	५८१	३१७	५०,४३३	०*८७
उत्तर प्रदेश	१,८३५	२५९	१,११,२४९	०*६१
पश्चिम बंगाल	९०२**	२८२	८६,६८१	०*९६

वि. सू.-पाचव्या रकान्यातील आकडे प्राथमिक प्रशिक्षण विद्यालयावर केल्या जाणाऱ्या प्रत्यक्ष खर्चाचे आहेत.

त्यातील आकड्यांवरून हे लक्षात येईल की, यातील प्रत्येक राज्याची स्थिती प्रत्येक बाबतीत इतर राज्यांहून भिन्न आहे. उदाहरणार्थ, लोकसंख्येच्या घनतेची बाब घ्या. राजस्थानात द. चौ. मैलस १५३ व मध्य प्रदेशात द. चौ. मै. १८९ असे लोकसंख्येचे प्रमाण आहे; तर केरळमध्ये तेच प्रमाण ११२७ व प. बंगालमध्ये १०३२ आहे. मध्य प्रदेशात लोकवस्ती विरळ असल्याचे कारण तेथे मोठी अरण्ये आहेत व तेथील जमाती इतस्ततः विखुरलेल्या आहेत. राजस्थानात पश्चिमेकडील वाळवंटाच्या प्रदेशामुळे लोक-

* स. १९५५-५६ चे. * * स. १९५७-५८ चे.

वस्ती विरळ आहे. केरळ व प. बंगाल या राज्यांत लोकवस्ती खूप दाट आहे व त्यांतील काही जिल्ह्यांत हे प्रमाण खूपच दाट आहे.

लहान लहान व विखुरलेल्या वस्त्यांबाबतही हेच दिसेल. सर्वांत अधिक प्रमाण (शे. ७१*७) राजस्थानात व (शे. ७७*९) उ. प्रदेशात आहे. सर्वांत कमी प्रमाण (शे. १४*१) केरळात आहे. कारण तेथे किनारपट्टीवरील प्रदेशात खेडी अशी नाहीतच. लोकवस्ती सलग अशी आहे. हे एक अपवादात्मक उदाहरण सोडले, तर ३०० हून कमी वस्ती असलेल्या विभागाचे शे. प्रमाण आंध्र (५०*७), गुजरात व महाराष्ट्र (५१*६) आणि मद्रास (५४) या राज्यांत कमी आहे.

मागास जाती-जमातींच्या लोकसंख्येबाबतही अशीच भिन्नता आहे. सर्वांत अधिक संख्या उ. प्रदेश (शे. २०*९१), पंजाब (शे. २०*३८) व प. बंगाल (शे. १९*९) या राज्यांत आहे. त्या मानाने महाराष्ट्र (शे. ५*६१), आसाम (६*१७) व गुजरात (६*६३) यांत कमी आहे. मागास जमातींचे प्रमाण आसाम (शे. १७.४२), गुजरात (शे. १३*३५), मध्य प्रदेश (शे. २०*६), ओरिसा (शे. २४*०७), राजस्थान (शे. ११*४६) या राज्यांत अधिक आहे. जम्मू, काश्मीर व उ. प्रदेशात या जमाती जवळ जवळ नाहीतच. या दोन्ही जमाती एकत्र केल्या तर सर्वांत मोठा भार ओरिसावर पडतो (शे. ३९*८२). जम्मू, काश्मीर यांवरील भार सर्वांत कमी (शे. ७*५४) आहे.

एकूण लोकसंख्येशी ६-१४ वयोगटातील मुलांचे प्रमाण पंजाबमध्ये सर्वांत अधिक (शे. २१*३२) आहे, तर आंध्र प्रदेशात ते सर्वांत कमी (१८*८५ टक्के) आहे.

ओरिसामध्ये ग्रामीण लोकसंख्या सर्वांत जास्त (शे. ९३*६८) आहे, आसाममध्ये ही तिचे प्रमाण अधिक (शे. ९२*३१) आहे, तर महाराष्ट्र, मद्रास व प. बंगालमध्ये हेच प्रमाण अनुक्रमे शे. ७१*७८, शे. ७३*३१ व शे. ७५*५५ असे आहे.

प्रत्येक राज्यात या ज्या भिन्न भिन्न प्रकारच्या अडचणी आढळतात, त्या सर्वांचा संकलित परिणाम सांगण्याची गरज नाही व आवश्यकताही नाही. वरील आकड्यांवरून प्राथमिक शिक्षणाबाबत राज्यांराज्यातील जटिलता, व्याप व कठिणता कशी वेगवेगळ्या प्रकाराची आहे, याची कल्पना येईल.

या तौलनिक अभ्यासावरून आणखी एक गोष्ट लक्षात येते ती अशी की, प्राथमिक शिक्षणाला हातभार लावण्याची ताकद वा क्षमता आणि त्यांचा प्रयत्न या बाबतीतही राज्यांराज्यात फरक आहे. राज्यातील दर माणसी असणारे व वेळोवेळी आढावा घेऊन निश्चित केलेले राष्ट्रीय उत्पन्न म्हणजे 'क्षमता' असे मानले जाते. कोणतेही राज्य सर्व योजनांसाठी-त्यात प्राथमिक शिक्षणही आलेच. स्वतःवर किती कर बसवून पैसा उभारू शकेल, हे मापण्याचे राष्ट्रीय उत्पन्न हे एक उकृष्ट साधन आहे, हे सर्वांना मान्य होईल.

प्राथमिक शिक्षणावर राज्य प्रत्यक्ष जो खर्च करते त्याला 'प्रयत्न' असे नाव आहे. प्रत्येक राज्यात प्राथमिक शिक्षणावर होणाऱ्या खर्चाचे तेथील राष्ट्रीय उत्पन्नाशी म्हणजे 'क्षमते' शी जे प्रमाण आहे, त्याने 'प्रयत्न' चा निर्देश होतो. या दोन्ही मुद्द्यांबाबत उपलब्ध असलेली अगदी अलिकडची आकडेवारी कोष्टक II मध्ये दिली आहे.

चौथ्या रकान्यावर दृष्टी फिरवताच लक्षात येईल की, प्राथमिक शिक्षणासाठी पैसा उभा करण्याची प्रत्येक राज्याची क्षमता भिन्न भिन्न आहे. बिहारची ती सर्वात कमी (दरडोई रु. २००) आहे तर पंजाबात ती सर्वात अधिक (दरडोई ३९८) आहे. याचा अर्थ दोन्ही राज्यांतील क्षमतेचे प्रमाण १ : २ असे आहे. ५ व्या व ६ व्या रकान्यावरून हे लक्षात येईल की, प्राथमिक शिक्षणावर होणारा खर्च व त्याचे राज्याच्या एकूण उत्पन्नाशी प्रमाण ही देखील राज्यांमध्ये वेगळी आहेत. उदा. केरळ राज्य प्राथमिक शिक्षणासाठी सर्वात अधिक 'प्रयत्न' करते. राज्यातील एकूण उत्पन्नाचा शे. २०.७ भाग प्राथमिक शिक्षणावर तेथे खर्च होतो. त्यानंतर महाराष्ट्राचा क्रम लागतो. तेथे उत्पन्नाचा शे. १२.४ भाग खर्च होतो. त्यानंतर म्हैसूर (शे. १२.१) येते. याच्या दुसऱ्या टोकाला उत्तर प्रदेश व ओरिसा ही राज्ये येतात. त्या राज्यात उत्पन्नाचा शे. ०.६१ प्राथमिक शिक्षणावर खर्च केला जातो. राजस्थानातही हे प्रमाण शे. ०.७० एवढेच आहे. राज्या- राज्याच्या उत्पन्नात म्हणजे क्षमतेत जेवढे अंतर आहे, त्याहीपेक्षा अधिक प्राथमिक शिक्षणावर केल्या जाणाऱ्या खर्चात म्हणजे त्यांच्या प्रयत्नात आहे. उत्पन्नाच्या बाबतीतील अंतराचे प्रमाण १.२ आहे, तर प्रयत्नाबाबतच्या अंतराचे प्रमाण १.३४ आहे.

समस्येची जटिलता, विस्तार व कठिणता तसेच राज्यांची क्षमता व प्रयत्न या बाबतीतील ही भिन्नता लक्षात घेतली की, प्राथमिक शिक्षणाबाबतच्या राज्यांनी गाठलेल्या पळ्यातही अशीच भिन्नता आढळली तर आश्चर्य वाटण्याचे कारण नाही. हा 'गाठलेला पळा' वेगवेगळ्या तऱ्हेने स्पष्ट करता येईल. सोयीसाठी आम्ही पुढील निकष स्वीकारित आहोत.

संख्यात्मक- (अ) ६ ते १४ या वयोगटातील एकूण मुलांशी शाळेत दाखल झालेल्या मुलांचे प्रमाण-मुलगे आणि मुली यांचे वेगवेगळे. ते घेऊ या व (ब) साक्ष- रतेचे प्रमाण पुरुष व स्त्रिया यांचे वेगवेगळे.

गुणात्मक- (अ) एकूण शिक्षकांपैकी किती जणांना मॅट्रिक परीक्षेपर्यंत व नंतरचे सर्वसामान्य शिक्षण मिळाले आहे, (ब) प्रशिक्षित शिक्षकांचे शेकडा प्रमाण व प्रशिक्षणाचा अवधी, (क) एकूण प्राथमिक शिक्षकांशी शिक्षकांचे प्रमाण, (ड) एकूण प्राथमिक शिक्षणावर होणाऱ्या खर्चाशी शिक्षकवेतनावर होणाऱ्या खर्चाचे प्रमाण- हे प्रमाण जर अधिक असेल तर ती शिक्षणव्यवस्था दुबळी म्हणावी लागेल. कारण त्या प्रमाणात शिक्षकेतर बाबींवरील खर्चाकडे दुर्लक्ष होत जाणार. (ई) आणि प्रतिछात्र येणारा खर्च.

कोष्टक III
शाळेत दाखल मुलांची संख्या विद्यार्थी-शिक्षकप्रमाण, शिक्षकांचा वार्षिक सरासरी पगार, शिक्षक-खर्चाचे प्रमाण, प्राथमिक शिक्षणात प्रतिछात्र खर्चाचे प्रमाण (१९६०-६१)

राज्य	६-१४ वयोगटातील ए. मुलांशी इ. १-८ मध्ये दाखल शे.	प्राथमिक शिक्षकांचा द. सा. रु. पगार	प्राथ.शि.वरील एकूण खर्चाशी वेतनप्रमाण	विद्यार्थी-शिक्षक प्रमाण	प्रतिछात्र खर्च
आंध्र	मुलगे ६३.५ मुली ३६.३ एकूण ४९.९	९४८.८	८९.३	३५	३०.६
आसाम	६८.२ ३८.४ ५३.५	७७६.२	८५.१	३५	२५.८
बिहार	६०.३ १७.५ ३९.५	७६९.८	९२.०	४२	२०.१
जम्मू-काश्मीर	५९.३ १७.० ३८.९	८००.१	७८.४	३१	३२.६
गुजरात	७१.७ ४०.० ५६.३	१,११३.०	८८.१	३८	३३.१
केरळ	९८.९ ८२.० ९०.७	१,०७५.५	९०.७	३४	३४.७
मध्य प्रदेश	५८.२ १६.४ ३७.७	७६४.६	६८.८	२७	४०.५
मद्रास	८३.३ ४९.० ६६.१	९०८.०	८५.७	३३	३१.८
महाराष्ट्र	७५.६ ४३.७ ६०.२	१,२२२.६	८५.९	३७	३८.७
म्हैसूर	७०.९ ४०.१ ५५.६	९७२.२	९१.५	३४	३१.५
ओरिसा	६३.६ २६.३ ४४.७	५६०.२	८९.४	३४	१८.४
पंजाब	५७.९ २७.१ ४३.४	१,२१२.४	८४.०	३६	४०.४
राजस्थान	५०.२ १२.१ ३१.८	९८८.०	८८.२	२८	२९.४
उत्तर प्रदेश	५४.० १४.५ ३४.८	६६९.०	७७.४	३७	२३.५
प. बंगाल	६५.२ ३४.१ ४९.९	८२१.३	९०.३	३०	३१.१

या बाबतीत राज्याराज्यात कशी भिन्नता आहे, ते कोष्टक III व IV मध्ये दाखविले आहे.

कोष्टक III मध्ये दाखल झालेल्या मुलांची संख्या व प्राथमिक शिक्षणावरील खर्च याबाबत महत्वाची आकडेवारी आहे. त्यावरून हे लक्षात येईल की, केरळमध्ये नोंदणीचे प्रमाण सर्वोत्कृष्ट म्हणजे शेकडा ९०.७-(मुलगे शेकडा ९८.९ व मुली शे. ८२.५) आहे. त्यानंतर मद्रासचा क्रम लागतो. तेथे नोंदणीचे प्रमाण शे. ६६.१ आहे. (मुलगे शे. ८३.३ व मुली ४९.०). त्यानंतर महाराष्ट्र (६०.२), गुजराथ (५६.३), म्हैसूर (५५.६), आसाम (५३.५), आंध्र प्रदेश (४९.९) आणि प. बंगाल (४९.९) असा क्रम लागतो. या उलट राजस्थानात हे प्रमाण शे. ३१.२ (मुलगे शे. ५०.२ व व मुली शे. १२.१), उत्तर प्रदेशात शे. ४३.८ (५४ टक्के मुलगे व १४.५ टक्के मुली), मध्य प्रदेशात शे. ३७.७ (५८.२ टक्के मुलगे व १६.४ टक्के मुली) आणि जम्मू-काश्मीरात शे. ३२.९ व बिहारमध्ये शे. ३९.५ आहे. सर्वसाधारणपणे मुलगांच्या मानाने मुलींचे प्रमाण कमी आहे. बिहार, जम्मू-काश्मीर, मध्य प्रदेश, ओरिसा, राजस्थान व उत्तर प्रदेश ही राज्ये मागासलेली आहेत. राज्याराज्यातील या बाबतीतील विषमता कोष्टक क्र. III व IV मध्ये सापडेल.

विद्यार्थी-नोंदणीनंतर गुणवत्तेवर व खर्चावर परिणाम करणारा घटक म्हणजे विद्यार्थी-शिक्षक प्रमाण. याही बाबतीत राज्याराज्यात फार भिन्नता असल्याचे वरील कोष्टकावरून लक्षात येईल. बिहारमध्ये हे प्रमाण सर्वात अधिक (४८:१) आहे. त्याचे प्रमुख कारण बहुधा विद्यार्थी-संख्येत अचानक झालेली वाढ व त्या प्रमाणात शिक्षक पुरविण्याची राज्य सरकारची असमर्थता हे असावे. उलट टोकाला मद्रास (२३) व म. प्रदेश (३७) ही राज्ये आहेत. (गेल्या तीन वर्षांत मात्र मद्रासमधील विद्यार्थी शिक्षक प्रमाण खूपच वाढले आहे).

प्राथमिक शिक्षकाला द. सा. मिळणाऱ्या वेतनाची सरासरीही वरील कोष्टकात दिली आहे. महाराष्ट्रात ही सर्वात अधिक (रु. १,२२३) व ओरिसात सर्वात कमी (रु. ५६०) आहे. ओरिसा, प. बंगाल, म्हैसूर, व मध्य प्रदेश या राज्यातील शिक्षकांची वेतनश्रेणी आता तिसऱ्या पंचवार्षिक योजनेत खूपच सुधारण्यात आली आहे. तेव्हा सर्वात कमी वेतनश्रेणी उ. प्रदेश व बिहार या राज्यांतील शिक्षकांचीच उरली आहे.

प्राथमिक शिक्षणावर प्रत्यक्ष होणारा खर्च व शिक्षकांच्या वेतनासाठी होणारा खर्च यांचे प्रमाणही भिन्न भिन्न आहेत. बिहारमध्ये हे प्रमाण शे. ९२, म्हैसूरमध्ये शे. ९१.५ असे आहे; तर मध्य प्रदेशात ते ६८.८ व उत्तर प्रदेशात ७७.४ असे आहे. वर म्हटल्याप्रमाणे या बाबतीत उच्च प्रमाण याचा अर्थ प्राथमिक शिक्षणासाठी शिक्षकेतर म्हणून ज्या बाबी आहेत, त्यांची आवाळ व त्यामुळे होणारा निष्कृष्ट दर्जा.

कोष्टक IV
भिन्न भिन्न राज्यांतील साक्षरतेचे प्रमाण व शिक्षकसंख्या (१९६०-६१)

राज्ये	साक्षरता (१९६१)		प्र. सं. शिक्षक	प्र. सं. विद्यार्थी	प्र. सं. शिक्षक प्रति विद्यार्थी	प्रतिशत शिक्षकांचे शेकडा प्रमाण	प्रतिशत शिक्षकांचे शेकडा प्रमाण		प्र. सं. शिक्षक प्रति विद्यार्थी
	मुलगे	मुली					पुरुष	स्त्रिया	
आंध्र प्रदेश	३०	१२	२१	३७.२	१०.१	८०.१	८०.१	९०.१	१९.०
आसाम	३७	१६	२७	१८.४	३६.३	३६.३	३६.३	३६.३	१३.५
बिहार	३०	७	१८	३६.४	७०.२	७०.२	७०.२	७०.२	८.५
गुजरात	४१	१९	३१	३६.६	४५.८	४५.८	४५.८	४५.८	२६.२
जम्मू-काश्मीर	१७	४	११	६९.२	५२.२	५२.२	५२.२	५२.२	१५.०
केरळ	५५	३९	४७	४५.६	८७.३	८७.३	८७.३	८७.३	४२.९
मध्य प्रदेश	२७	७	१७	३६.८	५०.३	५०.३	५०.३	५०.३	११.२
मद्रास	४५	१८	३१	३६.५	९४.७	९४.७	९४.७	९४.७	३४.४
महाराष्ट्र	१२	१७	३०	३३	५९.७	५९.७	५९.७	५९.७	२२.४
म्हैसूर	३६	१४	२५	३९.६	३७.६	३७.६	३७.६	३७.६	१७.९
ओरिसा	३५	९	२२	१५.७	९१.७	९१.७	९१.७	९१.७	२.७
पंजाब	३३	१४	२४	७०.३	५१.७	५१.७	५१.७	५१.७	२७.१
राजस्थान	२४	६	१५	७६.०	५१.४	५१.४	५१.४	५१.४	१२.३
उत्तर प्रदेश	२७	७	१८	२९.१	७८.७	७८.७	७८.७	७८.७	१३.०
प. बंगाल	४०	१७	२९	६७.७	३५.४	३५.४	३५.४	३५.४	१०.३

पहिल्या परिशिष्टात वर्णन केल्याप्रमाणे शिक्षकांच्या वेतनाची सरासरी, शिक्षकेतर खर्चाचे शिक्षकखर्चाशी प्रमाण व विद्यार्थी-शिक्षक प्रमाण यांचा फार घनिष्ठ संबंध आहे. त्यामुळे प्रतिछात्र येणाऱ्या खर्चातही राज्यांमध्ये खूप तफावत आहे. मध्य प्रदेशात प्रतिछात्र खर्चाचे प्रमाण सर्वात अधिक (रु. ४०*५) आहे, पण त्याचे कारण मात्र शिक्षकांना अधिक वेतन हे नसून विद्यार्थी-शिक्षक प्रमाण अल्प आहे व शिक्षकेतर खर्चाकडेही दुर्लक्ष आहे. पंजाबमध्येही प्रतिछात्र खर्चाचे प्रमाण अधिक आहे (रु. ४०*४); पण तेथे शिक्षकांचे पगार चांगले आहेत. दुसऱ्या टोकाला ओरिसा (रु. १९*४) बिहार (रु. २०*१) व उत्तर प्रदेश (रु. २३*५) ही राज्ये आहेत. ओरिसामधील शिक्षकांचे पगार सुधारल्यामुळे तिसऱ्या योजनेत प्रतिछात्र खर्चाचे प्रमाण उंचावणार आहे. प्रतिछात्र खर्चाच्या प्रमाणातही १:२ असे अंतर असल्याचे दिसून येते.

चौथ्या कोष्टकावर नजर फिरवली, तर असे दिसले की, अशाच तऱ्हेची भिन्नता अन्य संलग्न क्षेत्रांतही आढळून येते. उदा. साक्षरतेचे प्रमाण केरळमध्ये शे. ४७ (पुरुषांच्या साक्षरतेचे प्रमाण ५५ प्रतिशत व स्त्रियांतील ३९ प्रतिशत) आहे, तर जम्मू-काश्मिरमध्ये ते अवघे ११ (पुरुष १७ व स्त्रिया ४) आहे. शिक्षकांच्या पात्रतेतही भेद आहे. एकूण शिक्षकांत माध्यमिक शालान्त परीक्षा उत्तीर्ण व पदवीधर शिक्षक राजस्थानात शे. ७६, पंजाबात शे. ७०*३ व जम्मू-काश्मिरमध्ये शे. ६९*२ आहेत, तर आसामात शे. १८*४ व ओरिसात शे. १५*७ एवढेच आहे. आंध्र प्रदेश, बिहार, गुजरात, केरळ, मद्रास, महाराष्ट्र, ओरिसा, पंजाब व उ. प्रदेश यांमध्ये प्रशिक्षणाचा कालावधी दोन वर्षांचा आहे, तर उरलेल्या राज्यात अवघा एक वर्षांचा आहे. मद्रासमध्ये प्रशिक्षित शिक्षकांचे प्रमाण सर्वात अधिक-शे. ९६*१ आहे. पंजाबमध्ये शे. ९१*७ केरळमध्ये ८५*९ आहे. पण पश्चिम बंगालमध्ये ते अगदीच कमी आहे (शे. ३५*४). आसाममध्येही ते कमीच आहे, (शे. ३५.९) शिक्षकांचे प्रमाण केरळमध्ये सर्वात अधिक (शे. ४२*९) आहे, तर मध्य प्रदेशात ते सर्वात कमी (शे. ११*२) आहे.

हे सर्व भेद व ही भिन्नता नाहीशी करण्यात यावी व नाहीशी करणे शक्य आहे, असे सुचविण्याचा मुळीच हेतु नाही. पण समानीकरणाचे तत्त्व स्वीकारले, तर दोन परिणाम साधणे शक्य आहे : (अ) सर्व राष्ट्रांसाठी म्हणून काही किमान दर्जा ठरवून देण्यात येईल त्या किमान पातळीखाली कोणत्याही राज्याला घसरू दिले जाणार नाही; (ब) आणि प्रतिछात्र खर्चाच्या स्वरूपात व्यक्त होणारा शैक्षणिक सुखसोयीसाठी समान दर्जा संपूर्ण राज्यातील प्रत्येक राज्यात त्या ठराविक 'प्रयत्ना' मुळे राखता येईल. शिवाय समानीकरणाच्या प्रयत्नामुळे, जी राज्ये प्रगतिशील आहेत, त्यांना आपल्या स्थानिक साधनसामग्रीच्या जोरावर आगेकूच करता येईल. त्यामुळे पुढे अशी एक वेळ येईल की, किमान पातळीचा दर्जा उंचवावा लागेल. अशा तऱ्हेने प्राथमिक शिक्षणाच्या विकासाच्या एका टप्प्यावरून दुसऱ्या टप्प्यात प्रवेश करण्याची प्रक्रिया शिक्षणपद्धतीतच हळूहळू निर्माण होईल.

समानीकृत अनुदानाचा पाया

प्राथमिक शिक्षणासाठी केन्द्र सरकारने राज्य सरकारांना समानीकरणाच्या तत्त्वावर अनुदान देण्याची कशी गरज आहे, हे आतापर्यंत स्पष्ट केले आहे. पण अनुदानाचा आधार कोणता असावा म्हणजे त्या आधारे समीपच्या भविष्यात अनुदान देता येईल, या प्रश्नाकडे आता आम्ही वळणार आहोत.

या विषयासंबंधी झालेल्या चर्चेत तीन पर्याय सुचवलेले आढळतात.

(अ) एक पर्याय असा आहे की, संबंधित राज्याची लोकसंख्या विचारात घेऊन केन्द्राने अनुदानाची रक्कम ठरवावी. त्यासाठी असा युक्तिवाद केला जातो की, प्राथमिक शिक्षणावरील खर्चाचा संबंध मुख्यतः विद्यार्थ्यांशी आहे आणि ही विद्यार्थ्यांसंख्या शेवटी लोकसंख्येशी निगडित आहे. ही पद्धती हिशोबालाही सोपी आहे, हाही एक मुद्दा या बाजूने आहे. परंतु दोन कारणास्तव या पद्धतीची शिफारस आम्ही करू इच्छित नाही.

(i) एकूण लोकसंख्येशी ६-१४ वयोगटातील मुलांचे प्रमाण सर्व राज्यात सारखेच नाही. (कोष्टक I मध्ये हे दाखविलेच आहे.) लोकसंख्येच्या आधारे समान अनुदानपद्धतीमुळे ज्या राज्यात ६-१४ वयोगटातील मुलांचे प्रमाण कमी आहे, त्यांना छुक्ते माप मिळणार आहे.

(ii) दुसरे कारण असे की, त्या वयोगटातील सर्व मुले शाळेत नोंदविली गेली तरच ही पद्धती समाधानकारक रीत्या उपयुक्त ठरणार आहे. सध्याची परिस्थिती अशी आहे की, काही राज्यांत एकूण मुलांच्या ४० टक्के मुद्दा मुले शाळेत नोंदविली गेली नाहीत. लोकसंख्येच्या पायावर अनुदानात समानता आणायचा धोरण स्वीकारले, तर अशा राज्यांना प्रत्यक्ष खर्चाच्या किती तरी पट अधिक अनुदान मिळेल.

(ब) दुसरा पर्याय असा आहे की, अनुदानाचा आधार शिक्षकांना देण्यात येणारे वेतन व भत्ते हा असावा. वेतन व भत्ते यांसाठी राज्यसरकारे जेवढा खर्च करतात, त्याचा सुमारे ५० टक्के खर्च केन्द्राने द्यावा. या सूचनेमागे गृहीत धरलेली कल्पना अशी आहे की, शिक्षकेतर खर्चाचे प्रमाण शे. ३० असेल व राज्यसरकार व स्थानिक संस्था या तो खर्च ५०:५० प्रमाणात वाटून घेतील. शिक्षकांवर करावयाच्या खर्चाचे प्रमाण शे. ७० असेल व तो खर्चही केन्द्र व राज्य ५०:५० प्रमाणात वाटून घेतील. म्हणजे शेवटी केन्द्र सरकारने प्राथमिक शिक्षणावरील खर्चाचा ३५ टक्के भार उचलावा. सुमारे ५० टक्के भार राज्यसरकारांनी स्वीकारावा व उरलेला सुमारे १५ टक्के भार स्थानिक समाजांनी द्यावा. स्थानिक संस्था, केन्द्र व राज्य यांच्यात विभागलेल्या या जबाबदारीच्या प्रमाणाशी आम्ही स्थूलमानाने सहमत आहोत. या सूचनेचा आणखी एक फायदा सांगितला जातो - तो म्हणजे या योजनेमुळे राज्य सरकारांना प्राथमिक शिक्षकांचा पगार वाढविता येईल

आणि ही सुधारणा तातडीने होण्याची आवश्यकता आहे आणि त्याशी आम्ही सहमत आहोत अनुदानाच्या समानतेसाठी हा पाया स्वीकारावयाचा असेल तर विद्यार्थी शिक्षक याचे प्रमाण काय असावे व शिक्षकांचे किमान सरासरी वार्षिकवेतन किती असावे, हे केन्द्राला वेळोवेळी ठरवून द्यावे लागेल. त्यानंतर राज्यांनी वाटल्यास विद्यार्थी-शिक्षक प्रमाण कमी जास्त करावे. शिक्षकांनाही अधिक (कमी कधीच नाही) वेतन वाढवून द्यावे आणि ह्यामुळे जो जादा खर्च करावा लागेल तो स्वतःच्या साधनांतून भागवावा. ही पद्धती स्वीकारण्याला तात्त्विक दृष्ट्या आमची काहीच हरकत नाही; पण ही पद्धती म्हणजे जवळ जवळ प्रतिछात्र येणाऱ्या खर्चावर अनुदान ठरविण्याचीच आहे. ती पद्धती सोपी तर आहेच; पण तिचा असा एक फायदा आहे की, त्या पद्धतीमुळे सादील व साधनसामग्रीवर खर्च करण्याला उत्तेजन मिळेल. आमच्या मते शालेय जेवण ही बाब सध्याच्या परिस्थितीत फार महत्त्वाची आहे आणि त्याही बाबतीत केन्द्राने साह्य केले पाहिजे.

(क) प्रतिछात्र येणारा खर्च हा अनुदानाचा पाया असावा, हा तिसरा पर्याय आहे. ह्या पद्धतीचा मुख्य फायदा असा की, शिक्षकांचे वेतन, विद्यार्थी-शिक्षकप्रमाण, शिक्षकखर्चाचे शिक्षकेतर खर्चाशी प्रमाण इत्यादी जे घटक आहेत, त्यांच्यात कमी अधिक करण्याला भरपूर वाव राज्यसरकारांना या पद्धतीत मिळतो. दुसरा फायदा असा की, एकूण कार्यक्रमातील एखाददुसऱ्या बाबीसाठीच साहाय्य मिळण्याऐवजी सर्वच बाबींना या योजनेने साह्य मिळते. प्राथमिक शिक्षणाचे कार्य प्रत्यक्षात सलग एकजिनसी मानले जाणे आवश्यक असल्याने हा फायदा विशेष महत्त्वाचा आहे. तिसरा फायदा असा की, जरूर तर शिक्षकवेतन किंवा शालेय भोजन अशा अत्यावश्यक बाबींसाठी काही संरक्षक उपायांची तरतूद करण्याला त्यात वाव आहे. अनुदानाचा काही भाग खास राखून ठेवून वा त्यांची परिपूर्ती ही आवश्यक अट म्हणून यातूनच अनुदान देऊन हा हेतू साध्य करता येईल. म्हणून एकंदरीने विचार करता केन्द्राने राज्यांना द्यावयाच्या अनुदानात समानता आणण्यासाठी प्रतिछात्र येणारा खर्च हाच पाया स्वीकारावा, अशी आमची जोराची शिफारस आहे.

जाता जाता एका गोष्टीकडे लक्ष वेधावयास हरकत नाही. संयुक्त संस्थानात (अमेरिकेत) राज्यसरकार स्थानिक संस्थांना समानीकरणासाठी अनुदान देते. त्याचा पाया एक तर शालेच्या प्रत्येक वर्गामागे येणारा खर्च असतो वा प्रत्येक विद्यार्थ्यामागे येणारा खर्च असतो. वर जे शेवटचे दोन पर्याय आम्ही शिफारशिले आहेत, ते या पद्धतीशी जुळणारे आहेत. भारतातील आजची परिस्थिती लक्षात घेता शैक्षणिक व प्रशासनिक दृष्ट्या प्रतिछात्र खर्च हाच अनुदानाचा पाया स्वीकारणे लाभदायक ठरणार आहे.

तिसऱ्या योजनेच्या अखेरीस (१९६५-६६) समानीकरणाच्या तत्त्वावर प्राथमिक शिक्षणासाठी केन्द्र सरकारकडून राज्यांना मिळावयाचे अनुदान निश्चित करणे.

प्रत्येक विद्यार्थ्यामागे येणारा खर्च हाच केन्द्राकडून राज्यांना प्राथमिक शिक्षणासाठी मिळावयाच्या अनुदानाचा पाया असावा, या मुद्द्याची चर्चा केल्यानंतर या समानीकरणाच्या तत्त्वावर आधारलेले अनुदान कधीपासून सुरू करावे याचा आपल्याला निर्णय घेतला पाहिजे. आमच्या मते त्यासाठी तिसऱ्या पंचवार्षिक योजनेची अखेर (१९६५-६६) ही अत्यंत सोयीस्कर वेळ आहे. तसे केल्यास पूर्वतयारीसाठी दोन वर्षांचा अवधी मिळेल. शिवाय, त्यामुळे तिसऱ्या योजनेतील व्यवस्थेवर काहीच परिणाम होणार नाही. चौथ्या योजनेत प्राथमिक शिक्षणाच्या विस्ताराचा व सुधाराचा जो कार्यक्रम हाती ध्यावयाचा आहे, त्याला एक वैज्ञानिक भक्कम बैठक त्यामुळे मिळणार आहे.

त्यासाठी तिसऱ्या पंचवार्षिक योजनेच्या अखेरीस प्राथमिक शिक्षणासाठी म्हणून एकूण किती 'नियत' खर्च होईल व त्यात केन्द्राचा हिस्सा किती असेल, याची आधी निश्चिती व्हावयास पाहिजे. त्या बाबतीतला आमचा अंदाज असा आहे :

(१) दुसऱ्या पंचवार्षिक योजनेच्या अखेरीस (स. १९६०-६१) प्राथमिक शिक्षणावरील एकूण खर्च रु. ११९८.४ दशलक्ष होता. स. १९४९.५० मध्ये तोच खर्च रु. ४१७.४ दशलक्ष होता याचा अर्थ खर्चाचे प्रमाण दरसाल शे. १० ने (चक्रवाढ व्याज पद्धतीने) वाढते आहे. तिसऱ्या पंचवार्षिक योजनेत प्राथमिक शिक्षणावरील खर्चाच्या दरात खूपच वाढ होणार आहे. कारण या योजनेत प्राथमिक शिक्षणाच्या विकासावर अधिक भर देण्यात आला आहे. (सामान्य शिक्षणासाठी खर्च करावयाच्या रकमेपैकी रु. २,०९० द. ल. म्हणजे एकूण रकमेच्या ५१ टक्के प्राथमिक शिक्षणाला देण्यात आली आहे) आणि भरतीचे मूळ लक्ष्य केव्हाच ओलांडले गेले आहे. म्हणून आमच्या मते तिसऱ्या योजनेच्या अखेरीस प्राथमिक शिक्षणालाच बांधून दिलेला (नियत) असा खर्च रु. २,१०० द. स. होणार आहे म्हणजे तृतीय पंचवार्षिक योजनेत खर्चाच्या द. सा. वाढीचा वेग शे. १२ होणार आहे. या खर्चाबरोबरच, एकूण भरती झालेल्या मुलांची संख्या ६३ द. ल. होईल अशी अपेक्षा असून प्रतिछात्र खर्चाचे प्रमाण (१९६०-६१) जे ३२.१३ होते, ते रु. ३३.३३ होईल. अपेक्षा तशी असली तरी आमच्या मते तिसऱ्या पंचवार्षिक योजनेच्या अखेरीसही प्रतिछात्र खर्चाचे प्रमाण दुसऱ्या पंचवार्षिक योजनेच्या अखेरीस जे होते, तेच राहील. कारण विद्यार्थी वाढले तरी विद्यार्थी-शिक्षक प्रमाण खूपच उंचावले आहे व प्राथमिक शिक्षणावरील गुंतवणुकीचे प्रमाण अपेक्षेप्रमाणे नाही. त्याचा परिणाम म्हणून व (भाववादीचा परिणाम म्हणून नाही) शिक्षणाचा दर्जा खाली येणार असे स्पष्ट दिसते.

(२) तेव्हा स. १९६५-६६ अखेर प्राथमिक शिक्षणावरील खर्च रु. २,१०० द. लक्षांपर्यंत वाढणार आहे. त्याच वेळेपर्यंत एकूण राष्ट्रीय उत्पन्नही रु. १,७६,००० दशलक्षांपर्यंत वाढेल, असा अंदाज व्यक्त करण्यात येत आहे. तेव्हा, तिसऱ्या पंचवार्षिक योजनेच्या अखेरीस राष्ट्रीय उत्पन्नाचा १.२ टक्के भाग प्राथमिक शिक्षणावर खर्च होईल

अशी अपेक्षा आहे (त्याच वेळेपर्यंत एकूण शिक्षणावरील खर्चाचे प्रमाण राष्ट्रीय उत्पन्नाच्या ३ टक्क्यांपर्यंत वाढण्याची अपेक्षा आहे).

(३) प्राथमिक शिक्षणावर होणाऱ्या एकूण खर्चाचा $\frac{1}{3}$ भाग केन्द्राने खर्च करावा, अशी शिफारस आम्ही पूर्वीच केली आहे. तेव्हा राज्य सरकारांनी आपल्या उत्पन्नाचा ०.८ टक्के भाग देऊन आपली प्रयत्न करण्याची तयारी दाखविली पाहिजे आणि केन्द्राने समानीकरणाच्या तत्वावर राष्ट्रीय उत्पन्नाचा ०.४ टक्के भाग अनुदान म्हणून दिला पाहिजे.

वर मांडलेली ही योजना अखिल भारतासाठी आहे- कुठल्याही एका विशिष्ट राज्यासाठी नाही. तात्त्विक दृष्ट्या कोणत्याही राज्याला ती लागू पडेल, असे म्हणता येईल-मात्र त्याने पुढील दोन शर्ती पुऱ्या केल्या पाहिजेत. (अ) त्या राज्याचे दरडोई उत्पन्न राष्ट्राच्या दरडोई उत्पन्नाइतके असले पाहिजे, (ब) आणि शाळेत दाखल झालेल्या विद्यार्थी-संख्येचे प्रमाण राष्ट्रातील शाळेत दाखल झालेल्या विद्यार्थ्यांच्या सरासरीइतके असले पाहिजे. असे 'सरासरी राज्य' ही अखेर गणितातील एक अपूर्व कल्पनाच असणार आणि एकदा सर्व राष्ट्रासाठी कार्यक्रम आखून तयार झाला की केन्द्राने प्रत्येक राज्याला किती अनुदान द्यावयाचे हे ठरविण्यासाठी काही व्यवहार्य पद्धती शोधून काढावी लागेल. पुढील सूत्रांच्या आधारे ती पद्धती ठरविता येईल.

समजा —

Pm = सरासरी राज्याची प्रतिछात्र मदत.

Po = विशिष्ट राज्याची प्रतिछात्र मदत.

Z = किमान कार्यक्रमातील प्रतिछात्र आश्वासित मदत.

Qm = सरासरी राज्यातील प्रतिछात्र द्यावयाची मदत.

Qo = विशिष्ट राज्यातील प्रतिछात्र द्यावयाची मदत.

K = राज्यांकडून अपेक्षित असे कार्यक्रमाचे प्रमाण = $\frac{Pm}{Z}$

Ro = विशिष्ट राज्याच्या क्षमतेचे सरासरी राज्याच्या क्षमतेशी गुणोत्तरप्रमाण

$$= \frac{Po}{Pm}$$

तेव्हा—

$$Po = \frac{Po}{Pm} \times Pm = Ro \times Pm = KZ$$

तिसऱ्या पंचवार्षिक योजनेच्या अखेरीस —

Pm = सरासरी राज्याची प्रतिछात्र मदत = रु. २२.२२

Z = किमान कार्यक्रमासाठी प्रतिछात्र आश्वासित मदत = ३३.३३

Qm = सरासरी राज्यातील प्रतिछात्र मदत रु. = ११.११

K = राज्यांकडून अपेक्षित कार्यक्रमाचे प्रमाण २.३

या आधारावर प्रत्येक राज्यातील प्रत्येक विद्यार्थ्यांमागे किती साहाय्य द्यावयाचे, याचा हिशोब आपणास करावा लागेल. वरील सूत्रांच्या आधारे आपल्याला ते करता येईल.

आपण असे समजू या की, स. १९६५-६६ मध्ये सर्व राष्ट्रातील प्रतिछात्र उत्पन्न (म्हणजे राज्याचे एकूण उत्पन्न भागिले प्राथमिक शाळेत दाखल झालेल्यांची संख्या) रु. ३,००० आहे. गरीब राज्यात ते रु. २,००० असून (उदा. बिहारमध्ये) सधन राज्यात (उदा. पंजाबमध्ये) ते रु. ४,००० आहे; केन्द्राचे एकूण कार्यक्रमाला एकूण खर्चाचा १।३ भाग द्यावयाचा, ही जी जबाबदारी द्यावयाची तिला धक्का न लावता या दोन राज्यांना प्रतिछात्र किती सहाय्य द्यावयाचे हे वरील सूत्राधारे ठरविता येईल. उदा. बिहारसाठी प्रतिछात्र मदत अशी : प्रतिछात्र केन्द्रीय साहाय्य = Rs Z (1 - KRO)

$$= रु. ३३.३३ (१ - \frac{2}{3} \times \frac{2000}{3000})$$

$$= रु. ३३.३३ (१ - \frac{2}{3})$$

$$= रु. ३३.३३ (- \frac{1}{3})$$

$$= रु. १८.५२$$

तसेच, पंजाबसाठी प्रतिछात्र मदत अशी : प्रतिछात्र केन्द्रीय साहाय्य = Ro Z (1 - KRO)

$$= रु. ३३.३३ (१ - \frac{4}{3})$$

$$= रु. ३३.३३ (१ - \frac{2}{3} \times \frac{4000}{3000})$$

$$= रु. ३३.३३ (\frac{2}{3})$$

$$= रु. ३.७$$

यावरून गरीब राज्यांना सधन राज्यांपेक्षा केन्द्रीय मदत अधिक प्रमाणात मिळणार आहे असे स्पष्ट होईल.

एकदा केन्द्राने राज्यसरकारांना द्यावयाच्या सहाय्याचे प्रमाण तिसऱ्या पंचवार्षिक योजनेच्या अखेरीस निश्चित केले की पुढील प्रत्येक योजनेत संख्यात्मक व गुणात्मक विकास कसा साधावयाचा याची रूपरेषा निश्चित करून घेता येईल. या बाबतीतील आमच्या सूचना अशा.

(१) प्रत्येक योजनेच्या (चौथ्या, पाचव्या व सहाव्या) अखेरीस सर्व राज्यात प्रतिछात्र किती खर्च केला जावा याबद्दल केन्द्राने दिग्दर्शन करावे.

(२) प्रत्येक योजनेच्या अखेरीस प्राथमिक शाळात किती विद्यार्थी दाखल केले जावेत याबद्दल प्रमाण ठरवून द्यावे.

(३) प्रत्येक योजनेच्या काळात प्रत्येक राज्याने प्राथमिक शिक्षणासाठी किती पैसा उभा करावा-एकूण खर्चातला तो किती हिस्सा असावा हे केन्द्राने ठरवून द्यावे. (एकूण खर्चाच्या २।३ भाग तो असावा. हे आम्ही पूर्वी सांगितलेच आहे.)

या तीन गोष्टी जर केल्या गेल्या, तर केन्द्राने द्यावयाची मदत ही देखील आपो-आपच निश्चित होते. आपण १९८१ पर्यंत संविधानाच्या ४५ व्या कलमातील आदेशाची पूर्तता करणार आहोत असे गृहीत धरून, वरील दृष्टीने कोणता कार्यक्रम नजरेसमोर ठेवावा लागेल, याची कल्पना पुढील कोष्टकावरून येईल :

इ१-८ दाखल	१९६५-६६	१९७०-७१	१९७५-७६	१९८०-८१
विद्यार्थी (द. ल.) इ. १-८ प्रति छात्र खर्च (रु.)	३६ ३३.३३	९२ ४०	१२० ५०	१४० ७०
प्राथमिक शिक्षणासाठी संकल्पित खर्च (द. ल. रु.)				
(अ) आवर्तनीय	२१००	३६८०	६०००	९८००
(आ) अनावर्तनीय	—	९६	३००	७००
एकूण	२१००	३७७६	६३००	१०,५००
राष्ट्रीय उत्पन्न (द. ल. रु.)	१७६,०००	२३६,०००	३७३,०००	५२५,०००
प्राथमिक शिक्षण खर्चाचे राष्ट्रीय उत्पन्नाशी प्रमाण	१.२	१.६	२.०	२.०

या 'समानिकरणा'च्या कार्यक्रमानुसार केन्द्राने राज्यांना जी आर्थिक मदत द्यावी म्हणून सुचविले आहे, त्या मदतीचे प्रमाण तिसऱ्या, चौथ्या, पाचव्या व सहाव्या पंचवार्षिक योजनेत राज्यागणिक कसे बदलेल, हे सांगण्याचा प्रयत्न आम्ही केलेला नाही. तसा प्रयत्न करावयाचा म्हटले, तर (१) प्रत्येक राज्यातील लोकसंख्येच्या वाढीचा दर, (२) प्रत्येक राज्यातील विद्यार्थी लोकसंख्येच्या वाढीचा दर, (३) प्रत्येक राज्यात शाळेत दाखल करून घ्यावयाच्या विद्यार्थ्यांचे प्रमाण व (४) प्रत्येक राज्याच्या उत्पन्नातील वाढीचे प्रमाण यांसंबंधी अनेक गोष्टी गृहीत धराव्या लागतील. या पोट-विषयांबद्दल काही ना काही गोष्टी गृहीत धरता येतील; पण एकूण तयार होणारे चित्र तितकेसे वास्तववादी होणार नाही. म्हणून समानिकरणाच्या तत्त्वाची स्थूल रूपरेखा व सर्व राष्ट्रासाठी कार्यक्रम काय असावा याचे दिग्दर्शन करून थांबणे हेच आम्हांस इष्ट वाटते. आम्ही केलेल्या शिफारशीच्या आधारे केन्द्राने राज्य सरकारांच्या करावयाच्या खात्याचा तपशीलवार कार्यक्रम आखणे शक्य होईल.

या मदतीच्या कार्यक्रमाची कार्यवाही करताना काही गोष्टींबाबत सावधानीरी बाळगली पाहिजे. दिलेल्या मदतीचा दुरुपयोग केला जात नाही आणि आखलेल्या कार्यक्रमासाठी तिचा चांगला उपयोग होत आहे हे पाहिले पाहिजे. त्यासाठी पुढील खुलासा आवश्यक आहे.

(१) समानिकरणाचा म्हणून जो कार्यक्रम वेळोवेळी आखण्यात येईल, त्यात समानिकरणाचा पाया प्रतिछात्र येणारा खर्च हा मानावा लागेल. पण प्रतिछात्र अधिक खर्च करण्याची उभारी राज्यांना असली पाहिजे. पण अशा राज्यांना केन्द्राकडून जे अनुदान मिळणार ते मात्र समानिकरणाच्या कार्यक्रमाचा पाया म्हणून प्रतिछात्र येणारा जो खर्च गृहीत धरला असेल, त्यानुसारच ते ठरले जाईल. उलटपक्षी, समानिकरणात ठरविलेल्या प्रतिछात्र दरापेक्षा कमी खर्च एखादे राज्य करील. अशा राज्यांना मदत देताना, प्रत्येक विद्यार्थ्यामागे राज्यांनी जो खर्च केला आहे, तोच समानिकरणाचा पाया ठरला आहे, असे समजून केन्द्राने आपली मदत द्यावी. त्यामुळे राज्यांना आर्थिक तोटा होईल आणि प्रत्येक विद्यार्थ्यावर अधिक खर्च करण्याला ती प्रवृत्त होतील.

(२) प्रत्येक राज्यात प्राथमिक शिक्षणावर करावयाचा खर्च, हा त्या राज्याने किमान प्रयत्न करून प्राथमिक शिक्षणासाठी उभा केलेला पैसा व त्या वर्षी केन्द्र सरकारने दिलेला पैसा यापेक्षा केव्हाही कमी नसावा. जर एखाद्या वर्षी एकूण खर्च या दोहोंच्या बेरजेपेक्षा कमी भरला तर पुढील साली केन्द्राकडून मिळावयाच्या मदतीत योग्य ती वजावट केली जाईल.

ही दुसरी अट अत्यंत महत्त्वाची व मूलभूत आहे. केन्द्राकडून मिळणारी मदत शिक्षणाव्यतिरिक्त अन्य कार्यासाठी खर्च केली जाणार नाही. या तत्त्वाबद्दल स्पष्ट आग्रह धरला पाहिजे.

- ७ -

राज्य सरकारकडून स्थानिक स्व. संस्थांना मिळणाऱ्या अनुदानातील समानिकरण.

राज्य आणि केन्द्र यांनी करावयाच्या शिक्षणविषयक खर्चासाठी समानिकरणाचे जे तत्त्व आम्ही सुचवले आहे, तेच प्राथमिक शिक्षणाबाबत राज्य सरकार व स्था. स्व. संस्था यांच्या व्यवहारालाही लागू असले पाहिजे. या बाबतीत आमची शिफारस पुढील-प्रमाणे आहे.

(१) जिल्हा परिषदा व ग्रामपंचायती या संस्थांना द्यावयाचे अनुदान निश्चित करताना शाळेत दाखल झालेल्या दर मुलामागे जमीनमहसुलाचे जे प्रमाण पडेल, तो

स्थानिक संस्थेचे प्राथमिक शिक्षणावर खर्च करण्याच्या 'सामर्थ्या'चा निदर्शक मानावा. हा पाया ठरविणे एक तर सोपे आहे व दुसरे त्यावरून स्थानिक समाजाची आर्थिक ताकदही समजून येणार आहे. म्हणजेच राज्यसरकारकडून जिल्हा परिषदा व ग्रामपंचायती यांना राज्य सरकारकडून मिळावयाच्या अनुदानाचे प्रमाण त्या संस्थांनी उभ्या केलेल्या जमीनमहसुलाच्या प्रत्येक विद्यार्थ्यामागे पडणाऱ्या प्रमाणानुसार बदलेल.

(२) नगरपालिकेच्या बाबतीत तिची प्राथमिक शिक्षणाबाबत 'क्षमता' किंवा 'सामर्थ्य' ठरविताना तिच्या कक्षेत असणाऱ्या मालमत्तेचे एकूण मूल्यमापन हा पाया मानण्यात यावा. सर्व नगरपालिका आपल्या हद्दीतील घरांवर व खुल्या जागांवर कर आकारते. प्रत्येक नगरपालिकेचे दर वेगवेगळे आहेत. पण सर्व नगरपालिकांनी प्राथमिक शिक्षणासाठी समान 'प्रयत्न' करावा हे राज्य सरकारांनी ठरवून देता येईल. म्हणजे असे की, नगरपालिकांनी आपल्या हद्दीतील इस्टेटीवरील बसवलेल्या व वसूल होणाऱ्या शैक्षणिक कराचा अमुक एक इतका हिस्सा प्राथमिक शिक्षणासाठी खर्च केला पाहिजे हे ठरवून द्यावे आणि ही रक्कम व एकूण प्राथमिक शिक्षणाच्या कार्यक्रमासाठी येणारा खर्च यातील अंतर त्या नगरपालिकांना अनुदान म्हणून मिळावे.

राजस्थान व महाराष्ट्र या राज्यांत समानीकरणाच्या तत्त्वानुसार तपशीलवार हिशोब करण्याचा आमचा मानस होता. राजस्थानची निवड करण्याचा हेतू असा होता की राजस्थानमधील प्राथमिक शिक्षणाचे कार्य ग्रामपंचायतींच्या ताब्यात असल्याने समानीकरणानुसार अनुदानाचा जो कार्यक्रम आखला जाईल तो पंचायत समितीलाही लागू पडेल. महाराष्ट्रात जिल्हा परिषदा व नगरपालिका यांच्या ताब्यात प्राथमिक शिक्षण आहे. तेव्हा नगरपालिकांच्या बाबतीत अनुदानाचा कार्यक्रम कसा तयार होतो, हे त्यांच्या बाबतीत अभ्यासता आले असते व शहरी विभागातील व जिल्हा पातळीवरील कारभाराबाबत निष्कर्ष काढता आले असते. परंतु आवश्यक ती सर्व माहिती योग्य त्या वेळेच्या आत आम्हास मिळू शकली नाही. तथापि आमची अशी शिफारस आहे की, शक्य तितक्या लवकर या दोन राज्यांच्या बाबतीत आम्ही सुचवलेल्या समानीकरणाच्या तत्त्वांच्या आधारे स्वतंत्रपणे अभ्यास केला जावा. पुढे असा अभ्यास प्रत्येक राज्यात केला जावा आणि त्यांचे निष्कर्ष योग्य त्या अधिकाऱ्यांच्या नजरेस आणले जावेत. तसे झाले तर समानीकरणाच्या कार्यक्रमाच्या फायद्याबद्दल लोकमत तयार होईल. या पद्धतीने प्राथमिक शिक्षणासाठी अधिक पैसा उभा करता येईल आणि त्याच्या विस्ताराचा व सुधारणेचा कार्यक्रम वेगाने पुढे नेता येईल.

आतापर्यंतच्या निष्कर्षांचे व शिफारशीचे सार

संदर्भाच्या सोयीसाठी आमच्या निष्कर्षांचे व शिफारशीचे सार पुढे दिले आहे :—

(१) भारतातील प्राथमिक शिक्षणाच्या आर्थिक तरतुदीसाठी समानीकरणाच्या तत्त्वावर एक नवी अनुदान पद्धती सुचवणे हा या निबंधाचा हेतू आहे.

(२) सार्वजनिक शाळांच्या आर्थिक तरतुदीसाठी समानीकरणाच्या तत्त्वाची प्रक्रिया दोन लोकशाही तत्त्वातून सुरू होते. (अ) सर्व मुलांना शिक्षणाची समान संधी मिळाली पाहिजे. (ब) शिक्षणासाठी आवश्यक खर्चाचे ओझे सर्व करदात्यांनी सारख्या प्रमाणात विभागून घेतले पाहिजे.

(३) विद्यार्थी रहात असलेल्या प्रदेशाप्रदेशांच्या आर्थिक सामर्थ्याबद्दल जेव्हा तफावत पडते तेव्हा समानीकरणाची गरज निर्माण होते. वरवर नजर फिरवली तरी चटकन् लक्षात येते की, भारतातील भिन्न भिन्न राज्यांची आर्थिक क्षमता वेगवेगळी आहे. आणि कुठलेही राज्य घेतले तरी तेथील पंचायत समित्या, जिल्हा परिषदा व नगरपालिका यांची प्राथमिक शिक्षणासाठी उभ्या करावयाच्या आर्थिक ताकदीत खूपच भिन्नता आहे असेच आढळून येईल.

(४) स. १९६१ भारतीय गणराज्यात प्राथमिक शाळात दाखल झालेल्या मुलांची संख्या ४१६ दशलक्ष होती व प्राथमिक शिक्षणावर एकूण खर्च रु. १,१९८ द. ल. होता. प्रत्येक मुलामागे रु. ३२.१३ खर्च केला जातो आणि राष्ट्रीय उत्पन्नाचा ८३७ एवढा भाग त्यासाठी खर्ची पडे; म्हणजे प्राथमिक शिक्षणासाठी दरडोई खर्चाचे प्रमाण रु. २.७३ पडते. स. १९८१ अखेर घटनेच्या ४५ व्या कलमातील आदेशाची परिपूर्तता करावयाची असेल तर प्राथमिक शाळेत एकूण दाखल होणाऱ्या मुलांची संख्या १४० दशलक्ष असणार आहे. प्राथमिक शिक्षणाचा जो दर्जा आज सर्वमान्य आहे, तो गाठण्यासाठी प्रत्येक विद्यार्थ्यामागे करावयाचा खर्च रु. ६५ पर्यंत तरी वर नेला पाहिजे. त्यामुळे प्राथमिक शिक्षणावर एकूण खर्च करावयाची रक्कम रु. १०,००० दशलक्षापर्यंत जाईल. (त्यात अनावर्तनीय खर्चाचाही समावेश आहे.) म्हणजेच स. १९८१ मधील राष्ट्रीय उत्पन्नाचा २.४ टक्के भाग त्यासाठी खर्च करावा लागेल. दरडोई हे प्रमाण रु. १४.३ पडते.

(५) आज केन्द्राकडून राज्यांना जे अनुदान मिळते, त्याच्या आधारावर अशा प्रकारचा प्रचंड कार्यक्रम पार पाडता येणार नाही. सध्या केन्द्राकडून मिळणारी अनुदाने विकासकार्यासाठी असतात व ती विशिष्ट कार्यासाठी राखून ठेवलेली नसतात. प्राथमिक शिक्षणासाठी म्हणून खास अनुदान नसते. जर आखलेल्या वेळापत्रकानुसार प्राथमिक शिक्षणाचा कार्यक्रम पार पाडावयाचा असेल, तर प्राथमिक शिक्षणासाठी म्हणून राज्यसरकारांनी केन्द्राकडून काही अनुदान मिळण्याची व्यवस्था केली पाहिजे. त्यातून नियत व विकासकार्याचा, आवर्तनीय व अनावर्तनीय असा सर्व प्रकारचा खर्च भागला पाहिजे. ही योजना तिसऱ्या पंचवार्षिक योजनेच्या अखेरीस अमलात यावी म्हणजे संख्यात्मक

विस्ताराचा वा गुणात्मक विकासाचा अशा दोन्ही प्रकारच्या प्रगतीचा कार्यक्रम हाती घेता येईल व पुढील तीन पंचवार्षिक योजनांत प्रगतीचा वेग वाढवून स. १९८१ पर्यंत सार्वत्रिक प्राथमिक शिक्षणाचे उद्दिष्ट गाठता येईल.

(६) केन्द्राकडून राज्यांना मिळावयाचे अनुदान समानीकरणाच्या तत्त्वावर असावे- म्हणजे प्राथमिक शिक्षणाचा आर्थिक भार पेलण्याची त्या राज्याची जी ताकद असेल त्याच्या व्यस्त प्रमाणात अनुदान मिळावे. याचाच अर्थ असा की, सधन राज्यांना अनुदानाचा हिस्सा कमी असावा आणि दुबळ्या- निर्धन राज्यांना केन्द्राकडून अधिक अनुदान मिळावे. शिवाय, (प्रतिछात्र खर्चाने निर्दिष्ट केलेली) प्राथमिक शिक्षणाची समान पातळी राज्यांना प्रयत्नाची जी किमान मर्यादा आखून दिली असेल तिच्या आधारे गाठता आली पाहिजे. त्यासाठी राज्यांनी आपल्या एकूण उत्पन्नाचा काही ठराविक भाग प्राथमिक शिक्षणासाठी खर्चावयाचे मान्य केले पाहिजे.

(७) भारतीय गणराज्याच्या घटकराज्यातील प्राथमिक शिक्षणाच्या विकासाचा अभ्यास केला तर असे दिसते की, (अ) प्राथमिक शिक्षणाचा विस्तार, व्याप व प्रभांची कठीणता (ब) प्राथमिक शिक्षणावर खर्च करण्याची क्षमता व प्रत्यक्ष प्रयत्न (क) विस्ताराची गाठलेली पातळी व गुणात्मक दर्जा या बाबतीत राज्यांमध्ये फार अंतर आहे. वास्तविक अशी भिन्नता असण्याचे खरोखर कारण नाही व समानीकरणाचे तत्त्व स्वीकारल्यास ती दूर करता येईल.

(८) प्रतिछात्र येणारा खर्च हा समानीकरणाचा पाया म्हणून स्वीकारण्यात यावा.

(९) आम्ही सुचविलेली समानीकृत अनुदानपद्धती तिसऱ्या योजनेच्या अखेरीस स्वीकारण्यात यावी. त्या बाबतीतील सर्वसामान्य तत्त्व असे आहे की, प्राथमिक शिक्षणावरील खर्चाची ३ रकम केन्द्राने द्यावयाची व ३ रकम राज्य सरकार, स्थानिक मंडळे व जनता यांनी उभी करावयाची. त्याचा इत्यर्थ असा की, शिक्षकांचे वेतन व भत्ते यावरील खर्चाचा निम्मा भार केन्द्र सरकारने उचलावयाचा व निम्मा भार राज्यसरकारने घ्यावयाचा. शिक्षकेतर खर्चावरील भागही ५०:५० प्रमाणात राज्य सरकार व स्थानिक संस्था यांनी उचलावा.

(१०) केन्द्राने राज्यांना द्यावयाच्या अनुदानाबाबत जे समानीकरणाचे तत्त्व सुचविले आहे, त्याचा अवलंब राज्यसरकाराकडून स्थानिक स्व. संस्थांना मिळणाऱ्या अनुदानाबाबतही व्हावा. जिल्हा परिषदा व ग्रामपंचायती यांच्या बाबतीत त्यांनी बसूल केलेल्या जमीनमहसुलाचे प्रतिछात्र जे प्रमाण पडेल, ते प्राथमिक शिक्षणाबाबतच्या त्यांच्या क्षमतेचे दिग्दर्शक समजले जावे आणि त्या प्रमाणात राज्यसरकारच्या अनुदानाची विभागणी व्हावी. नगरपालिकांच्या बाबतीत, घरे व खुल्या जागा यांवर बसविलेल्या व ठराविक दराने आकारलेल्या करांच्या उत्पन्नाचे प्रतिछात्र जे प्रमाण निघेल, ते त्या

नगरपालिकेच्या क्षमतेचे द्योतक मानले जावे व राज्यसरकारच्या अनुदानाचा त्या प्रमाणात हिस्सा मिळावा.

(११) केन्द्र व राज्यसरकार यांतील समानीकरणाच्या आधारावर अनुदानाचा तपशीलवार विचार होण्याची गरज आहे. तिसऱ्या योजनेच्या अखेरीस असलेले अनुदानाचे प्रमाण व उभय सरकारच्या संमतीने जे प्रमाण ठरेल ते घेऊन तपशीलवार अभ्यास व्हावा. तसाच अभ्यास प्रत्येक राज्यात राज्यसरकार व स्था. स्व. संस्था यांच्यातील अनुदानाच्या प्रमाणाबाबत व्हावा. या अभ्यासाचे निष्कर्ष प्रसिद्ध करण्यात यावेत व ज्यांना अवश्यक असेल त्यांना त्याचा उपयोग करता यावा.

— — —

कोष्टक I
६-१४ वयोगटातील मुलांची एकूण संख्या (१९६१)

राज्य	स. १९६१ च्या जनगणनेप्रमाणे एकूण संख्या			६-१४ वयोगटातील एकूण मुलांची संख्या			६-१४ वयोगटातील मुलांचे लोकसंख्येशी प्रमाण		
	पुरुष	स्त्रिया	एकूण	मुलगे	मुली	एकूण	मुलगे	मुली	एकूण
आंध्र प्रदेश	१,८१,६१,६७१	१,७८,२१,७७६	३,५९,८३,४४७	३३,९६,०००	३३,८५,६००	६७,८१,६००	१८,७०	१९,००	३७,७०
आसाम	६३,२८,१२९	५५,४४,६४३	१,१८,७२,७७२	१२,७५,९००	१२,३९,७००	२५,१५,६००	२०,१६	२२,३६	४२,५२
बिहार	२,३३,०१,४४९	२,३१,५४,१६१	४,६४,५५,६१०	४८,५३,४००	४५,५३,६००	९४,०७,०००	२०,८३	१९,६७	४०,५०
गुजरात	१,०६,३३,९०२	९९,९९,४४८	२,०६,३३,३५०	२२,१०,४००	२०,८०,०००	४२,९०,४००	२०,७९	२०,८०	४०,५९
जम्मू-काश्मीर	१८,९६,६३३	१६,६४,३४३	३५,६०,९७६	३,५८,८००	३,३२,८००	६,९१,६००	१८,९२	२०,००	३८,९२
केरळ	८३,६१,९२७	८५,४१,७८८	१,६९,०३,७१५	१६,९७,८००	१७,०५,२००	३४,०३,०००	२०,३०	१९,९६	४०,२६
मध्यप्रदेश	२,०४,२८,८८२	१,९१,२४,८३६	३,९५,५३,७१८	४०,३१,९००	३७,६८,०००	७७,९९,९००	१८,८९	१९,७७	३८,६६
महाराष्ट्र	८७,९०,५८६	८७,७८,२६०	१,७५,६८,८४६	१६,९६,०००	१७,२१,९००	३४,१७,९००	१९,११	१९,६२	३८,७३
ओरिसा	१,०८,९१,५७६	९४,१५,२३६	२,०३,०६,८१२	२२,९२,२००	२०,३७,६००	४३,२९,८००	२१,०५	२१,८४	४२,८९
पंजाब	१,०८,९१,५७६	९४,१५,२३६	२,०३,०६,८१२	२२,९२,२००	२०,३७,६००	४३,२९,८००	२०,३२	२०,९५	४१,२७
राजस्थान	२,८६,३४,२०१	२,५१,१२,२००	५,३७,४६,४०१	७३,७६,४०१	६८,३९,४००	१,४२,१५,८००	१८,८३	१९,४८	३८,३१
उ. प्रदेश	१,६९,१०,९७८	१,६७,७५,९७५	३,३६,८६,९५३	३०,४१,९००	३०,४२,७००	६०,८४,६००	१७,९९	१८,१४	३६,१३
मद्रास	१,८५,९९,१४४	१,६३,२७,१३५	३,४९,२६,२७९	३४,७४,५००	३३,८५,२००	६८,५९,७००	१८,६८	२०,७३	३९,४१
प. बंगाल	१,२०,४०,९२३	१,१५,४५,८४९	२,३५,८६,७७२	२२,९१,०००	२२,६५,१००	४५,५६,१००	१९,०३	१९,६२	३८,६५
मैसूर	४१,०६,१४०	३६,७३,०९२	७७,७९,२३२	६,९५,३८३	६,४४,७८३	१३,४०,१६६	१६,९४	१७,५५	३४,४९
केन्द्र शा. प्रदेश	२१,६२,०३,४२७	२१,२८,६४,४६६	४२,९०,६७,८९३	४,३८,५०,१८३	४,२०,०७,६८३	८,५८,५७,८६६	१९,३८	१९,७३	३९,११
एकूण									

कोष्टक II
प्राथमिक शाळांत नोंदलेल्यांची संख्या-इ. १ ते ८ (१९६१)

राज्य	इयत्ता १ ते ८ मध्ये एकूण दाखल			६-१४ वयोगटातील लोकसंख्येशी नोंदणीचे प्रमाण		
	मुलगे	मुली	एकूण	मुलगे	मुली	एकूण
आंध्र प्रदेश	२१,५६,४६४	१२,२७,४७६	३३,८३,९४०	६३.५	३६.३	४९.९
आसाम	८,६९,९२१	४,७५,५५४	१३,४५,४७५	६८.२	३८.४	५३.५
बिहार	२९,२४,३६५	७,९४,९०५	३७,१९,२७०	६०.३	१७.५	३९.५
गुजरात	१५,८५,३३१	८,३२,००७	२४,१७,३३८	७१.७	४०.०	५६.३
जम्मू-काश्मीर	२,१२,५९२	५६,५२१	२,६९,२२३	५९.३	१७.०	३८.९
केरळ	१६,७९,४४५	४४,०६,८६४	३०,८६,३०९	९८.९	८२.५	९०.७
मध्यप्रदेश	१८,२१,४४८	४,९१,२३६	२३,१२,६८४	५८.२	१६.४	३७.७
मद्रास	२५,३४,५४४	१४,८९,७९०	४०,२४,३३४	८३.३	४९.०	६६.१
महाराष्ट्र	३०,४९,०९०	१६,४७,७१४	४६,५९,८०४	७५.६	४३.७	६०.१
ओरिसा	१०,६६,११२	४,५२,२५४	१५,१८,३६६	६३.६	२६.३	४४.७
पंजाब	१३,२६,४००	५,५१,८६७	१८,७८,२६७	५७.९	२७.१	४३.४
राजस्थान	१०,७८,५४१	२,४३,०३१	१३,२१,५७२	५०.२	१२.१	३१.८
उत्तर प्रदेश	३९,२६,४१४	९,९०,६०२	४९,१७,२२६	५४.०	१४.५	३४.८
पश्चिम बंगाल	२२,६५,४०६	११,५४,४४०	३४,१९,८४६	६५.२	३४.१	४९.९
मैसूर	१६,२३,२०५	९,०८,११३	२५,३१,३१८	७०.९	४०.१	५५.६
केन्द्र शा. प्रदेश	५,४७,५९४	३,०९,०८३	८,५६,६७७	७८.७	४७.९	६३.९
एकूण	२,८६,६७,०७२	१,३०,३१,५६७	४,१६,९८,६३९	६५.४	३१.०	४८.६

संख्यात्मक कोष्टक III
प्राथमिक शिक्षणावर होणारा एकूण प्रत्यक्ष खर्च-१९६१

राज्य	निम्न प्राथमिक शाळां- वर होणारा एकूण प्रत्यक्ष खर्च	उच्च प्राथमिक ५ ते ७ शाळांवर होणारा एकूण प्रत्यक्ष खर्च	एकूण सर्व प्राथमिक शाळांवर होणारा प्रत्यक्ष खर्च			प्रत्येक विद्यार्थ्यानिगे होणारा खर्च			प्राथमिक शिक्षणा- वर दरडोई होणारा प्रत्यक्ष खर्च	एकूण शिक्षणावर होणाऱ्या लक्षांशी प्राथमिक शिक्षणा- च्या खर्चाचे प्रमाण
			निम्न प्राथ- मिक शाळा	उच्च प्राथ- मिक शाळा	प्राथमिक शाळा	निम्न प्राथ- मिक शाळा	उच्च प्राथ- मिक शाळा	प्राथमिक शाळा		
आंध्र प्रदेश	७,६०,५५,००७	१,६६,२७,३५६	९,२६,८३,३६३	२८*४	४७*२	२८*४	४७*२	३०*६	२*५८	३७*१
आसाम	२,२२,७७,८५९	९,९९,४०,५३२	३,२२,१८,३९१	२१*३	४९*२	२१*३	४९*२	२५*८	२*७१	३६*०
बिहार	४,४८,८८,८२९	२,६३,६८,६६२	७,०७,५७,४९१	१६*४	३२*५	१६*४	३२*५	२०*१	१*५२	३१*३
गुजरात	२,८७,०१,२४७	४,५५,८३,२१३	७,४२,८४,४६०	४,५५,८३,२१३	२९*७	४०*४	२९*७	३३*१	३*६०	३९*२
जम्मू-काश्मीर	५,५२,४९,८११	३,४०,२५,७५३	८,९२,७५,५६४	३१,४५,१८,४६४	४८*३	२५*७	४८*३	३२*६	१*९५	३४*२
केरळ	६,२१,३६,५९२	२,५६,८३,२२४	८,७८,१९,८१६	११,४५,१८,४६४	४४*१	३०*६	४४*१	३४*७	५*२८	५६*३
मध्य प्रदेश	७,२२,०२,५२२	४,१७,१५,९४२	११,३९,१८,४६४	११,३९,१८,४६४	१७*७	२९*२	१७*७	३१*८	२*७१	४३*४
मद्रास	६,९३,०३,०७७	६२,८५,६०३	७,५५,०४,६७८	३,६९,०४,६७८	१५*२	३८*९	१५*२	३८*९	४*१२	३६*१
ओरिसा	३,३७,७०,१६७	१,७१,२४,०७०	५,०८,९४,२३७	४,७१,९४,२३७	५४*१	३६*१	५४*१	४०*४	१*५३	३७*६
पंजाब	२,९३,९७,८९८	२,७७,९९,८२५	५,७१,९७,७२८	४,७१,९७,७२८	५६*३	३३*३	५६*३	३९*४	२*३४	३७*२
राजस्थान	४,८५,१५,६१५	२,७३,२७,७५४	७,५८,४३,३६९	१०,५८,४३,३६९	४९*८	३९*८	४९*८	४९*७	१*४४	२६*६
उत्तर प्रदेश	७,०८,६६,८८२	१,५१,३८,५१५	८,६०,०५,३९७	८,६०,०५,३९७	६७*१	२६*९	६७*१	६७*१	२*४६	२५*५
प. बंगाल	८,९२,४७,९०१	३,७८,२०,०२६	१२,७०,६७,९२७	३,६२,०३,२८३	३०*८	३०*८	३०*८	३२*३	३*२७	४३*६
महेश्वर	२,५३,१३,९०१	१,०८,८७,८५०	३,६२,०३,२८३	३,६२,०३,२८३	५२*०	५२*०	५२*०	७१*८	४*६५	२३*५
सर्व केंद्रशासित प्रदेश	७८,४४,४९,२०१	४२,९२,१९,७७६	१,१६,३६,६८,९७७	१,१६,३६,६८,९७७	२७*६	२७*६	२७*६	३१*२	२*६५	३३*८
एकूण भारत										

कोष्टक IV
प्राथमिक शिक्षकांच्या प्रशिक्षणावरील एकूण खर्च (१९६१)

राज्य	प्रशिक्षण संस्थांची संख्या	प्रशिक्षण संस्थांत नोंदलेल्यांची संख्या	प्रशिक्षणावरील एकूण प्रत्यक्ष खर्च	दरडोई खर्च	प्र.शि. वरील ए. प्र. ल. प्र.शि. ल. प्र.	दर विद्यार्थ्यानिगे प्रशिक्षण खर्च	लो. सं. दरडोई प्रशिक्षण खर्च
			रु.	रु.	रु.	रु.	रु.
आंध्र प्रदेश	१३७	१४,७३४	२९,३४,६४०	१९६*०	३*१	०*९७	०*०८
आसाम	३६	२,४९३	७,८९,१९८	३४०*५	२*४	०*६३	०*०७
बिहार	१२२	१६,८६०	५३,३५,९२०	३१६*५	७*४	१*५१	०*११
गुजरात	७८	८,६८६	१९,९४,४७६	२४३*८	२*६	०*८९	०*१०
जम्मू-काश्मीर	१०	६३८	६,८८,६२१	११३*२३	९*०	३*२३	०*१९
केरळ	८०	५,७५९	९,४१,९००	१६३*५	१*०	०*३७	०*०६
मध्य प्रदेश	४८	५,३४०	३३,९२,४८९	६३५*३	३*७	१*५६	०*१०
मद्रास	३२	१०,९३७	३,५३,३९३	११५*४*५	३*१	०*१०	०*०१
महाराष्ट्र	१७५	१८,६६५	५३,५४,३४८	२८५*२	३*२	१*२७	०*१४
ओरिसा	८२	४,७४१	६,४९,३८३	१३६*९	२*४	०*४४	०*०४
पंजाब	२७	६,१३५	७,३४,९५७	२४६*३	१*४	०*५६	०*०४
राजस्थान	५५	६,५७८	३२,३५,५८३	५०१*०	६*४	२*७०	०*१६
उत्तर प्रदेश	१५५	१३,५२१	५४,०५,८४६	४५०*०	४*९	१*२०	०*०७
प. बंगाल	६५	२,८४८	६,७५,८०८	२४२*३	०*८	०*२४	०*०२
महेश्वर	२४	३,०३०	१६,६८,५४३	६४७*७	२*१	०*६८	०*०७
सर्व केंद्रशासित प्रदेश	१२	१,००७	४,५९,३३३	४७१*६	१*३	०*७२	०*०६
एकूण	१,१३८	१,२१,९७२	३,४६,१४,४९८	३१९*५	२*९	०*९३	०*०८

सूची

विषय	पान	विषय	पान
अनावर्तनीय खर्च	९८	आसाम	४
अनुदान व पद्धती	७२, ११६	- सक्तीचे सार्वत्रिक शिक्षण	४-५
अनुपस्थितीची समस्या	२७	- प्राथमिक शिक्षणनॉंदणी	१२५-२६
अनुसूचित जाती	५	- प्रतिछात्र खर्च	१२८
अपव्यय	८४, ८५	- शिक्षक-विद्यार्थी-प्रमाण	१२६
अपंगांचे शिक्षण	८०	- शिक्षक-प्रशिक्षण	१२८
अमरावती	३०	- शिक्षणावरील एकूण खर्च	१२२
अमरेली महाल	२	- साक्षरता	१२७
अर्थ-तरतूद	७७	इंग्लंड-सार्वत्रिक शिक्षण	१
अर्थमंडळ शिफारशी	११८	उच्च प्राथमिक शाळा	३१
अर्धवेळ शाळा	१२	उजळणी वर्ग	८७
आदेशपूर्वता	८२	उत्तर प्रदेश	३०
(संविधान पाहा.)		- सक्तीचे शिक्षण	६-७
आधुनिकीकरण	९, १४, १५	- प्राथ. शिक्षण-भरती	१२५-२६
आंध्रप्रदेश	४	- प्रतिछात्र खर्च	१२८
- सक्तीचे सार्वत्रिक शिक्षण	४-५	- विद्यार्थी-शिक्षक-प्रमाण	१२८
- प्राथमिक शिक्षण भरती	१२५, १२६	- ग्रामीण लोकसंख्या	१२३
- प्रतिछात्र खर्च	१२८	- साक्षरता	१२७
- शिक्षक-विद्यार्थी-प्रमाण	१२६	उद्योगाचे शिक्षण	३४
- शिक्षक-प्रशिक्षण	१२८	उड्डाण अवस्था	१७
- शिक्षणावरील एकूण खर्च	१२२	उपस्थिती नियम	९
- साक्षरता	१२७	एकशिक्षकी शाळा	९६
आर्थिक तरतूद	५५, १०९, ११५	ओरिसा	५
आर्थिक विकास	१३	- सक्तीचे शिक्षण	५-६
आरोग्य सेवा	३८	- सार्वत्रिक भरती	१२५-२६
(पूरक सेवाकार्ये पाहा.)		- प्रतिछात्र खर्च	१२८
आवर्तनीय खर्च	५५, ९७	- शिक्षक-प्रशिक्षण	१२८
आंशिक शिक्षण	२८-२९	- साक्षरता	१२७

विषय	पान
- विद्यार्थी-शिक्षक-प्रमाण	१२६
- शिक्षणावर खर्च	१२२
औद्योगिक विकास	९
कम्यून	४८
कॅशन, लॉर्ड	४७
क्रमबद्ध कार्यक्रम	७३,७६,८३
कुटुंबनियोजन	२
केन्द्रशासित प्रदेश-	
सक्तीचे शिक्षण	५-६
भरती	१२५-२६
प्रशिक्षण	१२८
साक्षरता	१२७
खर्च	१२२
केन्द्र सरकार	५९
अनुदान	४४,११६
आर्थिक साहाय्य	७,५८
कार्यक्रम	४३
केन्द्रीकरण	५५
केरळ	४
- सक्तीचे शिक्षण	४-५
- भरती	१२५-२६
- प्रतिछात्र खर्च	१२८
- शिक्षकप्रशिक्षण	१२८
- विद्यार्थी-शिक्षक-प्रमाण	१२६
- साक्षरता	१२६
- ए. खर्च	१२२
खेर-समिती	३
गणवेश	३७
गळती	३०
गांधी म.	३
गायकवाड म. सयाजीराव	२
गोखले गो. कृ.	२

विषय	पान
गुजरात	
- सक्तीचे शिक्षण	४-५
- विद्यार्थी-नौदणी	१२५-६
- प्रतिछात्र खर्च	१२८
- शिक्षक-प्रशिक्षण	१२८
- विद्यार्थी-शिक्षक-प्रमाण	१२६
- साक्षरता	१२७
- एकूण खर्च	१२२
गुणवत्ता निकष	३८
गुणवत्ता विकास कार्यक्रम	३९,६१
गुणात्मक दर्जा	२५
गुणात्मक विकास	३०,८१
ग्रामपंचायती-अपेक्षा व कामे	६४,६६
ग्रामशिक्षण मंडळ	६९
ग्रामशिक्षण समिती	४९
घटनेचा आदेश	८,८१
(संविधान पाहा.)	
चीन (प्राथमिक शिक्षण)	१७
आंशिक शिक्षण	१०
जननसंख्या	२,९,७५
जम्मू व काश्मिर	२७
सक्तीचे शिक्षण	६-७
- ग्रामीण लोकसंख्या	१२३
- विद्यार्थी-शिक्षक-प्रमाण	१२८
- साक्षरता	१२७
- प्रतिछात्र खर्च	१२८
- शिक्षणावर खर्च	१२४,१२५-६
जाकिर हुसेन, डॉ.	११,४०
जातिभेद (शिक्षकांतील)	५०
जिल्हा संस्था	५०
जी. रामचन्द्रन्	३३,४१
द्रव्यबळ	१८

विषय	पान
(आर्थिक तरतूद पाहा.)	
दुवत्त पद्धती	३,३३,९०
धारणा (सार्वत्रिक)	८४
निवृत्तिवेतन	८९
निरक्षर-वाढ	२९
नौरोजी, दादाभाई	१,६२
पंचवार्षिक योजना	४,६,७,१२
पंचायत राज्य	४७
पंजाब	
सक्तीचे शिक्षण	६-७
प्रगती	२७
ग्रामीण लोकसंख्या	१२३
विद्यार्थी-शिक्षक-प्रमाण	१२८
प्रतिछात्र खर्च	१२८
शिक्षक-प्रशिक्षण	१२८
साक्षरता	१२७
शिक्षणावर खर्च	१२२
पत्रव्यवहारद्वारा शिक्षण	३६
पटेलस्मृती व्याख्यानमाला	११
परुळेकर रा. वि.	३,१०,११,२६
पर्यवेक्षण सुधारणा	९६
पश्चिम बंगाल	
- सक्तीचे शिक्षण	४-५
- भरती	१२५-२६
- प्रतिछात्र खर्च	१२८
- शिक्षक-प्रशिक्षण	१२८
- विद्यार्थी-शिक्षक-प्रमाण	१२६
- साक्षरता	१२७
- एकूण खर्च	१२२
पूरक सेवाकार्ये	२५,३७,५६,९५
प्रशासकीय समस्या	६,४६
प्रशासनप्रयोग	५४
प्रशासन-विकेन्द्रीकरण	६०

विषय	पान
प्रशिक्षण (शिक्षक-)	
- अभ्यासक्रम	८८
- सोयीसवलती	८७-८
- संस्था	८८
पाठ्य पुस्तके	२५,३७,९५
प्राथमिक शाळा	
- इमारती	६७,९४
- दर्जा-वर्गीकरण	३७
प्राथमिक शिक्षक	
जातवारी-३५; पात्रता २६; दर्जात	
सुधारणा ८५,१११; प्रशिक्षणसोयी ८७;	
वेतनसुधारणा ३५,९७; सेवान्तर्गत	
शिक्षण	३६
प्राथमिक शिक्षण	
अग्रक्रम १२,१७; अडचणी ५,१८;	
अपव्यय ११; आंशिक शिक्षण ९-१०;	
उद्दिष्टे २५-६; कायदा ५०; खर्च-३,	
५७,९९,११३; धोरण-१७; नवी दिशा	
८; गुणवत्ता ३, प्रतिछात्र खर्च १०१,	
११३, १२८; विद्यार्थी-शिक्षक-प्रमाण	
१९,१२८ साधनसामग्री १३	
(शिवाय, क्रमबद्ध कार्यक्रम, गुणविकास,	
प्रा. शिक्षक इ. पाहा.)	
प्राथमिक शिक्षण (पाश्चात्य देश)	
इंग्लंड ३७, चीन १०, १७; फ्रान्स ४४,	
५०,७१, साम्यवादी देश १७, संयुक्त	
संस्थाने	५६
प्रौढशिक्षण	९,१४
फ्रान्स (प्राथमिक शिक्षण)	४८,७१
बडोदे	२
बटतीची संधी	८९
बस्तर	३०
बहुजनांचे शिक्षण	१४,१९

विषय	पान
बिहार	
सक्तीचे शिक्षण ६-७; प्रगती २७;	
ग्रामीण लोकसंख्या १२३; प्रतिछात्र	
खर्च १२८; विद्यार्थी-शिक्षक-प्रमाण	
१२८; शिक्षक-प्रशिक्षण १२८; शिक्षणा-	
वर एकूण खर्च १२२, १२४	
ब्रिटिश धोरण	१६
भरती	८०
भरतीची सार्वत्रिकता	८४
मजूरसमूह	५२
मद्रास	
- सक्तीचे शिक्षण	४-५
- भरती	१२५-२६
- प्रतिछात्र खर्च	१२८
- शिक्षक-प्रशिक्षण	१२८
- साक्षरता	१२७
- विद्यार्थी-शिक्षक-प्रमाण	१२६
- एकूण खर्च	१२२
मध्यप्रदेश	
सक्तीचे शिक्षण	
भरती-नोंदणी	१२५-२६
प्रतिछात्र खर्च	१२८
शिक्षणप्रशिक्षण	१२८
साक्षरता	१२७
विद्यार्थी-शिक्षक-प्रमाण	१२६
एकूण खर्च	१२२
मध्यम मार्ग	७८
मध्यवर्ती सहाय्यार सति ती	३
मनुष्यबळ	५४
मझाराष्ट्र	
- सक्तीचे शिक्षण	४-५
- भरती	१२५-२६
- प्रतिछात्र खर्च	१२८

विषय	पान
- शिक्षक-प्रशिक्षण	१२८
- विद्यार्थी-शिक्षक-प्रमाण	१२६
- साक्षरता	१२७
- ए. खर्च	१२२
म्हैसूर	
- सक्तीचे शिक्षण	५-६
- भरती	१२५-२६
- प्रतिछात्र खर्च	१२८
- शिक्षक-प्रशिक्षण	१२८
- विद्यार्थी-शिक्षक-प्रमाण	१२६
- साक्षरता	१२७
ए. खर्च	१२२
मागास राज्ये	८०
मागास जमाती	
माध्यमिक शिक्षण	२६, ४२, ५१
मिडल स्कूल	३३, ३४,
मुख्याध्यापक (दर्जा)	३४
मुंबई प्राथ. शिक्षण	६७
मुलींचे शिक्षण	५, २७, ७९
मूल्ययोगी शिक्षण	३, ३३, ३९, ६३
परिवर्तन	४०, ४२
मेहता, बलवंतराय समिती	४७
युनेस्को	७५
योजना व कार्य	३२
योजना (पंचवार्षिक) व शिक्षण	
- तिसरी	२७, २९
- चौथी	२९, ४५, ७६, ११९
- पाचवी	२९
राजस्थान	३०, ९८
- सक्तीचे शिक्षण	५-६
- ग्रामीण लोकसंख्या	१२३
- प्रतिछात्र खर्च	१२८
- विद्यार्थी-शिक्षक-प्रमाण	१२८

विषय	पान
- शिक्षक-प्रशिक्षण	१२८
- साक्षरता	१२७
- शिक्षणावर ए. खर्च	१२२, १२४
राज्य शिक्षणशास्त्र संस्था	३६
राज्यसरकारे योजना	१०७
नोंदणी	१२६
लोकवस्ती	१२३
प्रयत्न	१२४
राष्ट्रीय उत्पन्न	१३७
लोकसंख्या	१४, ७४
लोकशाही विकेंद्रीकरण	४९
वर्ग-आकार	१०
वर्गसंख्या	३२, ९१
विकेंद्रीकरण	१३, ४६,
विद्यार्थी-शिक्षक-प्रमाण	११, ३४, ९२
विस्तार कार्यक्रम	२९, ३०
विषम विकास	३०, ११९
विषय शिक्षक पद्धती	३४
वेतनश्रेणी	८६, ८७, ८९
व्यावसायिक शिक्षण सुधारणा	८९
शालेय निधी	६९
शालेय भोजन	२५, ३७-३८
शाळा तिजोरी	७१
शिक्षक प्रशिक्षण समिती	९४
शिक्षण आयोग	१, २, ४७
शिक्षणाचा दर्जा	६१
शिक्षणविस्तार	२७
शिक्षणसमस्या	२४

विषय	पान
शिक्षणावरील खर्च	५७-८, १००
शिक्षणसुधारणा कार्यक्रम	३८
श्रमप्रतिष्ठा	३
सक्ती (उपस्थिति-)	६९
संख्यात्मक विकास	२४
संख्यात्मक विस्तार	२७
संधीची समानता ३०, ३७, ४६, ७७, १०८	
समानिकरण	१३४
समाजवर्ती शाळा	६३
समाजविकास	५५
सर्वेक्षण	३१
संविधान आदेश	४, ५, १०९
संशोधन	९६
साधनसामग्री	६७
सामाजिक न्याय	१३
सार्जेंट कमिशन (समिती)	३, ५८
सार्जेंट योजना (प्लॅन)	५, २६-२८, ८१
सार्वत्रिक नोंदणी	३१
साक्षरताप्रमाण	१७, २९
स्थगितता	३२
स्थानिक समाज	४९
स्थानिक विकास मंडळ	५२
स्था. स्व. संस्था.	५१
सेवाकार्ये	२५, ३७, ११२
सेवान्तर्गत शिक्षण	३४
हक्कले	५३
हारटॉग समिती	४७
क्षमता	१३६

— — —